

ISSN 1817-2253

Вісник Донецького університету



НАУКОВИЙ
ЖУРНАЛ
Заснований
у 1997 році

Серія Б
гуманітарні
науки

1-2/2006

Вісник Донецького університету

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНИЙ У 1997 РОЦІ

Серія Б. Гуманітарні науки

№1-2/2006

З М І С Т

Філологія

Просалова В. А. В. Стус і українська література: до проблеми контактної-генетичних зв'язків і типологічних зіставлень	7
Білокінь С. О. Український інтелектуальний роман 20-х років ХХ століття: особливості хронотопу	13
Федоров В. В. Ціна прекрасного	18
Ткаченко К. А. Ситуація розповіді в "Капітанській дочці" О.С. Пушкіна	30
Гапеева І. В. Нігілізм <i>sub specie aeternitatis</i> : "Батьки і діти" І.С. Тургенєва	33
Грушко С. П. Систематика "малої прози" М.О. Булгакова (ціннісний характер)	38
Кузнецов В. О. Етико-естетична максима "Листів до рідних" Василя Стуса	47
Гусева О. І. Відновлення значимості термінологічного слова у мові-реципієнті	52
Майборода І. В. Однореферентні та різнореферентні конотативні оніми в англійській, французькій та російській мовах	58
Луценко М. О. З нових етимологічних спостережень	63
Герасименко І. А. Сміслові наповнення ад'єктивів <i>сірий, сивий, сизий</i> (на матеріалі фольклорних та давньоруських текстів)	76
Познанська В. Д. Відіменникові прізвища Донеччини	84

Журналістика

Хріпункова Г. Ю. Формування чоловічої та жіночої мовних картин світу в сучасній українській пресі. Культурологічний і мовний аспекти	93
Сереброва С. Б. Лексико-стилістичні особливості мови сучасної газети	98

Історія і політологія

Пірко В. О. Картографічні матеріали московських архівів як джерело до історії Донбасу ХVІІІ ст.	107
Стещенко Н. Л. Українська та російська історіографія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. про заселення Степової України у ХVІ-ХVІІІ ст.	115

Філософія

Карпенко І. В. Смыслотворчість і подвійна світоглядна орієнтація людини	123
Карпенко К. І. Публічний дискурс як засіб легітимації екологічної комунікації	129

Муза Д.Є. Глобальний світ скрізь призму інтервальної методології	134
Корабльова В.М. Віртуальна реальність і покоління: феноменологія взаємодії	141
Юркевич Е.Н. Філософсько-герменевтичні аспекти проблеми ідентичності	146
Погосян В.Г. Методологічні аспекти соціальних перетворень	153

Педагогіка

Мельникова Л.В. Комунікативно-ситуативні вправи як засіб розвитку мовленнєвої компетенції учнів	162
Рева М.В., Крюкова О.В. Особливості адаптації студентів до навчання в вищому навчальному закладі	169

Психологія

Яковичка Л.С. Конкурентноспроможна особистість та вивчення уявлень про неї у студентської молоді	176
--	-----

Вестник Донецкого университета

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ОСНОВАН В 1997 ГОДУ

Серия Б. Гуманитарные науки

№1-2/2006

СОДЕРЖАНИЕ

Филология

- Просалова В. А. Василий Стус и украинская литература: к проблеме контактно-генетических связей и типологических сопоставлений 7
- Белоконь С. А. Украинский интеллектуальный роман 20-х годов XX века: особенности хронотопа 13
- Федоров В. В. Цена прекрасного 18
- Ткаченко К. А. Ситуация повествования в “Капитанской дочке” А.С. Пушкина 30
- Гапеева И. В. Нигилизм *sub specie aeternitatis*: “Отцы и дети” И.С. Тургенева 33
- Грушко С. П. Систематика “малой прозы” М.А. Булгакова (ценностный характер) 38
- Кузнецов В. А. Этико-эстетическая максима “Писем к родным” Василя Стуса 47
- Гусева Е. И. Восстановление значимости терминологического слова в заимствующем языке 52
- Майборода И. В. Однореферентные и разнореферентные коннотативные онимы в английском, французском и русском языках 58
- Луценко Н. А. Из новых этимологических наблюдений 63
- Герасименко И. А. Смысловое наполнение адъективов *серый, седой, сивый, сизый* (на материале фольклорных и древнерусских текстов) 76
- Познанская В. Д. Отыменные фамилии Донетчины 84

Журналистика

- Хрипункова А. Ю. Формирование мужской и женской картин мира в современной украинской прессе. Культурологический и языковой аспекты 93
- Сереброва С. Б. Лексико-стилистические особенности языка современной газеты 98

История и политология

- Пирко В. А. Картографические материалы московских архивов как источник изучения истории Донбасса XVIII в. 107
- Стещенко Н. Л. Украинская и российская историография второй половины XIX – начала XX вв. о заселении Степной Украины в XVI-XVIII вв. 115

Философия

Карпенко И.В. Смыслотворчество и двойная мировоззренческая ориентация человека	123
Карпенко К.И. Публичный дискурс как способ легитимации экологической коммуникации	129
Муза Д.Е. Глобальный мир сквозь призму интервальной методологии	134
Кораблева В.М. Виртуальная реальность и поколение: феноменология взаимоимпликаций	141
Юркевич Е.Н. Философско-герменевтические аспекты проблемы идентичности	146
Погосян В.Г. Методологические аспекты изучения социальных преобразований	153

Педагогика

Мельникова Л.В. Коммуникативно-ситуативные упражнения как средство развития речевой компетентности учащихся	162
Рева М.В., Крюкова Е.В. Особенности адаптации студентов к обучению в высшем учебном заведении	169

Психология

Яковецкая Л.С. Конкурентоспособная личность и изучение представлений о ней у студенческой молодежи	176
--	-----

Bulletin of Donetsk University

SCIENTIFIC JOURNAL

FOUNDED IN 1997

Series B. The Humanities

№1-2/2006

CONTENTS

Philology

- Prosalova V.A. Vasyl Stus and Ukrainian literature: to the problem of contact-genetic links and typological comparison 7
- Bilokin S.O. The Ukrainian intellectual novel of the 20-ties years of the 20-th century: the peculiarities of chronotop 13
- Fedorov V.V. Price of Beauty 18
- Tkachenko K.A. The situation of narration in the "Capitan's daughter" by A.S. Pushkin 30
- Gapeeva I.V. Nihilism sub specie aeternitatis: "The fathers and children" by I.S. Turgenev 33
- Grushko S.P. The system of minor forms of fiction by M.A. Bulgakov in terms of values 38
- Kuznetsov V.O. The moral-aesthetic maxim of the "Letters to relatives" of Vasyl Stus 47
- Guseva E.I. The renewing of structural meaning of a loan term in the recipient language 52
- Maiboroda I.V. One-referent and multy-referent connotative onyms in the English, French and Russian 58
- Lucenko N.A. From new etymological observations 63
- Gerasimenko I.A. Meaning of the adjectives *grey*, *bluish* (in folk and Old Russian texts) 76
- Poznanska V.D. Noun origin surnames of Donechchyna 84

Journalism

- Khripunkova A.Y. Formation of a man's (male) and female picture of the world in modern Ukrainian press. Culturological and linguistic aspects 93
- Serebrova S.B. Publicity style and its specific features 98

History and Politology

- Pirko V.A. Map materials of Moscow archives as a source of Donbass history of the 18th century 107
- Steshenko N.L. Ukrainian and Russian historiography of second half of the 19th – beginning 20th centuries about the Settlement of the Step of Ukraine in the 16th-18th centuries 115

Philosophy

Karpenko I. V. Sense making and double worldview human orientation	123
Karpenko K. I. The public discourse as the way to legitimating of the ecological communication	129
Muza D. E. The Global World through the prism of interval methodologics	134
Korabljova V. M. Virtual Reality and Generation: the Phenomenology of Mutual Implications	141
Urkevich E. N. The philosophical and hermeneutical aspects of the identity problem	146
Pogossyan V. G. Methodological Aspects of Social Transformations	153

Pedagogy

Melnikova L. V. The development of student's speaking competence by means of communicative	162
Reva M. V., Krykova E. V. Peculiarities of students' adaptation for the studies in higher educational institution	169

Psychology

Jakovitska L. S. The personality competitive capability and study of its imagination from the students' viewpoint	176
---	-----

Ф І Л О Л О Г І Я

УДК 82.09

В.СТУС І УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА: ДО ПРОБЛЕМИ КОНТАКТНО-ГЕНЕТИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ І ТИПОЛОГІЧНИХ ЗІСТАВЛЕНЬ

В.А.Просалова

«Мистецтво наділяє творців владою, якій могли б цілком позаздрити володарі землі, якби мали достатню фантазію. Перо стає чарівною паличкою, яка видобуває з хаосу явищ дійсності новий, незнаний світ; водночас воно стає берлом, якому цей створений світ підкоряється незаперечно»

Ян Парандовський

В.Стус як митець-інтелектуал формувався на кращих зразках національної та світової культури. Інтенсивне засвоєння культурних надбань людства викликало нові задуми, сприяло його плідним пошукам, дозволяло виявляти своє «я». Заявлена у назві статті проблема не вичерпує всього кола питань, пов'язаних зі становленням творчого феномена письменника, адже йдеться про професійного філолога, який самовизначався, входячи у світ інших текстів, більшою чи меншою мірою суголосних йому. Щоб не розчинитися у численних, цілком доречних, на нашу думку, зіставленнях із творами Й.-В.Гете, Е.Верхарна, Г.Беля, Р.-М.Рільке, Г.Лорки, П.Целяна, Б.Брехта, Т.Еліота, А.Ахматової, Б.Пастернака, свідомо обмежимося національнолітературним дискурсом, що дозволить уникнути неістотних аналогій, випадкових зіставлень.

Національнолітературний дискурс, як і будь-який інший літературний, має чимало «нелітературних родичів» (Ц.Тодоров). Йдеться насамперед про екстралітературні чинники (суспільно-політичні процеси, соціокультурні реалії, тенденції моди тощо), які доводиться враховувати при аналізі мистецьких явищ, адже ці чинники – прямо чи опосередковано – впливають як на їх появу, так і рецепцію.

Мета цієї статті – виявити ті контактні-генетичні зв'язки, що були визначальними для становлення і формування В.Стуса; визначити їх зумовленість позалітературними чинниками; з'ясувати, як вони позначалися на його творчій долі; визначити парадигму типологічно подібних явищ, зіставлення з якими дозволить глибше зрозуміти сутність обраного автором шляху – життєвого і творчого. Необхідність комплексного підходу до аналізованої проблеми не викликає сумнівів, проте потребує «перечитування» значного масиву текстів, що виявляється неможливим у межах однієї статті.

Зазначений підхід дозволяє з'ясувати ті чинники, що визначали духовні пошуки В.Стуса, служили опорою в його протистоянні, а також виявити ті постаті, які були для нього духовними орієнтирами. З-поміж них слід назвати І.Величковського й Г.Сковороду, Т.Шевченка й М.Костомарова, В.Стефаника й В.Свідзінського, О.Довженка і М.Рильського, М.Бажана і В.Симоненка, В.Голобородька й І.Світличного та інших. Цей перелік, якщо навіть додати чимало нових імен, однак, виявиться неповним і, крім того, нерівнозначним, адже немає інструментарію, який дозволить би виміряти силу впливу. Щоправда, сам автор, наче передбачаючи проблеми, що виникнуть у літературознавців, залишив «Двоє слів читачеві» – щирі, довірливі зізнання про роль на-

родної пісні в духовному житті родини, про свої юнацькі захоплення, які, змінюючись, відбивали його пошуки й смаки.

Виявлення чинників, що формували феномен письменника, передбачає з'ясування того, як він «перечитував» авторитетні тексти: Біблію, перлини усної народної творчості, твори класиків. Відгомони інших текстів нерідко набували в нього імпліцитного вияву, що ускладнює аналіз, надає дослідницьким пошукам гіпотетичного характеру. Проте вплив народної пісні відзначений самим автором і тому безсумнівний: «А співане тужно «Йди ти, сину, на Україну, нас кленучи» – хвилює й досі» [1, с.7].

Фольклорна стихія органічно ввійшла у художню канву творів і служила не орнаментом, не тлом, а органічним елементом тексту. Поезія «Ще й до жнив не дожив...» близька, наприклад, за своїм ритміко-інтонаційним ладом до народної пісні, проте містить індивідуально-авторські образи (зокрема «отерплої душі»), що поєднуються із традиційними, фольклорними, надають їм трагічної тональності і зумовлюють неповторний синтез традиційного й індивідуально-авторського: «Ще й до жнив не дожив, / ані жита не жав, / не згубив, не лишив. / І не жив. І не жаль» [2, с.128]. Внутрішнє римування, алітерації та асонанси посилюють виразність тексту, розширюють його смисловий простір. Поезія В.Стуса живилася соками фольклорної традиції, що простежувалася, проте, не лише на рівні поезики, а й в орієнтації на народну мораль і трудову етику.

Іноді маркером інтертекстуального зв'язку стає вже назва твору, що репрезентує текст, маніфестує його сутність. Так, назвою вірша – «За літописом Самовидця» – підкреслюються зв'язок і з літописною традицією, і достовірність зображеного, і риси барокової образності у творі. У художньо відтворених деталях вірша прочитуються вічні проблеми української історії: «той з ордами бродить, а той накликає Москву» [2, с.207]. Відсутність єдності, мимовільна чи свідомо зрада сприяють руйнації краю. «За літописом Самовидця» – це вільний парафраз, поетична інтерпретація болючої, мов рана, теми України-руїни, поданої в експресіоністичному ключі, із залученням барокових елементів:

...Бодай ви пропали, синочки, бодай ви пропали,
бо так не карав нас і лях, бусурмен, бузувір.
І Тясмину тісно од трупу козацького й крові
І Буг почорнілий загачено трупом людським.
Бодай ви пропали, синочки, були б ви здорові
У пеклі запеклім, у райському раї страшнім
[2, с.207].

Повторення прокляття, що ґрунтується на антиномії, посилює емоційно-експресивний спектр твору. Мова вірша неоднорідна, строката, зіткана з антитетичних елементів, що відтворюють світогляд барокової людини. «Антитетика бароко є часто лише гра протилежностями, гра, що належить до численних стилістичних прикрас барокового мистецтва, – підкреслює Д.Чижевський. – Але значення антитетички глибше – вона належить, безумовно, до важливих елементів барокового світогляду» [3, с.344]. Відтворити риси цього світогляду і барокової образності вдасться поетові тому, що він засвоїв їх і не повторив при цьому Самовидця, а дав своє бачення болючих проблем, відгукуючись на описані в літописі події, тобто на інший текст і відтворені в ньому реалії.

Виявленню генетичних зв'язків, звичайно, сприяє експліцитний характер інтертекстуальної взаємодії. У цьому зв'язку спостереження І.Дзюби про цикл «Костомаров у Саратові» здаються не лише слухними, а й показовими: «І Костомаров як постать, і Саратов як топос – це лише спосіб сказати про себе та Україну, про себе в Україні: те, чого не сказати прямоговоренням (як через цензурні умови, так і тому, що переживання чужої долі дає поетові далекосяжніший стимул, ніж зосередженість на собі, й більшу поетичну свободу» [4, с.15]. Через розкриття внутрішнього стану засланоного Костомарова оцінюються і трагічне становище краю, і рівень суспільної свідомості: «Дотліває з

димом / край оспалих синів-лакиз» [2, с.83]. Ця характеристика проектується на сучасників, які навчилися виживати будь-якою ціною, навіть ціною цюкування інших.

Слова В.Мисика («Але що ж робити живій душі у цій державі смерті?»), обрані епіграфом до циклу, визначали його проблематику, прогнозували розвиток думки: чи знайде «жива душа» підтримку, свою «територію» для існування, чи спроможна вона витримати тиск «держави смерті». Зміна часової парадигми не змінювала, проте, антигуманної сутності держави, тому й сприймається цикл як відгук на реалії сучасної доби, на цюкування інакодумців, усіх тих, хто, за висловом автора, «не навчився жити».

Як і в кожного поета, у творах В.Стуса можна віднайти сліди учнівства, беззастережного захоплення чи заперечення. На його особливому пістеті до Т.Шевченка слушно наголошує М.Коцюбинська: «Це щось значно вагомніше від суто літературного впливу. Це – знак причетності до національної традиції. Підґрунтя, образнонастроєве тло» [5, с.21]. Це школа національного виховання, джерело натхнення, альфа й омега духовного зростання. Шевченкове «Борітеся – поборете» увійшло в кров і плоть В.Стуса, стало духовним орієнтиром для його героя:

Борітеся – так! Не думайте про смерть, горіть в огні єдиного бажання,
Вам карбувати на своїх скрижалях: постань на прю, на боротьбу, на герць.
Борітеся – поборете!

[2, с.34].

Герой шевченківського типу, що став на шлях боротьби, знайшов, отже, у поезії В.Стуса послідовну художню реалізацію.

Тому вплив Г.Сковороди і Т.Шевченка не можна вважати рівнозначним. Іпостась філософа, хоч й імпонувала йому, проте позначилася здебільшого на концептуальному рівні віршів, ніж на системі образів. Спроби ж осучаснити образ філософа-мандрівника викликали неприйняття: «У своїй поемі він [тобто П.Тичина. – В.П.] на догоду часові пробує модернізувати мандрівного філософа, вийнявши його із сфери проблематики морального самовдосконалення людини і ввівши в завужений простір питань класової боротьби, нібито єдиної панацеї од усіх (у тому числі й моральних) соціальних вад» [6, с.296]. Подібні аберації не лише спотворюють образ, а й перекреслюють його сутність.

В.Стусові близька ідея самопізнання Г.Сковороди як необхідної умови пізнання загалом. Він вважає самопізнання духовною основою протистояння і вимушеного, насильно накинутаго йому жорстокими обставинами, самособоюнаповнення.

В.Стус як митець інтелектуальної напруги не лише засвоював досвід попередників, а й синтезував, трансформував його, творячи свій поетичний світ, висловлюючись про інші висловлювання. Інтелектуальність розцінювалася ним не як атрибут чи додаток до твору, а як «ступінь обізнаності з тим, про що поет пише, ступінь заглиблення в об'єкт, ступінь розуміння зв'язку цього об'єкта з кардинальними питаннями життя людини, народу, людства» [6, с.181]. Йдеться, отже, про пізнавально-креативні можливості художньої діяльності, що все більше захоплювала, ставала життєтворчою.

Палімпсестичність як характерна ознака стилю, усвідомлена самим автором, виявляла наполегливу роботу думки, процес невтомного шліфування творів, підтверджувала наявність у них чужих «голосів», фрагментів інших текстів, що засвоювалися, зазнавали трансформації, заперечувалися, тобто набували найрізноманітніших виявів. В.Стус реагував на чужі твори, під їх впливом писав свої, що ставали посередниками між ним і культурною традицією.

Одні захоплення змінювалися іншими, у процесі пізнання й самопізнання вироблялися власні смаки, вираженішими ставали оцінки. «Післяармійський час уже був часом поезії. Це була епоха Пастернака і – необачно велика любов до нього, – зізнавався В.Стус. – Нині найбільше люблю Гете, Свідзинського, Рільке» [1, с.8]. У поцінуванні чужих творів застосовувалися іманентні їм, тобто аналізованим явищам, критерії. «Поетичний край Свідзинського, – підкреслював В.Стус у статті «Зникне розцвітання», –

підпорядкований своїм законам, відкритим не осмислюванням, а чуттєвим згадуванням, прозорінням, інтуїтивним осяянням» [6, с.355]. Літературознавець відзначав роль інтуїтивного пізнання, творчої інтуїції, яким відмовлялося у праві на існування.

Феномен Стуса не можна уявити без засвоєння життєвого і творчого досвіду старшої генерації письменників: П.Тичини, М.Рильського, О.Довженка, М.Бажана, Л.Первомайського, А.Малишка, Остапа Вишні. Це, однак, не означало сліпого копіювання чи наслідування когось із них, адже це суперечило незалежній вдачі молодого автора. Рецепція творчої долі П.Тичини, скажімо, оцінювалася ним як «сходження на Голгофу слави», життєвого шляху О.Довженка – як спроби повернутися до себе. Епістола «Останній лист Довженка» написана В.Стусом під впливом листа кінодраматурга до Президії Спілки письменників України від 10 жовтня 1956 року. У листі висловлювалося бажання повернутися в Україну, щоб «бачити Дніпро, і Десну десь під обрієм, і рідні чернігівські землі, що так настирливо ночами почали маритися» [7, с.349].

Реальному факту В.Стус надав іншого, викривального відтінку, ввівши не властиві проханню елементи («опазурились солов'ї, одзьобились»). Стусівська версія останнього листа кінодраматурга істотно різниться від висловленого О.Довженком прохання – вистражданого, зболеного і тому особливо зворушливого. «Пустіть мене до мене» [Кн. 1, 92] – так відтворюється прохання вкоріненого в рідну землю митця, чия воля виявилася окраденою. Позначена особистісним сприйняттям психологічної драми великого митця, покараного за любов до України, епістола виявляє особливості авторської рецепції, зокрема містить їдкі характеристики сучасників, котрі своєю агресивністю, нетерпимістю до інакодумців перевершили всі сподівання. Повернення до рідних місць сприймається В.Стусом як віднайдення своєї сутності, своєї автентичності. Вимушене існування в столиці О.Довженка й свідомо обране ним протистояння – полюси одного явища, означеного як внутрішня еміграція.

Контактні зв'язки В.Стуса не обмежуються, звичайно, шістдесятниками і потребують конкретно-історичного підходу, адже коло знайомств не лишалося стабільним: з переїздом до Києва то розширювалося, то (під час арештів) помітно звужувалося, щоб замкнутися на самому собі, на вузькому просторі в'язничної камери. Подібний конкретно-історичний підхід виявляє Д.Стус, називаючи найближчими приятелями аспірантського періоду Аллу Горську, Леся Танюка, Івана Світличного, Івана Дзюбу, Миколу Вінграновського, Євгена Сверстюка, Михайлину Коцюбинську – тих, кого зараховують до другої хвилі шістдесятницького руху. У колі знайомих В.Стуса були творці самвидаву, правозахисники, дисиденти.

Особливо важливими були безпосередні зв'язки з І.Світличним – ерудованим філологом, «доброокиим» поетом, ініціатором самвидаву, незрадливим другом і «однотумцем». Спілкування створювало той мікроклімат, який був конче необхідним для становлення В.Стуса як митця. «Іван, – як стверджує Д.Стус, – був чи не єдиною людиною, яка не лише не ставилася скептично до Стусових поетичних експериментів (захоплення донецьких друзів та товаришів по поетичній студії були малосуттєвими, бо Василь добре усвідомлював різницю рівнів), а навпаки, підтримувала їх, уселяла віру та давала насагу після чергових «непублікацій» [8, с.162]. В.Стус зажди підкреслював його доброту, називаючи «добровусим» (вірш «Усміхнися, добровусий...»), «доброокиим», «вусатим сонечком» («Не можу я без посмішки Івана...») і відчуваючи гостру потребу в безпосередньому спілкуванні – особливо дорогому йому, бо зумовленому спорідненістю душ. Йдеться про такі форми літературної співпраці, як творчі імпульси, дружні поради, що мали набагато важливіше значення, ніж нешира похвала. У процесі спілкування народжувалися нові задуми, власні художні рішення, образні аналогії, віднаходилися суголосні відчуття.

Контактні зв'язки В.Стуса потребують врахування їх динаміки, диференціації на зовнішні і внутрішні, безпосередні й опосередковані. «Класифікація зв'язків на зовніш-

ньоноконтатні і внутрішньоноконтатні має історико-літературне значення, оскільки вона допомагає досліднику простежити не лише послідовність прилучення літературних явищ до певного середовища, але й відтінити їх історичну значущість» [9, с.118-119]. Безпосередні контакти не зводяться до взаємооцінок, компліментарних відгуків. Вони відзначаються широким спектром відтінків: апологічних, наслідувальних, іронічних, критичних, пародійних, сатиричних тощо, розмаїттям форм літературної рецепції.

Зацікавлення В.Стуса пошуками М.Вінграновського, його художніми експериментами вилилося, наприклад, у переписування його віршів, що згодом помилково потраплять до зібрання його творів. Чутливий до змін, В.Стус помічав найменші душевні вагання, гостро засуджував спроби мімікрії: «Бач, як ламається Микола [тобто Вінграновський. – В.П.] від геніального до просто дешевого. Але я вірю в нього найбільше – він найчистіший талант» [10, с.41]. М.Вінграновський, до речі, цю довіру виправдав, не збившись на котурни, як дехто з його сучасників.

В.Стус не лише згадував одіозних А.Горську, Л.Костенко, М.Вінграновського, І.Дзюбу, а й різко протестував проти цькування талановитих митців, вважав переслідування інакодумців ганебним для країни. І.Дзюбу він характеризує як «лицаря нашої культури, критика, рівних якому радянська українська література майже не знала за своїх п'ятдесят років» [6, с.398], однак не визнає ніяких компромісів, гостро реагує на будь-які кон'юнктурницькі спроби.

Зовнішньоноконтатні зв'язки В.Стуса неширокі і мають переважно опосередкований характер, за винятком тих, що склалися у таборах. Його листи до А.Сахарова, Р.Гамзатова пройняті турботою про долю в'язнів, бажанням полегшити їх страждання.

У листах до Віри Вовк, з якою довелося познайомитися у Києві, він щедро ділиться враженнями від творів, відверто зізнається: «Я широко заздрю Вашій чистоті, Вашій граціозній вглибленості (признаюся: глибина – це єдиний для мене критерій художності; як на мене, вартість вірша визначається на терезах – чим більше важить, тим кращий)» [11, с.96]. Для розуміння естетичних смаків поета, літературної атмосфери того часу ці листи становлять багатюще джерело.

Типологічні зіставлення, на нашу думку, доречні з «невольничою музою» І.Гнатюка, Д.Паламарчука, Є.Сверстюка, М.Горбала, Ірини та Ігоря Калинців, В.Борового, Г.Кочура та інших творців табірної поезії. «Як кожний в'язень, я тужу цілим серцем за свободою, але, зваживши всю ситуацію деспотичного гноблення в Україні, я волю табір», – зізнавався І.Калинець, визначаючи суть свого вибору та його одностайців. Табірна поезія виникла за ґратами, тобто за межею людських можливостей, як свідчення духовної нескореності, творчої життєспроможності. «Самоспалення на жертovníку істини проходить беззвучно. Так ніби узаконено» [12, с.166], – ділився М.Горбаль сумними невольницькими рефлексіями, навіяними, очевидно, стоїцизмом О.Тихого. Доводиться враховувати не лише обставини виникнення, а й вагомість узагальнень, зваженість висловлювань, художність творів, які «мають потенціал бути сприйнятими як щось далеко більше, ніж просто симптоми їхньої доби» [13, с.192]. Насамперед потребують осмислення художня значущість табірних творів, психологія творення у межових ситуаціях, коли «відкривається приховане раніше бачення реальності за трансцендентною межею, відкривається інше інформаційне поле – позапросторове і позачасове» [14, с.11].

Табірна поезія заслуговує, безперечно, на ґрунтовне прочитання: і з точки зору психології творчості, і як власне естетичний феномен, і як вияв життєтворчих зусиль.

Важливо при цьому зіставити вірші В.Стуса з поезією інших в'язнів, що сприятиме виявленню загальних закономірностей творення, збереження і рецепції. Таким чином, простежуватимуться типологічні аналогії, які передбачають «більш вільні відносини, не зумовлені прямим зв'язком, генетично» [9, 173]. Проте іноді з типологічно подібними зливаються ознаки, що виникли внаслідок віддалених контактних зв'язків, ви-

явлених, крім того, меншою мірою і тому не помічених. Правомірність цієї думки підтверджує, наприклад, вилучена під час обшуку у В.Стуса самвидавна збірка Г.Чубая, подарована, очевидно, під час зустрічі. На цьому наголошує, зокрема, Д.Кравець: «Його [тобто В.Стуса. – В.П.] зацікавила творчість Чубая, і коли в грудні 1971 року Василь Стус лікувався водами Моршина <...>, то приїздив до Львова, де зустрічався з Г.Чубаєм та численними друзями» [15, с.89]. Отже, нерідко спостерігається накладання ознак, що виникли внаслідок подібних обставин і впливів. «Між тим, – як стверджує Д.Дюришин, – проблема розмежування генетичних зв'язків і типологічних сходжень на практиці зовсім не така проста, як може здаватися на перший погляд, тому що дослідник на кожному кроці стикається з їх взаємоперехрещенням і взаємозв'язаністю» [9, с.190].

Висловлені нами міркування не претендують ні на остаточність, ні, тим більше, на вичерпність, оскільки виявляються лише етапом в узагальненні значної кількості емпіричних даних, що потребують набагато повнішого охоплення й осмислення.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается влияние общественно-политической ситуации на формирование творческой индивидуальности поэта, прослеживаются наиболее существенные контактные связи В.Стуса, определяется их значимость для формирования автора. Подчеркивается возможность слияния в одном художественном явлении контактных и типологических признаков.

SUMMARY

The influence of the socio-political situation on the formation of the artistic individuality is observed in the article. The most important contact links of V.Stus and their significance for the author's formation are defined there. The possibility of merging in one artistic phenomenon contact and typological features is also emphasized.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Стус В. Двоє слів читачеві // Дорога болю: Поезії / Упоряд. та післямова М.Х.Коцюбинської. – К.: Рад. письменник, 1990. – С.7-8.
2. Стус В. Твори: У 4 т. – Львів: Просвіта, 1994. – Т.1. – Кн.2. – 302 с.
3. Чижевський Д. До проблеми бароко // Дмитро Чижевський і світова славістика: Матеріали наукового семінару // Славістика. – Дрогобич: Коло, 2003. – Т.1. – С.339-351.
4. Дзюба І. Свіча у кам'яній пільмі // Стус В. Палімпсест. – К.: Факт, 2003. – С.7-32.
5. Коцюбинська М. Поет // Стус В. Твори: У 4 т. – Львів: Просвіта, 1994. – Кн.1. – С.7-38.
6. Стус В. Твори: У 4 т. – Львів: Просвіта, 1994. – Т.4. – 544 с.
7. Довженко О. Твори: У 5 т. – К.: Дніпро, 1985. – Т.5. – С. 349.
8. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. – К.: Факт, 2004. – 368 с.
9. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. Пер. со слов. – М.: Прогресс, 1979. – 320 с.
10. Лист Василя Стуса до Панаса Заливахи від 15.11.1966 // Стус Василь. Твори: У 4 т. – Львів: Просвіта, 1994. – Т.6. – Кн.2. – С.41.
11. Листи Василя Стуса до Віри Вовк // Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії / Упоряд. О.Орач. – К.: Укр. письменник, 1993. – С.96-112.
12. Горбаль М. «Тримайся за кручі, як терен колючий!» // Поезія-2' 90: Збірник / Редкол.: М.Вінграновський та ін. – К.: Рад. письменник, 1990. – Вип. 2. – С.164-170.
13. Павлишин Марко. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті. – К.: Час, 1997. – 447 с.

14. Плахотнік Н. Пророфетичні мотиви в українській поезії ХХ століття (В.Свідзінський, Є.Маланюк, Є.Плужник, В.Стус): Автореф. дис. канд. філол. наук. 10.0.01 / Київський національний університет ім. Т.Шевченка. – К., 2005. – 18 с.
15. Кравець Д. Чубай з роду Гетьманів. – Рівне: Перспектива, 2005. – 292 с.

Надійшла до редакції 17.06.2006 р.

УДК 821.161.2 – 31.09

УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ РОМАН 20-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ: ОСОБЛИВОСТІ ХРОНОТОПУ.

С.О.Білокінь

Традиційно у літературознавстві час і простір розглядають як відображення філософських уявлень митця, аналізують специфіку художнього часу і простору в різні епохи, у різних літературних напрямках і жанрах, вивчають граматичний час у художньому творі, розглядають час і простір у їх неподільній єдності. Внутрішній світ твору має певну художню цілісність. Окремі елементи відображеної дійсності поєднані один з одним в цьому внутрішньому світі у певній системі.

М.М. Бахтін, як відомо, розглядає хронотоп як формально змістову категорію літератури. Він говорить про те, що в літературно-художньому хронотопі наявне злиття просторових і часових прикмет в осмисленому і конкретному цілому. «Час тут згущується, ущільнюється, стає художньо-зримим, простір же інтенсифікується, втягується у рух часу, сюжету, історії. Прикмети часу розкриваються у просторі і простір осмислюється і вимірюється часом» [1, с. 121-122].

Предметом дослідження у цій статті є особливості художнього часу та простору в українській інтелектуальній прозі 20-х років. Об'єктом аналізу було обрано повість В. Петрова-Домонтовича «Доктор Серафікус», роман В.Підмогильного «Невеличка драма» та роман «Честь» М.Могилянського.

Ці твори в українському літературознавстві традиційно зараховують до інтелектуальної прози (дослідження Ю.Шереха – Шевельова, С.Павличко, Ю.Загоруйко, О.Боярчук). Так, О. Боярчук стверджує стосовно прози Домонтовича: «Усвідомлене експериментування В.Домонтовича ніяк не шкодить делікатній художній основі творів, потребує розумових зусиль реципієнтів і сигналізує про те, що інтелектуальний роман як жанр в українському письменстві відбувся» [2, с.9].

Дійсно, цю прозу навряд чи можна назвати «філософською», адже філософія завжди претендує на певну систематику, завершеність та логіку. В.В.Агеносов, сучасний дослідник філософської художньої літератури, відзначає наявність у науковій літературі наступних двох радикальних позицій. Перша полягає у прагненні прив'язати художній філософський твір до відомих філософських концепцій та систем. Друга позиція полягає у повному відмежуванні філософської художньої літератури від філософського знання.

Філософську прозу як явище синтетичне, яке знаходиться на стикові науки та мистецтва розглядають такі вчені як А.Гулига, С.Семенова, В.Бікульчус, Л.Ходанен, Є.Кондратьєва, М.Разумовська та ін.

Погляд на філософську прозу як на власне художнє явище висловлюють також досить авторитетні літературознавці. Р.Співак, В.Агеносов, Є.Маймін.

У поглядах на розмежування таких термінів як «філософський» та «інтелектуальний» роман ми дотримуємося точки зору, вперше висловленої літературознавцем В.Бікульчусом, який вважає, що «ці два терміни відображають ніби два етапи розвитку

філософського роману... термін «філософський роман» відображає класичний етап розвитку цієї жанрової модифікації (XVIII-XIXст.), а термін «інтелектуальний роман» втілює те розумове споглядання, ті розмірковування, якими заповнено філософський роман XX століття» [3, с.9]. Так, литовський літературознавець пояснює, що різниця між філософським та інтелектуальним романом в тому, що у першому «можна чітко виділити філософську ідею, яка проходить випробування у романі», а у другому – «місце різко виділеної ідеї посідають чисельні розмірковування» [3, с.9].

Спочатку спробуємо розглянути особливості художнього часу в українській інтелектуальній прозі 20-х років. Відома українська дослідниця Н.Х.Копистянська, говорячи про художній час, наголошує на необхідності розрізняти соціально-історичний час, поняття соціально-історичного часу та образ соціально-історичного часу. Зрозуміло, що предметом аналізу літературознавця постає образ соціально-історичного часу «як суб'єктивне сприйняття і художнє відтворення, моделювання об'єктивних процесів» [4, с.185].

Соціально-історичним тлом подій, зображених у аналізованих творах постають часи Непу. Але певні історичні реалії тієї доби згадуються побіжно та принагідно. Відчувається, що авторів більше цікавить не так відтворення конкретного соціально-історичного хронотопу як передача художніми засобами певного духу зображуваної доби, з її основним гаслами та настроями.

Ця прикмета загалом властива інтелектуальній прозі, як зазначає С.Павличко у роботі «Інтелектуальний роман сучасної Великобританії»: «В час найбільших в історії катаклізмів і духовних стресів люди мистецтва схиляються до апокаліптичних візій і намагаються осмислити шлях суспільства, цивілізації, природу людини. Їх цікавлять не лише тонкі порухи душі чи суспільний аналіз, але й **перспектива людства в цілому**» [5, с.5] (підкреслення наше – Б.С.).

Цікавим є ставлення головних героїв досліджуваних творів до історичного часу, в якому вони живуть.

Так, один з двох головних героїв роману В.Підмогильного «Невеличка драма» біохімік Юрій Славенко взяв на озброєння у своєму житті гасла раціоналізації та практичності. Він намагається максимально раціоналізувати та впорядкувати все довкола себе. Він є прихильником соціалізму саме через те, що соціалізм віддає перевагу розуму, а не почуттям, які Славенко вважає нікчемними. Весь свій час цей «кабінетний вчений» віддає науці, проте не можна сказати, що він відірваний від життя. Навпаки цей герой, до певної міри є пристосованцем до існуючих у країні тенденцій. Він починає вивчення української мови, бо це потрібно для читання лекцій цією мовою, при цьому не відчуючи ніякого зацікавлення у цій справі, крім практичної необхідності.

Проте обмеженість світогляду Славенка в тому, що він зовсім не знав ані світової, ані української літератури. Тим більше він не цікавився сучасною українською поезією, до якої спробувала його долучити кохана дівчина Марта Висоцька.

Головний герой повісті В.Петрова-Домонтовича «Доктор Серафікус» професор Комаха відзначався тим, що взагалі не цікавився нічим, крім власних розвідок та пов'язаної з ними наукової літератури.

Він хвалив та критикував, навіть не читаючи творів та не аналізуючи події. Як твердить автор: «Це були відписки, що ними він відгукувався на життя... Ними він завойовував право, за часів НЕПу, працювати в ІНО, займатися науковими студіями, друкуватись в часописах. Хребет його громадського існування складали корінці постанов і резолюцій, прийнятих на загальних зборах і підшитих до папки з написами: «Справа» і «Місцевком» [6, с.237].

Талановитий хірург Калін з роману «Честь» М.Могилянського цікавиться переважно медициною. Його зображено, як людину, що з дитячих років сумлінно навчалася у прагненні стати спеціалістом у своєму фахові. Калін ніколи не розмірковує про те, що

діється навкруги – він зосереджений на праці та ідеї честі, тобто прагненні якнайкраще виконувати власні професійні обов'язки.

Таким чином, можемо сказати, що Юрія Славенка, професора Комаху на прізвисько «Доктор Серафікус» та хірурга Каліна об'єднує те, що їх набагато більше цікавить власна праця, ніж події, які відбуваються довкола них. Вони зосереджені на власних експериментах (Славенко), наукових розвідках (Серафікус), проведенні операцій (Калін). А весь інший світ їх або зовсім не цікавить, або цікавить тільки з практичного боку.

Натомість другорядні персонажі «Невеличкої драми» інженер Дмитро Стайничий та донька лікаря Ірен Маркевич добре розуміють свій час. Живуть за його законами. Вони вловлюють його основні тенденції. Стайничий – потребу будівництва нового суспільства. Він їде до Дніпропетровська, щоб працювати там на заводі. До шлюбу ставиться як до законного способу мати продовжувачів роду. Для нього у житті все ясно та напередвизначено. А Ірен вловлює моду на українську мову. Але найбільший її талант Ірен – це вміння чекати свого часу в особистому житті, вона впевнена, що Славенко повернеться до неї разом з тим, як повернеться до своєї праці і так воно врешті решт і відбулося.

Спортсменка Вер та художник Корвин з повісті В. Домонтовича живуть під гаслом «активність людини», вони ставляться до життя як естети, намагаючись насолоджуватися тим часом, у який вони живуть.

Загалом треба відзначити, що історичні події нещодавнього минулого показуються в українській інтелектуальній прозі 20-х років ретроспективно. Долі другорядних персонажів зображено за допомогою ретроспективного відтворення тих історичних подій, свідками яких вони були. Функції ретроспекції в українському інтелектуальному романі могли б бути предметом окремого дослідження, тому не будемо зупинятися на цьому детально, але відзначимо, що у Підмогильного таким персонажем є Ірен, у Домонтовича – Вер та Корвин, у Могилянського нещодавня історія країни подається через опис життя чоловіка Інни Сергіївни.

Розглянемо особливості художнього простору в українській інтелектуальній прозі 20-х років. «Художній простір, – пише Ю.М. Лотман, – не є пасивним вмістилищем героїв та сюжетних епізодів. Співвіднесення його з діючими світами і загальною моделлю світу, створюваною художнім текстом переконує в тому, що мова художнього простору... – один з компонентів спільної мови, на якій говорить художній твір» [7, с.414].

Перше питання, яке ми ставимо собі, прагнучи розглянути художній простір твору, є, безперечно, таке: «Де відбувається дія?». На це питання в кожному з трьох випадків ми можемо дати однакову відповідь – «у місті». Наступне питання також логічне: «В якому саме місті?». І тут знов ми можемо, виходячи з текстів творів, сказати – «у Києві».

Київ 20-х років – це місто, що було одним з епіцентрів політичного життя країни, місто, в якому «творилася історія». Проте чи знаходимо ми його зображення у досліджуваних творах?

Міста як такого – як простору, в якому відбуваються події, просто не існує, воно майже не зображене в цій урбаністичній, на перший погляд, прозі. Власне тут немає образу Києва, але є образ міста взагалі. Такий простір літературознавець О.Б.Єсін називає «абстрактним», через те, що немає суттєвої різниці в якому саме місті відбувається дія і це не важливо для подій твору [8, с.51]. Найбільш абстрактним є Київ у «Невеличкій драмі», де майже всі події розгортаються у кімнаті Марти Висоцької і при цьому не важливо, в якому саме місті знаходиться її будинок.

Місто постає як певний топос, однією з основних ознак якого є його протиставлення світові живої природи. Місто якесь схематичне, воно протиставлене природі як позитивному, місто тут не ламає героїв, адже вони вирости у місті, вони не деградуєть, вони народжені такими: до певної міри деградованими, позбавленими потреби в тому, щоб спостерігати красу життя.

В усіх трьох творах у героїв виразно простежуються риси саме представників міської рафінованої інтелігенції – це справжні інтелектуали, що переважно більшість часу займаються саме розумовою працею. «Місто є символом певного типу свідомості, – твердить С.Павличко, – як автора, так і його героя. Ця свідомість достатньо рафінована, вона вихована бібліотекою, а не природою, вона пізнала філософські сумніви, розчарування і біль самотності...» [9, с.206].

Для професора Комахи серед усіх міських просторів не є чужим лише простір бібліотеки та власної кімнати, де він відчуває себе достатньо впевнено, в той час він не може відчувати кав'ярень або театрів, адже не певен щодо власної поведінки у цих закладах.

За часів молодості Серафікусу також заважали працювати звуки вулиці, йому для зосередженої роботи потрібна була мертва тиша, а тому він відгороджується від усього живого, від всього того, що можна назвати життям, він зачиняє вікна, щоб не чути життя. Це людина «заперечного біологізму» не тільки у ставленні до жінки, але й взагалі у ставленні до життя.

Проте герой змінюється з часом, так поступово він починає більше цінувати яви живого життя, про що свідчать його стосунки з п'ятирічною дівчинкою Ірцею. Цікавим є те, що тепер галас у скверику заспокоює його. Після тиші бібліотеки, він прагне поспостерігати за метушливою дітьми. Звичайно не стати її учасником, але спостерігачем, який вже не закриває вікна, щоб не чути цього галасу.

Так на рівні стосунків з довкіллям можемо простежити зміни у світосприйнятті героя, який поступово відчуває порожнечу власного життя, якщо в ньому немає нічого, що б належало світові живої природи.

Славенко, один з двох головних героїв «Невеличкої драми» є дитиною цього міста, продуктом раціоналізації, він не любить природи та не відчуває потреби у спілкуванні з нею.

На противагу йому, Марта любить природу, а особливо водну стихію, вона мріє про з'єднання з коханим саме на березі ріки. Вода очищує дівчину, про воду вона згадує і в зламний момент життя, коли вона переживає зраду коханого.

Ступінь приналежності Києву в автора та героїв творів суттєво відрізняється. Найбільшою є ця дистанція у «Докторі Серафікусі»: Комаха ніколи не висловлює свого ставлення до Києва, здається, що Домонтович живе у Києві (про що свідчать певні згадки про це місто та його історію), а Серафікус – у абстрактному місті, без жодних національних ознак. Просто у місті як осередку технічного прогресу та технізації. Найменшою є ця відстань у романі «Честь» М.Могилянського: хірург Калін любить Київ за природу і ненавидить за архітектуру.

Реально зображений простір у творах – це скоріше простір думок персонажів. Про відносність та умовність у сприйнятті простору йдеться й у самих творах (Серафікусу легше поїхати на Гаїті, ніж перетнути 2 метри коридору, що відділяють його кімнату від кімнати молодої дівчини Тасі; у «Невеличкій драмі» умовним є простір літературних марень Марти Висоцької; перебування фізично в одному просторі, а душею в іншому в лікаря Каліна з роману «Честь»).

Те, що розділяє героїв не є фізичним простором – вони всі знаходяться в одному місті і живуть у той самий час. Між ними лежить прірва з умоглядних позицій. Так, Серафікус з усіх боків оточив себе неперехідною прірвою, живе в полоні власних ілюзій. У Марти та Дмитра Стайничого різні життєві пріоритети, тому навіть те, що він цілий рік ходив до неї зовсім їх не зблизило. Так само нічого спільного немає в Марти та товариша Безпалька («Невеличка драма»).

Лише на певний час кімната Марти стає спільним простором для неї та для Юрія Славенка, але насправді вони ніколи не дивились на світ однаково, тому й спільне довготривале життя для них є неможливим. Для шлюбу Славенкові значно більше підходить Ірен, з її розумінням потреб чоловіка-вченого.

У повісті В. Петрова-Домонтовича «Доктор Серафікус», романі В.Підмогильного «Невеличка драма» та романі «Честь» М.Могилянського немає ані зображення Києва часів НЕПу, коли безпосередньо і відбувались події творів, ані панорами життя міста, є зображення міста взагалі на противагу природі як такій. І місто не виграє від цього порівняння. І це місто взагалі є тим місцем, де народжуються люди, в яких з'являються протиприродні раціональні ідеї.

Це місто, в якому страждають від власної самотності та само ізолюваності, від неможливості позбутися відчуття «людини у футлярі». Місто виступає наче певною в'язницею, залишити яку герой не може, так само як змінити свій спосіб думання.

Кожен письменник створив власний образ міста, але симптоматичним є те, що жоден не подав цілісного образу Києва, а тільки якісь окремі уламки уявлень та вражень від Києва.

Отже, особливостями хронотопу українського інтелектуального роману 20-х років ХХ століття є, по-перше, те, що у цих творах майже не відтворений соціально-історичний час та соціально-історичний хронотоп, письменників інтелектуалів В.Петрова-Домонтовича, В.Підмогильного, М.Могилянського у досліджуваних творах не цікавило історично достовірне зображення доби. Вони концентрували свої творчі зусилля на передачі її загального духу та провідних ідей. Герої, зображені у творах, є продуктами свого часу. Це вчені, що прагнуть займатися тільки своєю роботою і ставити перед собою конкретні цілі, досить часто не помічаючи історичних змін, що відбуваються довкола (Серафікус), або просто намагаючись до них пристосуватись (Славенко).

Другою важливою особливістю хронотопу цих романів є специфічний характер зображеного художнього простору. Місцем дії усіх творів є Київ часів НЕПу. Проте, місто зображене надто «голо», невиразно та схематично. У межах твору наявне протиставлення: місто – жива природа. При цьому топоси живої природи є неприродними для героїв-інтелектуалів, але їм віддають часто перевагу другорядні персонажі. Простір, що реально зображений у творах – це особистий простір думок персонажів. Він постає більш рельєфно переданим. Саме в цьому просторі розігруються «життєві любовні драми». Однак, любовні сюжети показані тільки для того, щоб зобразити універсальні проблеми власної доби.

Замість того, щоб уславлювати соціалістичні досягнення революції В.Домонтович, В. Підмогильний та М.Могилянський застерігають проти раціоналізації та стандартизації побуту та втрати професійної гідності людиною. В українській інтелектуальній прозі 20-х ХХ століття основною особливістю під час зображення художнього часу та простору є його певна умовність, яка є складовою частиною авторської концепції зображення світу.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности хронотопа в украинском интеллектуальном романе 20-х годов ХХ столетия. Анализируется специфика художественного времени и пространства в романах В.Домонтовича, В.Підмогильного, М.Могилянського.

SUMMARY

The article deals with the peculiarities of the chronotope in Ukrainian intellectual novel of the 20ies years of the ХХ century. The specific character of the literary time and space in the novels of V. Domontovich, V.Pidmogilnuj, M.Mohulanskiy are analized.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Литературно-критические статьи. – М, 1989. – С. 121-290.

2. Боярчук О.М. Експериментальна проза 20-их років ХХ століття: жанрово-стильові модифікації (В.Домонтович, А.Любченко, М.Йогансен). Автореферат дисертації ...кандидата філологічних наук. – К, 2003 – 19 с.
3. Бикульчус В. Поэтика философского романа – Вильнюс, 1988. – 70 с.
4. Копистянська Н.Х. Художній час як категорія порівняльної поезики / Словянські літератури. Доповіді. – К., 1993 – С.184 –200.
5. Павличко С. Інтелектуальний роман сучасної Великобританії – К., 1993. – 104 с.
6. В.Домонтович Доктор Серафікус / В.Домонтович Без ґрунту. – К: Гелікон, 2000. – С.173-278.
7. Лотман Ю.М. Избранные статьи. – Таллин, 1992. – Т.1. – 521 с.
8. Есин А.Б. Время и пространство // Введение в литературоведение: Художественное произведение: Основные понятия и термины. – М., 1999. – С. 47-62.
9. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі – К: Либідь, 1999. – 447 с.

Надійшла до редакції 05.12.2006 р.

УДК 82. 09

ЦЕНА ПРЕКРАСНОГО

В.В. Федоров

Мы высказываемся о том, что происходят с Пушкиным-поэтом, и именно эти изменения и их причины составляют предмет нашего интереса. Однако по причине превращенного бытия Пушкина-поэта все с ним происходящее происходит также превращенным образом, т.е. через онтологическое (я ценностное) посредство фабульных персонажей, существующих в пространственно-временной (фабульной) действительности и находящихся друг с другом в жизненных отношениях. Происходящее в этой действительности есть результат того, что происходит с Пушкиным. Но так как фабульная действительность является продуктом онтологического отчуждения от поэта, она предстает по этой причине самостоятельной и самоценной сферой. То, что в ней происходит, как происходит и каковы цели происходящего, делает ее аналогичной с нашей – жизненной – действительностью. Вместо того, чтобы, заключая по аналогии, прийти хотя бы к предположению, что наша действительность в архитектонике Космоса занимает такое же место, какое занимает фабульная действительность в архитектонике Пушкина-поэта (поэтического мира), приходят к в известном отношении противоположному выводу: Пушкин воспроизводит жизненную действительность, но воспроизводит, во-первых, очень тонко, изящно; во-вторых, с такой тенденцией, которая не может не понравиться (за исключением, конечно, «царской цензуры»), и вот по этой причине «Евгений Онегин» или «Маленькие трагедии» признаются шедеврами словесного искусства.

Главное в поэзии, однако, то, что поэт продвигается («возрастает») в своем онтологическом статусе и тем самым становится человеком в такой степени его бытийной зрелости и, следовательно, оформленности, какой он не достигает в своем обычном онтологическом состоянии. В этом («обычном») состоянии он предстает как телесное существо, лишь чуть-чуть причастное к внежизненной форме бытия и ее сфере – языковому Космосу. Естественной, жизненной форме его существования совершенно подавляет внежизненную, которая, таким образом, обречена на то, чтобы «проявляться». Но ее проявления спокойно относят к функциям того же телесного (жизненного) человека, объясняя это следствием различия между человеком и животным.

Пушкин – один из русских людей, который достиг высшей, именно словесной, формы бытия. Но так как это бытие – по причине превращенного бытия Слова – является превращенным, то превращенным является также и бытие Пушкина-поэта. Поскольку Пушкин связан формами своего бытия со Словом, то он не может не зависеть от его бытия и целей этого бытия. А она состоит в преодолении превращенности. В качестве словесного существа Пушкин прилагает усилия, чтобы преодолеть свою превращенность, тем самым являясь одной из практических форм осуществления усилий Слова преодолеть свою превращенность.

Вот эти усилия и те онтологические изменения, которые они вызывают, формируют то, что осуществляется событием поэтического (эстетического) бытия. Это и должно стать предметом внимания филологии как формы знания, соответствующего своему «предмету» (поэтическому бытию) и субъекту знания – филологу. Мы же до сих пор изучаем Сальери, а не Моцарта.

* * *

Сформулируем наше представление о том изменении, которое претерпевает Пушкин-поэт в первой стадии своего бытия. («Скупой рыцарь»). Исходная ситуация такова: Пушкин превращает себя в исполнителя, исполнитель – в совокупность фабульных персонажей и их жизненно-прозаическую действительность. Эта действительность, с одной стороны, является самостоятельной онтологической сферой, в которой совершается событие жизни. С другой стороны, событие жизни есть превращенная форма поэтического бытия Пушкина. Цель Пушкина-поэта – преодолеть свою превращенность. Это возможно лишь в акте обратного превращения, т.е. в ситуации, когда воображаемый (творимый) превращает себя в воображающего (творящего). Для этого творимому нужен стимул. Им является та онтологическая перспектива, которая открывается перед драматическим героем. В жизненно-прозаической (фабульной) действительности она трансформируется и предстает как стремление к абсолютной власти – власти над миром. В первой трагедии абсолютная власть – низшая из «человеческих» ценностей – становится целью для драматического героя. Она может быть достигнута в результате его возрастания в онтологическом плане. Он становится равномогущим исполнителю и может оказывать на него влияние. В качестве драматического героя (языкового мира) Барон становится антиподом исполнителя, т.е. его отрицательным онтологическим двойником. С одной стороны, Барон-драматический герой овладевает исполнителем, принуждая его осуществлять себя как отрицание исполнителя, с другой – он есть обращенное (бытийно отрицательное) с о с т о я н и е исполнителя.

Барон-драматический герой – это, таким образом, исполнитель в своем обращенном (перевернутом) состоянии. Это состояние как бы персонифицирует Барон-драматический герой.

Пушкин-поэт осуществляет исполнителя в его обращенном состоянии. Словесная форма, осуществляющая Пушкина-поэта, превращая себя в обращенную языковую форму, также становится обращенной, т.е. Пушкин-поэт оказывается как бы отрицательным двойником себя самого, своим антиподом. Это состояние, с одной стороны, является нежелательным результатом тех онтологических усилий, которые предпринимает Пушкин-поэт в стремлении преодолеть свою превращенность, с другой – необходимым и по необходимости желательным, отвечающим потребности Пушкина в отрицательном бытии как состоянии, необходимом для преодоления превращенности и достижения непосредственно (прямо) словесной формы бытия.

Таково состояние Пушкина-поэта в начале второй трагедии. Она, таким образом, начинается не с новой исходной позиции, и финальная ситуация «Скупого рыцаря» является исходной для «Моцарта и Сальери». Пушкин-поэт должен предпринять усилие,

которое, с одной стороны, разрешает антиномию положительного и отрицательного превращенно-словесного бытия, с другой – должно продолжить движение Пушкина к преодолению своей превращенности.

Моцарт и Сальери – композиторы, следовательно, та данность, которой пытаются овладеть герои, является по своей природе эстетической. Таким образом, эстетическая данность (прекрасное) есть следующая после абсолютной власти по своей значимости человеческая ценность. Не будучи абсолютной высшей, она все же выше, нежели высшая власть.

Трагедия начинается с развернутого монолога Сальери, обличающего небо в несправедливости по отношению к нему. Вполне признавая превосходство Моцарта, его гениальность, Сальери вместе с тем считает, что – по справедливости – гениальным должен быть он, а не Моцарт, «гуляка праздный».

Высказываясь о себе самом и своей любви к музыке, Сальери становится драматическим героем: воображает и превращает себя в себя-ребенка, слушающего органную музыку.

Ребенком будучи, когда высоко
Звучал орган в старинной церкви нашей,
Я слушал и заслушивался – слезы
Невольные и сладкие текли.¹

Сальери вспоминает об этом как доказательстве своей любви к искусству. Он как бы ориентирован на себя самого как зрелого мастера, вспоминающего о том первом впечатлении, которое и стало причиной решения посвятить себя музыке. Однако он ошибается: то впечатление, которое он пережил, «ребенком будучи», не является впечатлением от собственно музыки. Об этом сам Сальери как бы проговаривается, когда свое восприятие, стараясь быть точным, характеризует словами «слушал и заслушивался». Чтобы оценить музыку, нужно иметь «верное ухо», а оно должно быть сосредоточено на музыке, «заслушиваться» оно не может.

Невольные и сладкие слезы вызываются другим событием, нежели музыка как внешнее произведение, т.е. как гармонически организованная последовательность звуков. Сальери-ребенок является участником другого события — события появления Моцарта-херувима. Музыка как внешнее произведение есть результат трансформации бытия Моцарта-трагического героя, в которого воображает и превращает себя Пушкин-поэт. То событие, которое осуществляется в бытии Пушкина как поэтического мира и которое является творением Моцарта (актом превращения Пушкина-поэта в Моцарта-трагического героя), препарируется телесными формами фабульной действительности в органную музыку (внешнее произведение).

Воспринятые «звуки» как свернутое внешними формами бытие Моцарта-херувима разворачивается в Сальери в бытие Моцарта, «разворачивая» и самого Сальери, делая его Моцартом как трагическим героем – субъектом превращенно-словесного бытия. Сальери, воспринимающий звуки органной музыки, становится Моцартом. Высказываясь – через много лет – об этом, он – как драматический герой – воображает и превращает себя в себя-ребенка, церковь, музыку, т.е. является субъектом такого бытия, превращенной формой которого становится та вторичная фабульная действительность, в которой совершается событие восприятия органной музыки. Сальери-драматический герой, таким образом, отождествляется онтологически с Моцартом-херувимом.

Это бытие является односторонним, на что указывает его внешние, фиксируемые, атрибуты: церковь, звучащий «высоко» орган (звуки направлены сверху вниз), сладкие слезы. Любовь к искусству является причиной намерения Сальери овладеть им, т.е. ов-

¹ «Моцарт и Сальери» цитируется по: А.С.Пушкин, ПСС в 10 т. – Т.5. – М.: Наука, 1964. – С.357-368.

ладеть умением создавать музыкальные произведения:

Ремесло

Поставил я подножием искусству;
Я сделался ремесленник: перстам
Придал послушную, сухую беглость
И верность уху. Звуки умертвив,
Музыку я разъял, как труп. Поверил
Я алгеброй гармонию.

Сальери словно продолжает то, что совершает с бытием Моцарта-херувима телесная действительность: то внешнее произведение, в которое «сворачивается» бытие Моцарта, Сальери «разымает», препарирует, умертвляя «живые» звуки.

Умертвляя звуки, Сальери переходит границу жизни и смерти, онтологически обосновывает смерть как сферу существования мертвых звуков, соединенных по основанию алгебраической гармонии. То, что в сфере музыки как специфического вида искусства является ситуацией «овладения ремеслом», а далее – искусством, то в онтологическом плане осуществляется как «оборачивание» Моцарта-херувима. Результатом оборачивания (перевертывания) является Сальери как «чадо праха». Таким образом, Сальери есть, с одной стороны, субъект суверенного бытия, с другой – антипод, отрицательный двойник Моцарта, или – что то же – Моцарт в обращенном виде, т.е. онтологически и ценностно несамостоятельным существом. В качестве антипода Моцарта-трагического героя Сальери превращает себя в такую вторичную фабульную действительность, в которой существуют «чада праха», «смертные люди», дети смерти («праха»).

Моцарт, уступающий Сальери первый план в качестве фабульного персонажа (Сальери по интенсивности речевой деятельности явно превосходит Моцарта), но его активность как драматического героя обусловлена событием, совершающимся с Моцартом как трагическим героем.

Событие создания «Реквиема», т.е. событие бытия Моцарта как трагического героя, перипетии этого события осуществляются Сальери как «оборотнем» Моцарта, как субъектом, онтологически и ценностно зависимым от Моцарта.

Пафос первого монолога Сальери в обосновании права на зависть его Моцарту, т.е. в оправдании этой зависти. Сравнивая музыку (как внешнее произведение) Моцарта и свою, Сальери признает превосходство Моцарта-музыканта, но полагает, что его музыка и музыка Моцарта типологически сходны, различие (весьма существенное для Сальери в данной ситуации) состоит в том, что музыка Моцарта более совершенна – именно в качестве внешнего произведения. Это дает ему основание завидовать Моцарту: Моцарт возвысился до гения, а Сальери остается, по выражению О.Мандельштама, «суровым мастером».

Сцена с нищим скрипачом разрушает эту иллюзию. «Разыгрывая» Моцарта, он предстает его комическим двойником, и в этом двойнике Сальери интуитивно чувствует себя. Нищий старик, с одной стороны, и есть «чадо праха», пародия «херувима». С другой же стороны, антиномическая пара: «Моцарт – нищий скрипач» – будучи в настоящей ситуации комической, может быть в другой ситуации трагической. Этой ситуацией и является пара «Моцарт — Сальери». Слушая слепого скрипача, Сальери впадает чуть ли не в ярость. Его выпады против тех, кто пародирует, пачкает святое искусство, кажутся преувеличенными. Во всяком случае, представляется, что повод не дает основания для такого взрыва негодования. (С другой стороны, и веселье Моцарта представляется несколько напряженным: слушая старика, он «хохочет», а не просто смеется.) Сальери хотя, по-видимому, не отдает себе отчета в том, что находится в таком же отношении к Моцарту, как и слепой нищий старик (который, кажется, "перегружен" характеристиками, подчеркивающими его жалкость: он и старый, и нищий, и слепой, что как нельзя более делает его похожим на «чадо праха»), но его отношение к Моцар-

ту резко меняется, и причина этого изменения в значительной мере связана с впечатлением от игры слепого скрипача. Сила его такова, что даже после исполнения «безделицы», которое должно, казалось бы, заставить его забыть о «нежданной шутке» Моцарта, его «не отпускает».

Можно сказать, что старик-скрипач (воплощение «чада праха») проясняет отношения между Моцартом и Сальери (аналогия легко просматривается). Именно: Сальери и слепой скрипач суть отрицательные двойники Моцарта, составляющие с ним трагическую и комическую пары. Это сопоставление как бы обесценивает те «умения и навыки» Сальери, которые он приобрел за годы ремесленничества. Ни верность уха, ни беглость перстов не спасает его от роли пародии на Моцарта.

Сцена со слепым скрипачом демонстрирует возможность развития события в «комической» перспективе, показывая, что комедия – это, собственно, антипод трагедии (перевернутая трагедия). Слепой скрипач – это антиномия Сальери: они противостоят друг другу как комический и трагический герои, и это их различает, но различаются они внутри их общности как отрицательных двойников Моцарта.

Сейчас мы должны обратиться к вопросу о ситуации, в которой пребывает Пушкин-поэт. Всё сказанное о Сальери, о его отношении к Моцарту и проч., – это, строго говоря, превращенная форма говорения о Пушкине-поэте. Однако автор на овладел этой формой высказывания настолько, чтобы надеяться на сколько-нибудь значимый результат, вследствие чего он вынужден прибегать к прямому, т.е., опять-таки «строго говоря», некорректной форме говорения об авторе вообще, о поэте – в особенности.

Воображая и превращая себя в Моцарта как трагического героя, Пушкин-поэт тем самым разрешает тот конфликт, который формируется в финале «Скупого рыцаря», а именно антиномию положительного и отрицательного «модусов» его поэтического бытия.

В этой точке мы можем сказать, что субъектом антиномичного бытия является Пушкин-поэт, для которого антиномичность есть его онтологическое состояние. Как субъекта словесного бытия, стремящегося преодолеть свою превращенность, Пушкина это состояние не может удовлетворить, поскольку условия для возможности преодоления появляется лишь в том случае, если субъектом антиномичного бытия будет не поэт непосредственно, а тот, в кого он себя превращает. Нужно, чтобы инициатива превозможения антиномичности шла «с той стороны», осуществляясь как обратная онтологическая связь. Это, разумеется, не следует воспринимать как устранение Пушкина-поэта и предоставление онтологической инициативы только тем, в кого он себя превращает. Пушкин-поэт продолжает с его бытие, однако его онтологические усилия принимают все более сложный характер.

Мы имеем основание утверждать, что Моцарт сочиняет «Реквием» согласно инициативе Пушкина-поэта (тем более, что «Реквием» – «заказное» произведение), однако «Реквием» – это следствие (результат) осуществления усилия Моцарта реализовать свои онтологические ресурсы, и это стремление не может быть вполне «вменено» ему Пушкиным и стать причиной его онтологической активности. Онтологическая инициатива Пушкина-поэта может реализоваться лишь как онтологическая инициатива Моцарта (а не как «исполнение» им воли поэта). Пушкин не может превратить Моцарта в исполнителя не его (моцартовские) намерения, а это требует более тонкого, более изощренного акта воображения/превращения.

Следствием успешности овладения Пушкиным-поэтом такой формы воображения является то, что субъектом антиномического бытия становится – непосредственно – Моцарт (опосредствованно, естественно, Пушкин, но очень важно, что появляется посредник именно такого типа, каким является Моцарт).

Прежде чем сыграть «безделицу», Моцарт дает словесное описание ситуации, точным выражением которой является музыка:

Представь себе... кого бы?
 Ну, хоть меня – немного помоложе;
 Влюбленного – не слишком, а слегка,
 С красоткой или с другом – хоть с тобой, –
 Я весел... Вдруг: виденье гробовое,
 Незапный мрак иль что-нибудь такое...

Это – своего рода «тема» музыкального произведения. Обращает на себя внимание многовариантность персонажей, привлекаемых Моцартом для описания ситуации (вплоть до себя самого: Сальери может вообразить Моцарта, однако лишь в качестве «представителя» неопределенного «человека»). Она, другими словами, могла сложиться при каких-либо других обстоятельствах и в другом персональном составе участников, но остается главное: «веселье», неожиданно («вдруг») сменяющееся смертью (которая также вариативна: «незапный мрак», «виденье гробовое» или нечто вообще в этом роде).

Высказывающийся Моцарт является драматическим героем, т.е. он воображает и превращает себя во вторичную фабульную действительность, в которой названными («именными») лицами являются он, Моцарт, и Сальери. Важной особенностью того онтологического состояния, которое претерпевает Моцарт-драматический герой, является то, что вторичная фабульная действительность, в которую он себя превращает, является антиномичной: «незапный мрак» не является одним из фабульных персонажей, наряду с Моцартом и Сальери, но «возникает» вместе и по причине «оборачивания» жизненной фабульной действительности, которая вследствие этого становится «мертвой» фабульной действительностью, антиподом жизненной.

Моцарт-драматический герой, следовательно, есть субъект, во-первых, превращенно-словесного бытия, которое, во-вторых, определяется как антиномичное, т.е. «положительное» превращенно-словесное бытие, которое на телесном уровне производит жизнь и жизненную действительность, и «отрицательное» превращенно-словесное бытие, которое на антителесном уровне производит смерть и мертвую действительность.

Этого Моцарта – Моцарта как драматического (трагического) героя – осуществляет Пушкин-поэт. Ситуация для поэта является в высшей степени конфликтной: Моцарт, в которого превращает себя Пушкин, своим бытием обостряет онтологический конфликт, как бы заложенный в нем самом как субъекте человеческого бытия, до высшей степени напряжения. В этой ситуации Пушкин-поэт и Моцарт как трагическое лицо онтологически отождествляются: онтологическое состояние Пушкина-поэта не «отчасти», но всецело осуществляется Моцартом-трагическим героем. У Пушкина-поэта не остается «своего» онтологического ресурса для разрешения данной ситуации: его ресурс является вместе с тем и "моцартовским".

* * *

«Безделица» оценивается Сальери как «внешнее произведение»:

Какая глубина!
 Какая смелость и какая стройность!

Это, собственно, профессиональная оценка музыкального произведения, находящаяся в ряду тех оценок, которые дает Сальери своим предшественникам и учителям, своего рода краткая рецензия. Но прежде чем высказать ее, Сальери «выговаривает» Моцарту за то, что он, идя «с этим» к нему, «мог остановиться у трактира», чтобы посмеяться над своей карикатурой (пародией). Сальери не забыл того унижения; которое пережил внутренне, слушая музыку Моцарта в исполнении чада праха и узнавая в ней свою.

Апофеозом того восторга, которое переживает Сальери, является провозглашение Моцарта Богом. В этом нет преувеличения, поскольку Моцарт как трагический герой действительно определяется как творец антиномичной фабульной действительности. Однако это, конечно, такой субъект словесного (по типу) бытия, который является творцом (воображающим), не по произвольному намерению, но по необходимости, поскольку он вынужден осуществлять свое бытие через посредство тех, в кого он себя вообразает/превращает (творит).

Очень существенным моментом для Сальери является (почему-то) то обстоятельство, что Моцарт не знает, что он, Моцарт, Бог, а он, Сальери, знает:

Ты, Моцарт, бог и сам того не знаешь;
Я знаю, я.

Моцарт отвечает:

Ба! право? может быть...
Но божество мое проголодалось.

Он переводит комплимент Сальери в бытовой план, в котором «его божество» оказывается немного комическим, т.е. смешным, хотя смех значительно ослаблен («редуцирован»).

После ухода Моцарта Сальери произносит монолог, начинающийся несколько неожиданно:

Нет! не могу противиться я доле
Судьбе моей: я избран, чтоб его
Остановить, – не то мы все погибли,
Мы все, жрецы, служители музыки,
Не я один с моей глухою славой...

Читатель полагал, что Сальери решится на убийство, но из побуждений зависти (тем более, что первоначально трагедия называлась "Зависть"), однако здесь мотивы названы совсем иные. Могут сказать, что Сальери лишь прикрывает этими – не слишком очевидными – соображениями желание убрать соперника. Сальери, однако, парадоксально прав – хотя бы в отношении «судьбы». Для него судьба — это общее направление развития события поэтического бытия Пушкина-поэта, а оно направлено на превозможение превращенности. Как мы знаем, центр бытия Пушкина смещается на Моцарта: он становится субъектом, принимающим решение, и если он – в качестве драматического героя – становится субъектом антиномичного бытия, в котором сосредоточились основные антиномии бытия, то Сальери в указанном отношении находится в онтологической зависимости от Моцарта: "нудительность" этой ситуации приводит его в состояние онтологической и ценностной активности. То, что совершает Моцарт в качестве трагического героя, принимает форму решимости Сальери совершить убийство Моцарта – по своим – как бы специфическим – мотивам.

Словом, Моцарт – единственный в определенной перспективе – субъект бытия, выступающий в трех лицах: Моцарт-херувим, его обращенная (антиномичная) форма – Сальери-чадо праха (который в данном отношении – «не более чем» Моцарт в перевернутом состоянии) и, наконец, тот, относительно кого эта антиномия является актуальной и требует разрешения. Сальери решается на убийство Моцарта, мотивируя это опасностью для музыки как искусства. Сальери делает это, как можно убедиться, по двум причинам: во-первых, такова его «судьба» («нудительность» ситуации Моцарта

как трагического героя); во-вторых, сознание опасности Моцарта для «служителей музыки». То решение, которое принимает «чадо праха», и есть, собственно, решение обращенного херувима, и это решение является таким же «обращенным», как и принимающий его субъект.

Обращаемся к тому мотиву, который выдвигает Сальери. И тут он также прав. Моцарт – субъект бытия, для которого музыка как внешнее произведение есть в определенном смысле «вынужденная мера», поскольку способ бытия определяется как превращенный. Однако эта превращенность в действительности, также являющейся следствием превращенности, предстает как «произведение» – результат деятельности, направленной на его создание. Субъект бытия как бы «отрешается» от «произведения», вследствие чего оно принимает вид самостоятельной и самоценной величины, присоединяемой к уже существующим произведениям и составляющей с ними сферу «музыкального искусства», в которой возникают свои связи и отношения, свой род активности.

Для Моцарта музыка как внешнее произведение возникает не потому, что на его создание направляется специфическая («творческая») деятельность, но как результат трансформации события его бытия в качестве драматического (трагического) героя телесными формами той действительности, в которой он существует как жизненно определенное существо (фабульный персонаж). Для Сальери написанное им произведение, сочиненные его сотоварищами «в искусстве дивном», – это очередное произведение в ряду, уходящему в бесконечность, которые, возможно, скрашивают существование человека, но его не изменяют.

Моцарт – прежде всего субъект бытия, относительно которого он как субъект деятельности (фабульный персонаж) является вторичным существом. Это бытие, будучи высшим (словесным) по своему онтологическому статусу, сталкивается с проблемами, не существующими для жизненно определенного субъекта. Моцарт как трагический герой – это Пушкин-поэт в его превращенном виде. Если мы этот «вид» персонифицируем, он и будет Моцартом. Пушкин является субъектом бытия, переживающим очередную (вторую) стадию. На этой стадии ценностью, которой он овладевает, которая, следовательно, становится содержанием его поэтического бытия, является эстетическая ценность.

Эстетическая данность является «единственной», их не может быть «много». Если «произведений» может и даже должно быть много, и все они должны производить «эстетическое впечатление», то налицо разница между двумя родами эстетических ценностей. Что касается «произведения», в том числе и музыкального, нам представляется «понятным», что это такое – «эстетическая ценность». Однако Пушкин-поэт очевидным образом имеет в виду нечто иное, чем ценность, соотношенная с «произведением» (и представление о которой вырабатывалось в русском литературоведении с опорой, пожалуй, можно сказать, преимущественно на произведения Пушкина). Как онтологическая, проблема ценности с особенной остротой возникает во второй сцене трагедии. Пока же мы можем ограничиться следующим утверждением. Сальери по причине своей онтологической причастности к бытию Моцарта как трагического героя и возникающей на этой основе интуиции знает, что Моцарт, который, создавая прекрасное произведение в традиционном смысле этого термина, должен был, кажется, развивать искусство музыки, «раздвигать горизонты» и под., однако упомянутая интуиция ему внушает, что Моцарт – смерть музыки как искусства. Какие для этого есть основания – должен выявить анализ второй сцены трагедии.

За первым сюрпризом следует второй – Изора. Сальери, который, по его словам, оборол все жизненные искушения, о к а з ы в а е т с я, был влюблен и любим. Поскольку любовь женщины – опять-таки в традиционном понимании – является одним из сильнейших искушений, то мы должны выбрать одно из двух: или Сальери лукавил, говоря о том, что он «оставил забавы», или же любовь к Изоре забавой не является, а представляет для него ценность, сопоставимую с музыкой. Монолог подтверждает вто-

рое предположение.

Мы встречаем здесь одну из сложнейших ситуаций, которая была как бы случайно (мимоходом) задета в «Скупом рыцаре» (в не совсем корректном сравнении Альбером золота Жида с серебрениками Иуды) и в относительно развитом виде представлена во второй трагедии. Мы имеем в виду связь любви и смерти. Сложность этой ситуации, как представляется, чисто психологическая: любовь и смерть кажутся такими же «несовместными» вещами, как гений и злодейство. Однако психологический аспект (несомненно важный) этой ситуации является вторичным. Основной – онтологический.

Любовь продолжает связывать Сальери и Изору, хотя Изора давно уже («осьмнадцать лет») находится по ту сторону границы жизни и смерти. Это обстоятельство указывает на характер любви Сальери: она не является «жизненной», т.е. отношениями мужчины и женщины, следствие которых состоит в продолжения жизни. Любовь находится как бы «в услужении» жизни, длящей себя через нее и укрепляющей своя онтологические позиции. Любовь же как высшая ценность формируется таким образом, что ее сфера включает жизнь и смерть как антиподы, что и является характерной особенностью одной из стадий события формирования сферы любви. Такая стадия и представлена в «Моцарте и Сальери».

Мы, таким образом, полагаем, что во второй трагедии, наряду с событием осуществления эстетической ценности совершается событие осуществления любви как абсолютно высшей ценности. В «Моцарте и Сальери» она привлекается для осуществления эстетической ценности (прекрасного) и, следовательно, выполняет как бы «служебную» функцию. Вместе с тем она, конечно, вносит весьма существенный корректив и в ситуацию образования эстетической ценности. Это, в свою очередь, связано с неожиданным освещением фигуры Сальери, содержанием бытия которого – как вдруг выясняется – является любовь.

Мотив убийства Моцарта ради спасения искусства музыки и ее «служителей» осложняется мотивом дружбы:

...заветный дар любви,
Переходи сегодня в чашу дружбы.

Это, естественно, дает повод трактовать возникающую ситуацию как иронию Пушкина-поэта. Убийство не может быть проявлением дружбы как ценности, аналогичной в известном смысле любви. Однако яд, «последний дар...Изоры», воспринимается Сальери именно как «дар любви» без всякого намека на иронию. Притом, хотя этот дар следует понимать как дар любящей женщины, однако Сальери прибегает к выражению «дар любви» (любви вообще, а не в данной только ситуации) не случайно. Любовь в определенной ситуации соотносится со смертью.

Яд может только убить. Мы, однако, не думаем, что Изора преследовала цель спровоцировать Сальери на самоубийство и воссоединиться с ним снова, но уже в «том мире». Хотя, собственно, не так важно, какую цель преследовала Изора, как то, что совершает этот дар. Может быть, Изора сделала это без всяких особенных намерений. Ведь яд – «дар», т.е. нечто бескорыстное, не имеющее никакой другой цели, кроме самого дарения как выражения любви. Этот дар формирует, как мы говорили, сферу любви, сферу, в которой любовь является единственной ценностью.

Яд как дар любви, т.е. как её самодеятельность, форма активности любви, просто принимает участие в осуществлении ее как ценности. Любовь же преодолевает антиномию жизни и смерти, а не содействует торжеству одной из этих онтологических односторонностей. Любовь снимает границу жизни и смерти не тем, что сосредоточивает ту или иную односторонность (один из элементов антиномии) по одну сторону границы, тем самым ее просто обесмысливая, а тем, что возвышает ее (антиномию) к

той онтологической форме, которая является наджизненной и надсмертной, т.е. к (внутренней) форме, которая как бы предшествует возникновению антиномии.

Хотя ситуация, в которой возможность преодоления антиномии уже как бы сложилась, однако практически она еще очень далека от ее реального осуществления. Та стадия, которая ей предшествует и тем самым является практическим способом ее формирования, лишь осуществляется в данной стадии поэтического бытия Пушкина. Как относительно самостоятельная стадия, она осуществляет свою миссию и приводит поэтический мир (Пушкина-поэта) в гармоническое состояние. Об этом мире можно сказать, что он прекрасен. Но мир (Пушкин-поэт в охарактеризованном гармоническом состоянии) становится – именно потому, что он осуществил прекрасное как эстетическую ценность, ставшую актуальным содержанием бытия Пушкина-поэта. – препятствием для дальнейшего события бытия поэта.

Сальери с первого же момента знакомства с ним читателя не производит впечатления жизнелюба. Возможно, именно поэтому отношение к жизни Моцарта, хотя о нем тоже не скажешь, что он ценит жизнь и жизненные удовольствия превыше всего, вызывает у Сальери едва ли не презрение. Однако из монолога мы узнаем, что смерть для Сальери просто привлекательна, и для выражения этого отношения он прибегает к такому сильному выражению, как «жажда смерти». Сальери описывает три ситуации, в которых он мог бы воспользоваться даром Изоры, однако этого не делает.

Сальери как драматический герой переживает три состояния, которые могли бы завершиться для вторичного фабульного персонажа смертью: беспечный враг, он сам и ненавистный гость. Во всех этих случаях смерть персонажа предполагает достижение непосредственной формы языкового бытия. Однако Сальери отказывается от убийства по простой и онтологической ясной для него причине: достигаемое состояние не делает его субъектом любовного бытия и не продвигает его в этом направлении. Оно не соответствует тому назначению, которое как бы «заложено» в «последнем даре Изоры». И лишь четвертая ситуация ему отвечает.

В Моцарте соединяется как причина, удерживающая Сальери от убийства, так и причина, удерживающая его от самоубийства:

И я был прав! и наконец нашел
Я моего врага, и новый Гайден
Меня восторгом дивно упоил!
Теперь – пора! заветный дар любви,
Переходи сегодня в чашу дружбы.

Сальери воображает и превращает себя в Моцарта как такого вторичного персонажа, в котором соединились антагонистические стремления: убить врага и тем самым убить «нового Гайдена». Убийство тем самым оказывается и самоубийством. То, что в предыдущих ситуациях четко разграничивалось: убить себя и убить другого — в данной ситуации оказываются парадоксально соединенными.

Сальери отравляет Моцарта-автора «безделицы», который воображает и превращает себя и своего антагониста – «незапный мрак». Тот, кто в «положительной» вторичной действительности является Моцартом, в «отрицательной» вторичной действительности является «незапным мраком», а в более «сгущенном» и реалистическом виде – Сальери. Как и в рассказе Моцарта о теме «безделицы», так и в четвертой ситуации Моцарт-трагический герой оказывается антиномией Моцарта и Сальери, жизни и смерти, положительной и отрицательной вторичной фабульной действительности. Однако трагическим героем (субъектом превращенно-словесного бытия) оказывается теперь Сальери как автор высказывания в заключительной его

части. В этом своем качестве он является «сыном гармонии», антагонистическим другому – Моцарту.

* * *

Вторая сцена трагедии разворачивается в трактире – месте, как кажется, не совсем подходящим для трагического события. Однако именно это и входило в замысел Пушкина. Это то самое место, из которого Моцарт, по замыслу Сальери, должен «улететь» и вернуться на свое место в раю. Трактир своеобразно совмещает низкое и высокое: церковь, в которой совершается появление Моцарта-херувима, и келью, в которой происходит его «оборачивание» и возникновение Сальери-чада праха. Возле трактира Моцарт слышал свою музыку в исполнении «чада праха» (слепого нищего старика-скрипача), а в самом трактире возникает образ Бомарше, совмещающего в себе гения и его антипода – «пародию» на гения, внушающую смех. Место, в котором происходит «пир» как встреча Сальери с «врагом беспечным», и где он «упивается» великим, созданным «новым Гайденом». Особая комната в трактире превращается в зал, разделенный на сцену и зрительный зал рампой, которая одновременно выполняет функцию границы между жизнью, в которой пока остается Сальери, и смертью, куда уходит Моцарт.

Итак, во второй сцене происходит развязка трагического конфликта, и происходит это как раз в то время, когда Моцарт говорит, что «гений и злодейство – две вещи несовместные». Со словами: «Ты думаешь?» — Сальери «бросает яд в стакан Моцарта». По-видимому, Сальери полагает, что гениальность не является препятствием для злодейства. По его мнению, Бомарше не мог быть отравителем не потому, что он – гений, а потому, что «он слишком был смешон для ремесла такого». Моцарт пьет отравленное вино, провозглашая тост за здоровье своего друга Сальери:

за искренний союз
Связующий Моцарта и Сальери,
Двух сыновей гармонии.

Таким образом, появляется граница между Сальери и Моцартом, являющаяся одновременно граничей между жизнью и смертью, и формируется сфера, в которой осуществляется такая ценность, как дружба, совпадающая со сферой, осуществляющей эстетическую ценность, – прекрасное. Друзья, они же сыновья гармонии, становятся величинами, образующими сферу, осуществляющую эстетическую ценность и вместе с тем дружбу, являющуюся разновидностью любви.

Можно сказать, что эта ситуация является результатом бытия Сальери как трагического героя. Но с таким же основанием можно утверждать, что она является результатом события бытия Моцарта как трагического героя (напоминаем, субъекта превращенно-словесного бытия). Содержанием бытия Сальери как трагического героя является любовь, содержанием бытия Моцарта является прекрасное как эстетическая ценность.

То, что Моцарт сочиняет «Реквием», для Сальери является новостью.

Он узнает об этом тогда, когда Реквием «совсем готов». Моцарт рассказывает Сальери предысторию его создания. Этот рассказ можно считать как бы продолжением темы «безделицы»: «незапный мрак» сгущается и образует «черного человека», который затем отождествляется с Сальери:

Вот и теперь
Мне кажется, он с нами сам-третей
Сидит.

Моцарт-автор высказывания является уже автором «Реквиема», т.е. трагическим

героем, переживающим предпоследнюю стадию своего эстетического бытия. Событие бытия Моцарта, внешним результатом которого является «Реквием» как внешнее произведение, есть, с одной стороны, превращенная форма бытия Пушкина-поэта, с другой стороны, – события бытия Моцарта как онтологически самостоятельного субъекта, разрешающего свой конфликт, т.е. преодолевающего свою превращенность, достигающего непосредственного способа осуществления человеческого бытия в его высшей по типу – словесной – форме.

Моцарт – трагический герой, осуществляемый Пушкиным-поэтом, оказывает на своего творца обратное онтологическое воздействие: осуществляя Моцарта как автора «Реквиема», Пушкин-поэт ему онтологически и ценностно уподобляется. Результатом этого уподобления является Сальери как убийца Моцарта: тот, кто во вторичной действительности Моцарта-драматического героя был «незапным мраком» и «черным человеком», становится причиной того, что Пушкин-поэт в том онтологическом и ценностном состоянии, в которое приводит его обратное влияние Моцарта-драматического героя, воображает и превращает себя в Сальери как убийцу Моцарта. В определенном смысле убийство Сальери Моцарта есть форма самоубийства Моцарта, – как и наоборот: убийство Моцарта есть форма самоубийства Сальери: он уничтожает то, что удерживает его в жизни, – «нового Гайдена».

Вместе с тем Пушкин-поэт своим бытием осуществляет Сальери как субъекта бытия, содержанием которого является любовь. Дружба является разновидностью любви как высшей человеческой ценности. Эта ценность может осуществляться в сфере, относительно которой жизнь есть специфическая онтологическая сфера, могущая осуществлять лишь жизнь как биологическую форму существования. «Друзей» может соотносить только сфера, относительно которой жизнь и ее антагонист — смерть — определяются как положительный и отрицательный способы ее превращенного существования. Моцарт умирает не только по требованию события своего эстетического бытия (автора «Реквиема»), но и по требованию Сальери как субъекта бытия, содержанием бытия которого является любовь. Моцарт как творец эстетической ценности и Сальери как творец любви совпадают. Однако если они как два гения-антипода, соотносятся как «два сына гармонии», что и является предпосылкой формирования сферы, осуществляющей эстетическую ценность, то антиномия Моцарта-херувима и Сальери-чада праха является основой Моцартовской гармонии, гармонии «Реквиема», то Сальери как субъект любовного бытия должен эту антиномию преодолеть.

То, что является итогом для Моцарта-трагического героя: мир приведен в гармоническое состояние, – то для Сальери является предпосылкой: в мире появилась антиномия, притом в ее классическом выражении. Теперь – очередным онтологическим усилием – Пушкин-поэт должен преодолеть эту антиномию. Преодолеть же ее может лишь сфера, осуществляющая любовь.

Формирование этой сферы и осуществление любви как высшей ценности является целью двух следующих стадий бытия Пушкина-поэта.

РЕЗЮМЕ

У статті здійснено спробу онтологічного аналізу трагедії О. С. Пушкіна «Моцарт і Сальєрі».

SUMMARY

The attempt of the ontologically analysis of the Pushkin's tragedy «Mozart and Salieri» is undertaken in this article

Надійшла до редакції 05.12.2006 р.

УДК 82.00

СИТУАЦИЯ ПОВЕСТВОВАНИЯ В «КАПИТАНСКОЙ ДОЧКЕ» А.С. ПУШКИНА

К.А. Ткаченко

Повествование в романе «Капитанская дочка» ведется от лица Петра Андреевича Гринёва как воспоминание о себе самом. Он выполняет функцию не только повествователя, но и героя произведения. Петр Гринёв является одним субъектом существования, но функционально «расслоённым».

«Расслоённость» П.Гринёва проявляется самым простым образом: как фабульный персонаж он принимает весьма деятельное участие в жизненном событии, в котором оказывается в конфликтной ситуации. Как сюжетный персонаж он занимает «позицию внеаходимости» (термин Бахтина) как по отношению к фабульной действительности, так и по отношению к себе самому как фабульному лицу.

М.М.Бахтин в работе «Формальный метод в литературоведении» различает два события: жизненное событие (событие жизни) и событие рассказывания (повествования, словесного изображения), которые, по его мнению, «сливаются» в событие художественного произведения.[1, с.152-153] Жизненное (фабульное «рассказываемое») событие он характеризует как завершаемое, событие повествования (сюжетное) – как завершающее. Отсюда следует, что: а) субъектом повествования является повествователь, сотворенный автором; б) действие завершения осуществляется им же, а не автором – поэтом.

Гринёв является автором высказывания, он рассказывает историю его любви к Маше Мироновой и дружбы – вражды к Пугачеву. «произведение» становится результатом деятельности не автора – поэта, а своеобразного персонажа. Своеобразие персонажа состоит в том, что он является субъектом духовной, а не жизненной деятельности.

Происходит повествовательное «самозванство». Гринёв-старший перестаёт быть самим собой и в повествовании о Гриневе-молодом становится на время тем, кем он был. В какой-то мере происходит то же самое, что происходит с Пугачёвым, который принимает «облик» законного императора Петра III.

Повествователь с одной стороны, есть вымышленное лицо – такое же, как фабульный персонаж, однако по своей функции оно принципиально отличается от фабульного. Фабульный персонаж занимает жизненную позицию, сюжетный – внежизненную, фабульный является «завершаемым», сюжетный – «завершающим» субъектами.

Рассмотрим сначала, какую ситуацию изображает Гринёв. Он, с одной стороны, осмысливает «русский бунт, бессмысленный и беспощадный», с другой – свою любовь к Маше Мироновой, которая не только не погибла в этом «бунте», но и смогла сохраниться, потому что вне этого бунта она была обречена на гибель (Андрей Гринёв, отец Петра, был решительно против женитьбы сына).

Изображается та же ситуация, что и в «Борисе Годунове»: за власть борются два самозванца, причем один самозванец уже овладел тронem, другой пытается им овладеть, отнять его у более удачливого. Одна из сторон - Екатерина является официально признанной императрицей, её права на власть не только признаны, но и осуществлены: она – помазанница божия, т.е. её власть благословлена церковью. Вместе с тем это никак не отменяет факта её самозванства, т.е. свершения ею (или с её согласия) преступления – устранения законного наследника и присвоение (узурпация) власти. Есть такой план (аспект) произведения, который уравнивает Екатерину и Пугачёва – как самозванцев.

Итак, с одной стороны, изображается огромное историческое событие, с другой – частное, почти семейное. Во внешнем плане они несопоставимы по своему масштабу,

во внутреннем – не просто уравниваются, но сопоставлены «в обратной проекции»: война совершается для того, чтобы Петр Гринев и Маша Миронова нашли друг друга и стали счастливы в семейной жизни. Петр Гринев пишет «семейный роман», описывает приключения влюбленных на фоне войны, причем этот фон не отодвинут от переднего плана, не является «задним» в буквальном смысле слова, а как бы «встроен» в передний, является его компонентом. От этого взаимного влияния война получает значение грандиозной семейной ссоры (т.е. становится «романным», а не историческим событием), частная жизнь осуществляется через государственные формы.

Регулярное течение жизни внезапно и катастрофически сменилось стихийным движением. Ситуация, изображенная Гриневым, представляется своего рода судорогой, выбросом энергии, сменив замирение жизни, её постепенное онемение.

Гринев-старший повествует о себе. Не всегда «два» Гриневых отделены друг от друга эпически. Иногда Гринев-герой преобладает над повествователем и дистанция исчезает. Герой романа входит в контакт с «незавершенной действительностью», – повествователь «исчезает». И мы уже не слышим рассказ повествователя, но видим картины, изображенные Гриневым-молодым. В основном это касается событий восстания, которые по своей сути катастрофичны, и отношений Гринёва и Пугачёва, объединенных этой катастрофой, где проявились их человеческие качества. Гринёв – старший так до конца и не осмыслил эти удивительные отношения, которые тем не менее помогли осуществить его союз с Машей Мироновой.

Повествование о встрече с Пугачёвым, хотя и прерывается репликами типа: «Читатель легко может себе представить, что я не был совершенно хладнокровен», [2, с.48] – как бы от лица Гринёва старшего, но здесь владеет ситуацией Гринёв-младший. Его рассказ противоречивый, а значит незаконченный во времени. Он пишет о виселице: «Виселица со своими жертвами страшно чернела [2, с.48]. Тело бедной комендантши всё ещё валялось под крыльцом...», и тут же вспоминает о Маше: «Казак... ввёл меня в ту комнату, где накануне так нежно прощался я с Марьей Ивановной» [2, с.49]. Такое рассказывание показывает противоречие между сознанием Гринёва и динамикой жизни. Сознание не успевает за её обстоятельствами, за текущими событиями.

Повествование Гринёва – героя диалогично. Описывая окружение Пугачёва – «необыкновенную картину», что ему представилась, он говорит о «красных рожах с блистающими глазами», и тут же всё это потрясает его «пиитическим ужасом». [2, с.49] Здесь противоположность стилей делает повествование диалогичным.

Характеризуя поведение Пугачёва, слово которого диалогично, двуголосо по причине его самозванства, Гринев употребляет и такие же выражения: «Пугачёв был, видно, в припадке великодушия» [2, с.52]. (Припадок – понятие о внезапной болезни, великодушие – понятие человеческое, духовное – великость души). И самозванец уезжает не реализовав свой гнев касательно Савельича. Видимо, и своё спасение Гринёв может объяснить только таким же припадком по отношению к нему и к Маше.

Повествование Гринёва не только противоречиво и диалогично, но и драматично, даже театрализовано. В главе «Приступ» «театр» начинается с Пугачёва: «Между ими на белом коне ехал человек в красном кафтане с обнаженной саблей в руке...» [2, с.42]. Во время боя разворачивается другая сцена – прощание семьи Мироновых «Василиса Егоровна оборотилась к мужу и сказала: «Иван Кузьмич, в животе и смерти бог волен: благослови Машу. Маша, подойди к отцу.» «...Иван Кузьмич сказал ей изменившимся голосом: «Ну, Маша, будь счастлива... прощай, Маша» [2, с.42]. И далее идёт оформление, как в драме в скобках – (Маша кинулась ему на шею и зарыдала.) Конец этой сцены: «Комендантша с дочерью удалились» [2, с.42].

Сцена присяги жителей крепости «государю» имеет такой же театральный акцент. Кульминация этого действия: прощание Василисы Егоровны с Иваном Кузьмичом. Её речь трагична и обращена к «зрителям»: «Злодеи! – закричала она в исступление...» [2,

с.45] Конец главы – конец драматического действия: «Пугачёв уехал, народ бросился за ним» [2, с.45].

Повествуя об этом, молодой Гринёв также является зрителем. Старший Гринёв удерживается от своих комментариев, иначе восприятие происходящего было бы менее зрительным.

«В этой системе отношений Гринёва-повествователя и Гринёва-персонажа оранжирован весь строй произведения» [3, с.228], – пишет Гей в своей работе «Проза Пушкина». – Мы участвуем в продуманной семантически последовательной смене «внешних» и «внутренних» точек зрения. Это своеобразная взаимозаменяемость повествовательных «голосов». Или, как мы здесь пишем, это различные типы высказывания.

Высказывание Гринёва-старшего изначально имело дидактический оттенок – адресовано внуку. Бахтин относит слово рассказчика к двуголосому слову [4, с.340] В данном случае повествователь, имея перед собой «адресата», как бы «оглядывается» на самого себя. Когда он пишет о своём детстве, «он не может непосредственно слиться без оговорки, без дистанции...» [4, с.346-347] Описывая свои «упражнения в географии, мсье Бопре, он не может избежать «глумления над самим собой, чтобы не впасть в патетику» [4, с.286] Таким образом слово Гринёва – двуголосое, оно живое, не условное в событии рассказывания. Его обращения к потомкам также являются немонологичными. Это «скрытая внутренняя полемика»: «Те, которые замышляют у нас невозможные перевороты...» Или «слово с оглядкой на чужое слово» [4, с.340]. «Молодой человек!.. вспомни...!» [2, с.38].

Повествование Гринёва-младшего, в жизненном событии и повествование Гринёва-старшего в событии рассказывания являются романскими по причине своей диалогичности, двуголосости. Но фабульная действительность и сюжетная сами по себе ещё не делают произведение «Капитанская дочка» художественным. Роман пишет Пушкин и по отношению к событию фабульному и событию сюжетному существует и «событие художественного произведения». (термин Бахтина), автором которого является Пушкин.

Если мы примем термин «событие художественного произведения», мы можем предположить, что специфика романа может заключаться в том, что повествователь пребывает в зоне фамиллярного контакта с незавершенной действительностью», отражаемой им своим словом. Повествователь как бы балансирует между жизнью (фабулой) и внежизнью (сюжетом). Он иногда утрачивает позицию вневходимости, и тогда его слово оказывается участником жизненного события, принимая ту или иную сторону в жизненном конфликте. Но иногда он преодолевает жизненность, и тогда его высказывание возвращает себе возможность завершать жизненное («рассказываемое») событие.

Тот тип высказывания, к которому принадлежит повествование, является иным: он как раз проводит границу между жизнью и той «точкой» (позицией), которую занимает автор высказывания. То есть: повествователь по отношению к той – жизненной – действительности, о которой он высказывается.

Рассмотрим ситуацию в целом. Пушкин как автор «Капитанской дочки» – субъект эстетической (поэтической) деятельности. Петр Гринев как сюжетный герой – субъект языковой (речевой) деятельности (повествователь). Петр Гринёв как фабульный персонаж – субъект жизненной деятельности. Деятельность Гринёва как сюжетного героя и Гринёва как фабульного персонажа, будучи обе «речевыми» (и в этом смысле типологически сходными), имеют существенное различие, которое, как мы уже говорили, заключается в том, что фабульная деятельность является жизненной, а сюжетная – внежизненной.

Само событие повествования оказывается, таким образом, своего рода деянием – постоянным превозмоганием жизненного контекста, преодолением авторитета жизненных ценностей. Но и сюжетный герой подвергается опасности подпасть под обаяние жизненных ценностей и свести повествование к выполнению какой-нибудь жизненной

ценности, например, воспитательной, дидактической, к чему и сводился первоначальный замысел Пушкина.

Повествователь – субъект высказывания, то есть тот, кто осуществляет событие повествования о жизненном событии, событие словесного изображения – одно из тех двух событий, которые, «сливаясь», образуют «событие художественного произведения».

Как не важны жизненные события сами по себе, они являются только превращенной формой свершения того события, которое М.Бахтин обозначил как «событие художественного произведения». «Проводником» от поэтического события к жизненному и наоборот является повествователь.

РЕЗЮМЕ

У статті розкривається роль оповідача в цілому художнього твору, а саме роль Петра Гринєва в цілому романі А.С.Пушкіна «Капітанська дочка». Розглядається своєрідність оповідання в романі, що відбувається за допомогою «розшарування» Гринєва на героя й оповідача. Пояснюється яким способом ця «подвійність» виявляється у всій побудові художнього твору. Основою для цієї роботи є теорія М.М.Бахтіна про подію художнього твору, що формується в результаті «злиття» життєвої події і події оповідання. «Провідником» від поетичної події до життєвої і навпаки є оповідач.

SUMMARY

The role of a narrator, namely the role of Petr Grinev in the novel of Pushkin «Captain daughter» is revealed. The peculiarity of the narratation in the form of Grinev's «stratification» into hero and narrator is considered. It is explained how this «duality» is expressed in the whole composition of the novel. The basis for the analysis is the Bachtin's theory of the event of the work of fiction, which is formed as the result of the «fusion» of a living event and the event of the narration. The «intermediary» from the poetic event to the living one and vice versa is the narrator.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Медведев П.Н. Формальный метод в литературоведении. – М.: Лабиринт, 2003.
2. Пушкин А.С. Капитанская дочка. – Л.: Изд-во «Наука», 1985.
3. Гей Н.К. Проза Пушкина: Поэтика повествования. – М., Наука, 1989.
4. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Изд-во «Художественная литература», 1972.

Надійшла до редакції 10.10.2006 р.

УДК 82. 09

НИГИЛИЗМ SUB SPECIE AETERNITATIS: «ОТЦЫ И ДЕТИ» И.С.ТУРГЕНЕВА

И.В.Гапеева

Базаров входит в сознание читателя как «нигилист», как «отрицатель». Достоевский, характеризуя героя Тургенева как человека с «великим сердцем», добавляет: «несмотря на весь его нигилизм» [цит. по: 1, с.48]. Этому способствовала «внутренняя» перспектива, имманентная самой изображаемой в романе жизни, социальной обстановке, а не потому, что «отрицателей» было много в русской общественной жизни конца

50-х – начала 60-х г. Чтобы выявить эстетическую функцию «нигилизма», нужно выявить прежде внутренние истоки его появления.

Нигилизм — это, что совершенно справедливо, прежде всего отрицание. Базаров в разное время по-разному оправдывает нигилизм. В знаменитом споре с Павлом Петровичем он говорит: «— Мы действуем в силу того, что мы признаем полезным ... В теперешнее время полезнее всего отрицание — мы отрицаем» (49)¹. В разговоре с Аркадием, уже побывав в Никольском у Одинцовой, Базаров объясняет свой «пафос отрицания» иначе. Истина для него в том, что принципов «вообще нет», а есть ощущения, от которых все зависит. «Например, я: я придерживаюсь отрицательного направления — в силу ощущения. Мне приятно отрицать, мой мозг так устроен — и баста! Отчего ты любишь яблоки? — тоже в силу ощущения. Это все едино. Глубже этого люди никогда не проникнут. Не всякий тебе это скажет, да и я в другой раз тебе этого не скажу» (121). Таким образом, «польза» — это мнимое обоснование нигилизма, его подлинная основа — ощущение (то есть не социальная, а физиологическая основа).

Тем более интересно, на какой аргумент по своему типу опирается Базаров, опровергая Павла Петровича. В ответ на слова Базарова найти хоть одно «постановление», не заслуживающего отрицания, Павел Петрович восклицает:

«— Я вам миллионы таких постановлений представлю... миллионы! Да вот хоть община, например. Холодная усмешка скривила губы Базарова.

— Ну, насчет общины, — промолвил он, — поговорите лучше с вашим братцем. Он теперь, кажется, изведаль на деле, что такое община, круговая порука, трезвость и тому подобные штучки» (53)

Община, таким образом, заслуживает отрицания потому, что она мешает Николаю Петровичу. Круговая порука, действительно, не очень хорошее «постановление» для «фермера» Николая Петровича, однако она полезна мужикам, которые отстаивают с ее помощью свои интересы, но Базаров приводит аргумент, основанный на «социальном эгоизме» Кирсановых. Отрицание общины «полезно» для бывших помещиков, и, получается, именно поэтому заслуживает «беспощадного отрицания».

Но Павел Петрович не сдается:

«— Семья, наконец, семья, так, как она существует у наших крестьян! — закричал Павел Петрович.

— И этот вопрос, я полагаю, лучше для вас же самих не разбирать в подробности. Вы, чай, слышали о снохачах?..» (53).

Базаров осуждает недостойное поведение «снохачей» с этической, нравственной позиции. Речь, в сущности, идет о том, что мужики ни в семейном, ни в общественном быту («община») не выдерживают того принципа, на котором это «постановление» было основано. В этой, нами сейчас рассматриваемой ситуации, Базаров обсуждает не принцип, а то, что он постоянно нарушается, переступается. Самый принцип, по видимому, героем одобряется, иначе он не стал бы осуждать мужиков за то, что они его нарушают. Когда Базаров указывает на то, что «все наши акционерные общества лопаются единственно оттого, что оказывается недостаток в честных людях», он не только не отрицает «честности», он даже не против «акционерных обществ», поскольку они, при достаточном количестве честных людей, могли бы принести пользу. Но они бесполезны, однако не потому, что плох принцип, но потому, что он не выдерживается. В споре же с Аркадием он говорит совсем иначе.

В связи с его знаменательным признанием в ненависти к мужику который будь когда-то жить в белой избе, Аркадий замечает:

¹ Роман И. С. Тургенева цитируется по изд.: Тургенев И. С. Полное собрание сочинений и писем в 30 т. Сочинения. — Т.7. — М.: Наука, 1981. В круглых скобках указывается страница.

«— Полно, Евгений . . . послушать тебя сегодня, поневоле согласишься с теми, которые упрекают нас в отсутствии принципов.

— Ты говоришь, как твой дядя. Принципов вообще нет — ты об этом не догадался до сих пор! — а есть ощущения. Все от них зависит» (121).

Однако, если бы по отношению к «снохачу» Базаров придерживался бы своей точки зрения (все зависит от ощущений), он не мог бы осудить мужика, нарушающего этическую норму, поскольку он «так ощущает», у него «так мозг устроен». На вопрос, который Аркадий, по-видимому, считает «убийственным» для Базарова:

«— Что ж? — и честность — ощущение?» — Базаров отвечает, как когда-то Павлу Петровичу. «с невыразимым спокойствием»: «— Еще бы!» (121) Отсюда следует, что недостаток честности — не оттого, что плохо устроено общество, а потому, что у людей отсутствует ощущение честности, а это — дело природы, это не социальная проблема.

«Полез» — принцип, и нигилизм Базарова имеет социальные корни. Он против «болтовни», какую бы благородную окраску она ни имела, потому что человек «забывает» настоящие проблемы: простые, но основные, коренные, опорные:

«— А потом мы догадались, что болтать, все только болтать о наших язвах не стоит труда, что все это ведет только к пошлости и доктринерству...» (50-51) Нельзя сказать, что Базаров был не искренен, когда произносил свой монолог. Повествователь отмечает перемену настроения у Базарова после этого именно высказывания: «Ему вдруг стало досадно на самого себя, зачем он так распространился перед этим барином» (51). Очевидно, что Базаров наиболее увлечен в этот момент, наиболее откровенен (излишне даже, как он считает). Благодаря этой увлеченности, неконтролируемости своего «речевого поведения», в его речи, обличающей увлеченность общества бесполезными иностранными словами, проскальзывает слово «доктринерство» — не как обличаемое, но как обличающее. Это, конечно, не «недосмотр» Тургенева. Базаров, отвечая Павлу Петровичу, находится в своей интеллектуально-духовной стихии: «иностранцы» слова и выражаемые им понятия ему знакомы весьма близким образом. Он вполне владеет той суммой идей, которую отрицает как бесполезную. Ю.В.Лебедев отмечает: «Очень и очень не прост с виду резкий и прямолинейный тургеневский герой. Тревожное и уязвимое сердце бьется в его груди. Крайняя резкость базаровских нападок на поэзию, на любовь, на философию заставляет нас усомниться в полной искренности его отрицаний. Есть в поведении Базарова некая двойственность, некий излом и надрыв» [2, с.58].

Критик Н.Н.Страхов, хотя и не сомневается в искренности антипатии Базарова к искусству, мотивирует это отнюдь не базаровской «беззаботностью». Полемицируя с «Современником» и с Д.И.Писаревым, критик пишет: «Очевидно, Базаров смотрит на вещи не так, как г.Писарев. Г.Писарев, по-видимому, признает искусство, а на самом деле он его отвергает, то есть не признает за ним его настоящего значения. Базаров прямо отрицает искусство, но отрицает его потому, что глубже понимает его. Очевидно, музыка для Базарова не есть чисто физическое занятие, и читать Пушкина не все равно, что пить водку. В этом отношении герой Тургенева, несравненно выше своих последователей. В мелодии Шуберта и в стихах Пушкина он ясно слышит враждебное начало; он чувствует их всеувлекающую силу и потому вооружается против них». В чем же это враждебное начало заключается? Н.Н.Страхов отвечает, что «искусство всегда носит в себе элемент примирения, тогда как Базаров вовсе не желает примириться с жизнью. Искусство есть идеализм, созерцание, отрешение от жизни и поклонение идеалам; Базаров же реалист, не созерцатель, а деятель, признающий одни действительные явления и отрицающий идеалы» [3, с.232].

Н.Н.Страхов, конечно, прав, но его правота имеет несколько отвлеченный характер. Здесь присутствует более близкая причина, на которую указывает Ю.В.Лебедев: «В Базарове, — утверждает он, ... потенциально присутствует все, что он отрицает: и

способность любить, и народное чувство, и семейное начало, и даже умение ценить красоту и поэзию» [2,58].

Можно не знать какой-то авторитетной точки зрения на проблему, а можно ее преодолеть; преодоление – всегда отрицание, эта отрицательность – наиболее заметный внешний признак. То, что является по сути преодолением, следующим шагом, оценивается всеми, в том числе и самими «деятелями нового поколения», как отрицание.

В споре с Павлом Петровичем Базаров говорит: «Да на что нам логика? Мы и без нее обходимся», – и поясняет: «Вы, я надеюсь, не нуждаетесь в логике для того, чтобы положить себе кусок хлеба в рот, когда вы голодны. Куда нам до этих отвлеченностей!» Логика самого Базарова понять нетрудно: есть первоочередные задачи общества и решать нужно именно их. С парламентаризмом можно подождать, если «дело идет о насущном хлебе». Нужно сначала решить эту насущную проблему. Однако она «захламлена»: человека привлекают грандиозные события в ходе мировой истории и роли России. Павел Петрович совершенно естественно полагает, что человек просто обязан думать о таких вещах, как мировая история, законы и логика человеческого развития и под. Он мыслит Базарова вовсе не там, где Базаров действительно находится. Он бросает Базарову фразу: "Послушать вас, так мы находимся вне человечества, вне его законов». Это в его устах звучит как упрек. Павел Петрович представляет Базарова как человека, разделяющего взгляды П.Я.Чаадаева. Речь, конечно, идет не о близости взглядов Базарова и Чаадаева на место России среди европейских стран. Взгляды Базарова Павел Петрович рассматривает как противоположные своим, но как одноплановые с его взглядами. Чтобы точки зрения могли противостоять как противоречивые и даже враждебные, у них должен быть единый предмет оценки. Мнения должны быть высказаны относительно одного вопроса, но тут другая ситуация.

П.Я.Чаадаев писал в своем первом «философическом письме»: «Одна из наиболее печальных черт нашей цивилизации заключается в том, что мы еще только открываем истины, давно ставшие избитыми в других местах и даже среди народов, во многом далеко отставших от нас. Это происходит оттого, что мы никогда не шли об руку с другими народами; мы не принадлежим ни к одному из великих семейств человеческого рода; мы не принадлежим ни к Западу, ни к Востоку, и у нас нет традиций ни того, ни другого. Стоя как бы вне времени, мы не были затронуты всемирным воспитанием человеческого рода» [4,41].

Первое из «Философических писем» было напечатано А.И.Герценом в 1861 г. в «Полярной звезде». Хотя к августу 1861 г. роман «Отцы и дети» был завершен, и таким образом публикация А.И.Герцена не могла повлиять на образ Павла Петровича – как «оппонента» Чаадаева, – но его письма долго были памятны в русском образованном обществе. К тому же эту память освежила недавняя на ту пору (1856 г.) кончина автора знаменитых писем.

Однако упреки Павла Петровича Базарову в том, что он (возможно, подобно Чаадаеву) мыслит Россию как бы вне мировых законов, неосновательны. Но не потому, что Базаров мыслит так Россию как страну, следующую законам истории, а потому, что он вообще не думает о законах истории и о том, следует ли Россия в своем историческом бытии или нет. Кругозор Базарова ограничивается «необходимым и достаточным». Его позиция: надо – до лучших времен – оставить все вопросы, не относящиеся к сугубо насущным, и сосредоточиться на них. По его мнению, «умники наши, так называемые передовые люди и обличители, никуда не годятся, что мы занимаемся вздором, толкуем о каком-то искусстве, бессознательном творчестве, о парламентаризме, об адвокатуре, и черт знает о чем, когда дело идет о насущном хлебе, когда грубейшее суеверие нас душит, когда все ваши акционерные общества лопаются единственно оттого, что оказывается недостаток в честных людях, когда самая свобода, о которой хлопочет

правительство, едва ли пойдет впрок, потому что мужик наш рад самого себя обокрасть, чтобы только напиться дурману в кабаке» (50-51).

Конечно, Базаров, хотя он и ярко выраженный прагматик, тем не менее — утопист. Он подсмеивается над приемами, к которым прибегает его отец, лечащий мужиков, однако понимает относительную ценность «новейших методов». В самой сфере прикладной науки, каковой является медицина, постоянно возникают ситуации вполне схоластических споров о преимуществах той или иной методики. В ней нет недостатка в «умниках», готовых с наслаждением спорить о таких вопросах, какие, не относясь ни к искусству, ни к бессознательное творчеству, являются, если прибегнуть к выражению самого Базарова, таким же «вздором», как и они сами. Пусть нет «науки» вообще, а есть только отдельные науки, но в отдельной, стало быть, конкретной (что и привлекает Базарова) науке есть теоретическая сторона, есть различные точки зрения, есть направления, школы и т.п., без чего не происходит развитие науки, за которым надо «следить», если не принимать самому участие.

После знакомства с Одинцовой, уже будучи в Васильевке, Базаров говорит Аркадию, и его высказывание звучит как признание:

«— Да, — начал Базаров, — странное существо человек. Как посмотришь сбоку да издали на глухую жизнь, какую ведут здесь «отцы», кажется: чего лучше? Ешь, пей и знай, что поступаешь самым правильным, самым разумным манером. А нет: тоска одолевает. Хочется с людьми возиться, хоть ругать их, да возиться с ними» (119).

Базаров, по-видимому, и сам не замечает, что употребляет слово, являющееся синонимом (в данном контексте) слову «загадочный», которое вызвало у него такое резкое неприятие в разговоре по поводу любви Павла Петровича к Р. «Отцы» в его высказывании поступают так, как он характеризует самого Павла Петровича в споре с ним: они не нуждаются в логике, чтобы положить себе кусок хлеба в рот, когда они голодны, и этого достаточно, по тогдашнему представлению Базарова. Теперь выясняется, что этого было достаточно при условии, когда смотришь на человека, довольствующегося «куском хлеба», «сбоку и издали». По-видимому, так и смотрел Базаров раньше. Теперь его точка зрения переместилась, и он смотрит иначе: прямо и с близкого расстояния.

Теперь, в новой смысловой перспективе, то признание, которое часто приводят как свидетельство возникшей глухоты к народным нуждам, обнаруживает несколько иное содержание, говорящее не о «предательстве», но о развитии.

Мы высказали предположение, что Базаров совершает сознательный поворот от «теоретизма», от широкого, но лишеного жизненной конкретики взгляда на человеческую жизнь, ее проблемы и конфликты, к насущным и повседневным проблемам человеческого существования. Он намеренно суживает свой кругозор, намеренно «обламывая» в себе то, что считает «романтизмом».

Однако Базаров не превращается в наивное жизненное существо, для которого «насушенный хлеб» действительно становится единственной проблемой. Базаров, по сути, теоретически, то есть «принципиально», обосновывает необходимость возвращения к «первым» вопросам человеческого существования: пище и крову.

РЕЗЮМЕ

У статті йдеться про ключову ідеологічну колізію роману І. С. Тургенєва «Батьки та діти»: спір щодо нігілізму проміж головними персонажами твору. Авторка досягає висновку, згідно якого в образі Базарова як *принципового нігіліста* поетичний мір роману долає штучне протистояння проміж наївним матеріалізмом Аркадія і штучними «прінсіпами» його дяді.

SUMMARY

The article examines the major ideological conflict of Ivan Turgenev's "Fathers and Sons," specifically, a debate about nihilism between the novel's main characters. The author comes to a conclusion that, in the figure of a devoted nihilist Bazarov, the poetic world of the novel overcomes the artificial conflict between Arkady's naive materialism and his uncle's forced principles

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бялый Г.А. О психологической манере Тургенева (Тургенев и Достоевский) // Русская литература. – 1968. – №4. – С.44-74.
2. Лебедев Ю.В. Роман И. С. Тургенева «Отцы и дети». Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1982. – 144 с.
3. Страхов Н.Н. «Отцы и дети». Русский вестник, 1862, № 2 // Роман И.С.Тургенева «Отцы и дети» в русской критике. – Л.: Просвещение, 1986. – С. 271-286.
4. Чаадаев П.Я. Философические письма // Чаадаев П. Я. Статьи и письма. – М.: Современник, 1989. – 456 с.

Надійшла до редакції 07.06.2006 р.

УДК 82.091

СИСТЕМАТИКА «МАЛОЙ ПРОЗЫ» М.А. БУЛГАКОВА (ценностный параметр)

С.П.Грушко

Ценностный подход при систематизации литературных произведений является наиболее естественным и одновременно наиболее сложным. Его естественность выражается в непосредственной эстетической оценке читателя (а также и автора, читающего собственные произведения), который сознательно или неосознанно подразделяет произведения по степени их художественного совершенства. А сложным этот подход оказывается в силу отсутствия строгих научных или хотя бы общепризнанных аксиологических критериев: эстетическая оценка литературного произведения определяется в конечном счете эстетическим вкусом читателя, что весьма субъективно и не всегда доказуемо.

Возникает проблема: как, находясь в границах научности, произвести ценностную систематизацию литературных произведений определенного автора? Сознавая, что читательской субъективности полностью избежать не удастся, мы, тем не менее, будем рассматривать факты проявления этой субъективности как основания для более или менее объективных аксиологических суждений.

Для того, чтобы ценностная систематика произведений была более объективной, необходимо, насколько это возможно, систематизировать типы субъективности в оценочной субъективности. Очевидно, следует принципиально различать: а) авторские самооценки; б) литературно-критические оценки; в) совокупное читательское мнение. Поскольку для изучения совокупного читательского мнения требуются специальные социологические исследования, то ограничимся первыми двумя эстетико-рецептивными критериями.

В отношении «малой прозы» М.А.Булгакова наша задача облегчается тем обстоятельством, что автор сам неоднократно предпринимал попытки «ценностной систематизации». Так, в 1921 году он писал сестре В.А.Булгаковой, что его творчество «разделяется резко на две части: подлинное и вымученное» [13, с.397]. В незаконченной авто-

биографической повести «Тайному другу» (1929) он пишет, что с 1923 года он жил «тройной жизнью», и его литературная продукция, соответственно, стала разделяться на три неравноценные части. Думается, что это авторское самоощущение может служить основой для систематизации «малой прозы» писателя.

«Первая жизнь» – работа в газете «Гудок», о которой Булгаков пишет: «...более отвратительной работы я не делал во всю свою жизнь. Даже сейчас она мне снится. Это был поток безнадежной серой скуки, непрерывной и неумолимой» [1, с.557]. Ему приходилось обрабатывать корреспонденцию, присланную из провинции, затем доверили писать фельетоны. Чтобы лучше представить, в каких условиях сочинялись фельетоны для советских газет и журналов, приведем небольшой отрывок из дневника М.А.Булгакова (запись 25 июля 1924 г.): «Ну и выдался денек! Утро провел дома, писал фельетон для «Красного перца». А затем началось то, что приходится проделывать изо дня в день, не видя впереди никакого просвета – бегать по редакциям в поисках денег. Был у наглешего Фурмана, представителя газеты «Заря Востока». Оттуда мне вернули два фельетона. Больших трудов стоило у Фурмана забрать назад рукопись – не хотел отдавать, т.к. за мною 20 рублей. Пришлось написать ему расписку, что верну эти деньги не позже 30-го числа. Дальше: один из этих фельетонов и тот, что утром написал, сдал в «Красный перец». Уверен, что забракует. Дальше: вечером Свэн забраковал фельетон в «Занозе». Был я у него на квартире и кой-как удалось у него получить расписку на 20 рублей, на завтра. Кошмарное существование» [2, с.66-67]. «Проклятый» «Гудок» – записывает он в дневнике (28 декабря 1924 г.) [2, с.80]. Наконец, запись 5 января 1925 г.: «Сегодня в "Гудке" в первый раз с ужасом почувствовал, что я писать фельетонов больше не могу. Физически не могу. «Это надругательство надо мной и над физиологией»» [2, с.87].

«Вторая жизнь» – сотрудничество с издававшейся в Берлине газете «Накануне». «Эта вторая жизнь, – вспоминает Булгаков, – мне нравилась больше первой. Там я мог несколько развернуть свои мысли» [1, с.559], поскольку это издание было, как он пишет, «другого стиля» [1, с.558].

Наконец, «третья жизнь» – подлинное творчество, а именно: писание романа. Выскажем предположение, что содержанием «третьей жизни» Михаила Булгакова был не только роман «Белая гвардия», но и некоторые рассказы, совпадающие с ним по творческим задачам и сходные тематически и стилистически («Красная корона», «Ханский огонь» и др., а также цикл «Записки юного врача»).

Подобная структурализация жизни и творчества М.А.Булгакова уже предпринималась исследователями его творчества. «Три жизни» Михаила Булгакова, – пишет А.А.Кораблев, – это три ступени его вхождения в «литературный мир»: его литературные знакомства, отношения с редакторами и издателями, опыты общественно-литературной и литературно-критической деятельности. Это три рода испытаний, которым он подвергался и которые с достоинством выдержал. Это, наконец, три уровня его отношений с современниками и современной литературой» [7, с.31]. Несколько иначе, но тоже тройственно, структурирует жизнь и творчество писателя Б.В.Соколов в биографической книге, которая так и называется – «Три жизни Михаила Булгакова»: «Можно сказать, что Булгаков прожил три жизни. До 1919 года Михаил Афанасьевич – врач, только изредка пробуящий себя в литературе. В 20-е годы он уже профессиональный писатель и драматург, зарабатывающий на жизнь литературным трудом и осененный громкой, но скандальной славой «Дней Турбиных». Наконец, в 30-годы Булгаков – театральный служащий, поскольку существовать на публикации прозы и постановки пьес уже не может – не дают» [16, с.6]. И далее биограф заключает: «Будто три разных человека жили. А ведь один и тот же, только вынужденный по-разному приспосабливаться к жизненным обстоятельствам, по-разному выражать свою творческую сущность» [16, с.6].

Наша задача конкретнее и локальнее: рассмотреть структурность раннего литературного творчества писателя, соотнеся ее со структурностью всей жизни и всего творчества М.А.Булгакова.

О том, как Булгаков относился к своей журналистской деятельности, красноречиво говорится в его неоконченной автобиографической повести «Тайному другу»: «Волосы дыбом, дружок, могут встать от тех фельетончиков, которые я там насочинил» [1, с.561].

Однако при общем негативно-снисходительном отношении к своей газетной продукции, маркированной псевдонимами, а не фирменным знаком качества «Михаил Булгаков», нельзя не отметить ряд исключений. Во-первых, далеко не все рассказы и очерки Булгаков подписывал псевдонимами. Во-вторых, некоторые из рассказов он издает отдельным сборником. Наконец, в третьих, о некоторых рассказах (например, о цикле «Записки юного врача») сам писатель отзывался весьма одобрительно. Например, о рассказе «Богема» есть следующая запись в дневнике писателя (4 января 1925 г.): «Эту вещь я сегодня перечитал, и она мне очень нравится... <...> Кажется, впервые со знаменитой осени 1921-го года позволю себе маленькое самомнение и только в дневнике, – написан отрывок совершенно на «ять», за исключением одной, двух фраз» [2, с.84].

Ценностное различие необходимо не только в литературной критике, но также в литературной аналитике. Выбор наиболее значимых художественных произведений позволяет не исказить открываемую перспективу авторского творческого пути, различать его общую направленность и частные, вынужденные уклонения.

Будем различать внутреннюю, авторскую оценку (самооценку) и внешнюю (суждения литературных критиков и аналитиков). Как внутренняя, так и внешняя оценка, является следствием сложных субъективно-объективных соответствий, которых мы здесь касаться не будем, ограничившись лишь выраженными в той или иной форме оценочными суждениями.

В предисловии к сборнику М.Булгакова «Самоцветный быт» (М., 1985) Е.Сидоров возражает писателю, полагая, что тот не вполне справедлив к себе: «Искрометное дарование Булгакова, его разящий смех, смешанный с горечью и печалью, пережили время не только в его главных произведениях, но и в некоторых второстепенных вещах, создававшихся на злобу дня» [15, с.2]. С ним вполне соглашается составитель сборника Б.Мягков: «Сегодня уже очевидно, что «малые сатиры» Михаила Булгакова выдержали испытание временем с не меньшим успехом, чем его широко известные романы» [10, с.49].

Высоко оценивает булгаковскую «малую прозу» В.В.Петелин, находя в ней не только «колорит времени», но и «живые человеческие характеры»: «...любая булгаковская зарисовка, как бы она ни была незначительна, полна исторического значения, насыщена своим временем, со всеми его деталями, запахами, подробностями быта и человеческих переживаний» [12, с.22].

В комментариях к рассказам М.А.Булгакова в пятитомном собрании сочинений (авторы – Я.С.Лурье и М.О.Чудакова) особо отмечены рассказы «Красная корона» («самое значительное из произведений, напечатанных в 1922 году» [9, с.594]) и «Китайская история» («один из лучших рассказов Булгакова...» [9, с.597]).

Рассказ «Я убил» (1926) сравнивается с военными новеллами Мопассана и Бабеля – как пример «честного и неконъюнктурного отношения к художественному творчеству» [14, с.43-44]; рассказ «Налет» сопоставляется с романом «Белая гвардия» («те же связь и противостояние образов «война» и «дом», образ женщины, звездное небо и др.» [17, с.101-103]; возможно, полагает автор публикации и послесловия Л.Яновская, что это оформленный в рассказ фрагмент романа «Белая гвардия» [18, с.101-102]; рассказ «Красная корона» рассматривается как образец «художественной гармонии» [6, с.44-46].

Отношение автора к своим произведениям может выражаться прямо или косвенно, но так или иначе оно выражает степень его идентификации как художника с собст-

венным творчеством. Об авторской самооценке булгаковских произведений малого жанра можно судить, помимо прямых высказываний, по меньшей мере, по двум критериям: во-первых, по тому, как подписаны эти произведения, и, во-вторых, где они опубликованы. Оба фактора являются хотя и внешними, но достаточно четкими аксиологическими критериями.

Произведения Булгакова, подписанные псевдонимами, имеют, с его точки зрения, незначительную художественную ценность или вообще не имеют таковой. Предположение, что он мог скрываться за псевдонимом из соображений личной безопасности, следует сразу же отвергнуть: это противоречит и жизненным, и творческим установкам писателя, да и наивно думать, что таким образом можно укрыться от осведомителей ГПУ. Более того, Булгаков своими псевдонимами осмеливался даже поддразнивать эти органы: «Герасим Петрович Ухов», «Г.П.Ухов», «П.Ухов».

Итак, если рассматривать подпись в качестве критерия авторской самооценки, тогда булгаковские произведения малых жанров можно разделить на три группы:

1) произведения, подписанные полным именем:

«Неделя просвещения» (Михаил Булгаков), «Спиритический сеанс» (Михаил Булгаков), «Москва краснокаменная» (Булгаков Михаил), «Похождения Чичикова» (Михаил Булгаков), «№13. – Дом Эльпит-Рабкоммуна» (Мих. Булгаков), «Столица в блокаде» (Михаил Булгаков), «Чаша жизни» (Михаил Булгаков), «1-ая детская коммуна» (Михаил Булгаков), «Сорок сороков» (Булгаков Михаил), «Под стеклянным небом» (Булгаков Михаил), «Московские сцены» (Булгаков Мих.), «Бенефис лорда Керзона» (Михаил Булгаков), «Путевые заметки. Скорый №7 Москва – Одесса» (Михаил Булгаков), «Комаровское дело» (Михаил Булгаков), «Киев-город» (Михаил Булгаков), «Самоцветный быт» (М.Булгаков), «Самогонное озеро» (Мих. Булгаков), «Шансон д'этэ» (М.Булгаков), «День нашей жизни» (Михаил Булгаков), «Псалом» (М.Булгаков), «Золотистый город» (М.Булгаков / Мих. Булгаков / Михаил Булгаков / М.Булгаков), «Серия ноль шесть № 0660243» (Мих. Булгаков), «Ханский огонь» (М.Булгаков), «Белобрысова книжка» (Михаил Булгаков), «Багровый остров» (С французского на эзоповский перевод Михаил А.Булгаков), «Москва 20-х годов» (Михаил Булгаков), «Приключения покойника» (М.Булгаков), «Заседание в присутствии члена» (М. Булгаков), «Три копейки» (Михаил Булгаков), «Египетская мумия» (М. Булгаков), «Игра природы» (Михаил Булгаков), «Рассказ про Поджилкина и крупу» (Михаил Булгаков), «Библифетчик» (Михаил Булгаков), «Стенка на стенку» (Михаил Булгаков), «Новый способ распространения книги» (Михаил Булгаков), «Повестка с государем императором» (М.Булгаков), «Смуглявый матерщинник» (Булгаков), «Обмен веществ» (М.Булгаков), «Война воды с железом» (Михаил Булгаков), «Рассказ рабкора про лишних людей» (М. Булгаков), «Гибель Шурки-уполномоченного» (М.Булгаков), «Звуки польки неземной» (Михаил Булгаков), «"Ревизор" с вышибанием» (Михаил Булгаков), «По телефону» (Михаил Булгаков), «Целитель» (Михаил Булгаков) и др.;

2) произведения, подписанные инициалами или прозрачным (узнаваемым) псевдонимом:

«Торговый ренессанс» (М.Булл), «В школе городка III Интернационала» (М.Б.), «Сильнодействующее средство» (Михаил Б.), «Спектакль в Петушках» (Мих.Б.), «Часы жизни и смерти» (М.Б.), «Воспоминание...» (Михаил Б.), «Электрическая лекция» (Михаил Б.), «Торговый дом на колесах» (Михаил), «Рассказ Макара Девушкина» (Михаил Б.), «Сапоги-невидимки» (М.Б.), «Охотники за черепахи» (М.Б.), «Главполитбогослужение» (М.Б.), «Как школа провалилась в преисподнюю» (Михаил Б.), «На каком основании десятник женился?!» (Михаил Б.), «Пивной рассказ» (Михаил Б.), «Как, истребляя пьянство, председатель транспортников истребил!» (М.Б.), «Колыбель начальника станции» (Михаил Б.), «По голому делу» (М.Б.), «Банан и Сидараф» (М.), «Аптека» (М.Б.), «Заколдованное место» (Михаил Б.) и др.

3) произведения, подписанные псевдонимом:

«Беспокойная поездка» (Герасим Петрович Ухов), «Тайны мадридского двора» (Г.П.Ухов), «Как разбился Бузыгин» (Г.П.Ухов), «Лестница в рай» (Ф.С-ов), «Просвещение с кровопролитием» (М. Ол-Райт), «Площадь на колесах» (М.Ол-Райт), «Говорящая собака» (М.Ол-Райт), «Повесили его или нет?» (М.Ол-Райт), «Брачная катастрофа» (Эм.), «Сотрудник с массой, или Свинство по профессиональной линии» (Эм.) и др.

Несмотря на определенность этого критерия, считать его достаточно строгим, разумеется, нельзя. Например, высылая сестре В.А.Булгаковой подписанный полным именем фельетон «Неделя просвещения», Булгаков, тем не менее, отзываясь о нем весьма критически: «вещь совершенно ерундовая» [13, с.397]. В рассказе «Богема» одним из трех своих «преступлений» он назовет «этот знаменитый фельетон» [3, с.469]. Б.В.Соколов полагает, что здесь имеется в виду именно «Неделя просвещения» [16, с.163], на что указывает год написания упомянутого фельетона – 1921. Хотя из письма В.А.Булгаковой явствует, что этот фельетон был не единственный: «В этом письме посылаю тебе, – пишет Булгаков, – мой последний фельетон...», и высылает он его как один из нескольких: «образчик того, чем приходится мне пробавляться» [13, с.397].

Но есть и обратный пример: рассказ «Площадь на колесах», подписанный «М.Ол-Райт», был переиздан при жизни писателя в сборнике «Смехач».

Вариации в подписях, по-видимому, были для писателя несущественны: так, печатавшийся с продолжением «Золотистый город» подписывался не единообразно: «М. Булгаков», «Мих. Булгаков», «Михаил Булгаков» и «М.Булгаков».

Сам Булгаков в автобиографической повести «Тайному другу» придает постановке подписи под фельетонами нарочито случайный характер: «Я подписывал фельетон или каким-нибудь глупым псевдонимом, или иногда зачем-то своей фамилией...» [1, с.558]. Тем не менее, принимая к сведению это авторское свидетельство, не будем на него полагаться безоговорочно: случайность здесь, по-видимому, такое же, пусть небольшое, но преувеличение, как и написание фельетона за 18-22 минуты. Но даже если допустить, что подпись под фельетоном ставилась Булгаковым совершенно бездумно, то и тогда она могла служить бы основанием для изучения возможных закономерностей, выражающих если не сознательные, то хотя бы подсознательные его приоритеты и предпочтения.

Итак, булгаковские псевдонимы можно рассматривать как показатели авторской самооценки, но при этом надо иметь в виду, что этот критерий имеет не строгий, а вероятностный характер.

Другой критерий, столь же вероятностный, но тоже объективирующий авторскую самооценку, – место издания. Небезусловность этого критерия очевидна: для полноценного художественного произведения должно быть безразлично, где и когда оно будет опубликовано. Эта пространственно-временная независимость является его своеобразным критерием художественности. Произведение доказывает свою эстетическую и смысловую самодостаточность, если может преодолевать предопределенность издательского фактора.

Разумеется, тексты, изданные в твердой обложке с золотым тиснением, воспринимаются иначе, чем те же тексты, но в невыразительном издании, хотя существует и определенная эстетика издательского аскетизма, не позволяющего «книге» доминировать над «текстом». Столь же очевидно, что произведения, опубликованные в «солидных» (авторитетных, читаемых) журналах и газетах, тоже воспринимаются иначе, нежели в многочисленных маргинальных изданиях. С этими особенностями читательского восприятия приходится считаться, но, строго говоря, они относятся больше к психологии и социологии чтения. Предметом поэтологического исследования они становятся в тех случаях, когда издательский фактор оказывается определяющим в создании текста, хотя, как мы уже заметили, эта зависимость уменьшает его самодостаточность и тем самым снижает художественные достоинства.

Целостный подход к творчеству писателя предполагает рассмотрение всех его произведений, независимо от их эстетической ценности и художественных достоинств. В отношении же произведений Михаила Булгакова приходится считаться с его утверждением, высказанным с достаточной определенностью, что его творчество разделяется на «подлинное и вымученное» [13, с.397]. «Подлинное» – это его самодостаточные произведения, обращенные и к современникам, и к потомкам, вне зависимости от того, где и когда они увидят свет. «Вымученное» – это произведения, написанные для определенного издания, с ориентацией не только на определенную категорию читателей, но и на вкусы вполне определенного редактора. Именно с этим подавлением творческой свободы связана многократно высказываемая булгаковская ненависть к редакторам. Например, в «Автобиографии» 1924 года Булгаков пишет: «...возненавидел редакторов, ненавижу их сейчас и буду ненавидеть до конца жизни» [4, с.18].

Учитывая степень зависимости от редакторской конъюнктуры, которая связана с конкретными газетами и журналами, можно предложить классификацию произведений Булгакова по тому, для каких изданий они предназначались. Исследователями творчества Булгакова не раз отмечалось заметное отличие очерков и фельетонов, помещенных в советских и эмигрантских изданиях.

Обобщая и конкретизируя эти наблюдения, предложим подразделять малую прозу Булгакова на две группы: 1) произведения, опубликованные в советских изданиях, главным образом в газете «Гудок», где Булгаков работал в 1922-1926 гг.; 2) произведения, опубликованные в эмигрантских изданиях, главным образом в газете «Накануне», с которой Булгаков сотрудничал в 1923-1925 гг.

О качественном различии этих групп произведений говорит сам автор: в материалах, предназначенных для «Накануне», Булгаков был если не полностью свободен, то, во всяком случае, его творческая свобода была ограничена разве что «внутренней цензурой». «Там я мог, – писал Булгаков, – несколько развернуть свои мысли» [1, с.559].

Публикации в «Накануне» сразу же были замечены, а имя их автора стало известным и даже, можно сказать, знаменитым. Достаточно сказать, что редактор «Литературного приложения» к этой газете Алексей Толстой из Берлина требовательно писал в Москву: «Шлите побольше Булгакова!». Это подтверждает и Л.Е.Белозерская, вторая жена Булгакова: «Я живая свидетельница того, с каким жадным интересом воспринимались корреспонденции Михаила Булгакова в Берлине, где издавалась сменовеховская газета «Накануне». Это были вести из России, из Москвы, живой голос очевидца» [5, с.180].

Обобщающую и достаточно объективную оценку своему сотрудничеству в «Накануне» дает Булгаков в своем дневнике (запись 22 октября 1922 года): «Компания исключительной сволочи группируется вокруг «Накануне». Могу себя поздравить, что я в их среде. О, мне очень туго придется впоследствии, когда нужно будет соскребать накопившуюся грязь со своего имени. Но одно могу сказать с чистым сердцем перед самим собою. Железная необходимость вынудила меня печататься в нем. Не будь «Накануне», никогда бы не увидели света ни «Записки на манжетах», ни многое другое, в чем я могу правдиво сказать литературное слово» [2, с.61].

Успех булгаковских очерков в «Накануне» способствовал повышению статуса Булгакова в «Гудке» (из обработчика корреспонденций он был произведен в фельетонисты) и, возможно, – некоторому ослаблению редакторской опеки, поскольку, как он вспоминает, ему было высказано пожелание, чтобы он в «Гудок» «писал такие же хорошие фельетоны», как в «Накануне» [1, с.558]. Примечателен ответ Булгакова: «Я объяснил, что это, к сожалению, невозможно, что весь «Сочельник» (т.е. «Накануне». – С.Г.) другого стиля, фельетоны в нем также...» [1, с.558]. Эти ощутимые автором стилистические различия между «Гудком» и «Накануне», сказавшиеся и на стилистике его произведений, предна-

значенных для этих изданий, являются не только внешним, но и внутренним, художественным критерием для систематизации булгаковской «малой прозы».

Б.С.Мягков подсчитал, что всего в «Гудке» Булгаковым было помещено 118 публикаций, в том числе 106 фельетонов, в «Накануне» – 25 [11, с.439].

Ценностным критерием может служить также включение автором своих произведений в авторские сборники. Предполагается, что у них двойной адресат – не только современник, но и потомок, т.е. «идеальный», «провиденциальный» читатель, поэтому авторский отбор здесь особенно строг, хотя, разумеется, здесь тоже возможны и случайность, и непродуманность, и конъюнктурные соображения.

О том, что публикация в сборнике была значима для Булгакова, читаем в его дневнике (25 февраля 1924 г.): «...впервые я напечатан не на газетных листах и не в тонких журналах, а в книге-альманахе. Да-с. Скольких мучений стоит! Скольких?» [2, с.64].

При жизни писателя вышло три сборника (третий был переиздан) его малой прозы: «Рассказы библиотеки «Смехач», №15. (Л., 1926); «Трактат о жилище» (М.-Л., 1926) и «Дьяволиада» (М., 1925, 1926).

Рассмотрим в качестве примера состав первого сборника. Сборник включает 12 фельетонов. Половину их составляют тексты, опубликованные в «Накануне» (две подборки по 4 и 2 фельетона), остальные опубликованы в различных советских изданиях («Гудок», «Красная газета», «Бузотер», «Заноза», «Смехач»), причем «Золотые корреспонденции...» опубликованы дважды. Открывается сборник фельетоном, публикуемым впервые. Как видим, каких-либо издательских предпочтений здесь нет. С точки зрения псевдонимики, здесь также не обнаруживается никакой закономерности: есть фельетоны, подписанные «М.Булгаков», есть – только именем, есть – под псевдонимами. Складывается впечатление, что, составляя сборник, Булгаков был не слишком свободен в своем выборе, но и в этих рамках производил краткий обзор и представление своей фельетонной деятельности: демонстрировал некоторый тематический и стилистический диапазон, раскрывал некоторые из своих псевдонимов.

Фельетон «Воспаление мозгов» был написан, возможно, специально как вводная часть сборника, поскольку в нем выражается отношение автора к своей работе в этом жанре и, что тоже значимо, посвящается он «всем редакторам еженедельных журналов». Повествование построено в форме диалога со своими мозгами, которые плавятся от жары. На нескольких страницах автор успевает сделать несколько зарисовок – на улице, в редакции, в кафе, представить «вечные» типажи нищих («адмирала морских сил», мальчишка «Черномор», хромой, глухонемой), а также «вечные» темы газетных фельетонов, а главное – оправдаться перед читателем за все, что тому предстоит читать в этом сборнике.

Особый интерес представляет отбор рассказов и фельетонов, сделанный Е.С.Булгаковой для собрания сочинений М.А.Булгакова. Ф.Левин, с отсылкой на А.Дравича, называет такие фельетоны: «Лестница в рай», «Кондуктор и член императорской фамилии», «Пожар», «Горемыка Всеволод», «Тайна несгораемого шкафа», «Бубновая история», «Типаж», «Воспаление мозгов», «Золотые корреспонденции Ферапонта Ферапонтовича Капорцева», «Паршивый тип», «Площадь на колесах», «Египетская мумия» [8, с.8].

В архиве М.А.Булгакова хранится план 11-томного издания собрания сочинений писателя, составленный его женой Е.С.Булгаковой (несомненно, с учетом его самооценок), который позволяет с определенной долей вероятности реконструировать взгляд автора на свои произведения малых форм. Согласно этому плану, фельетоны и рассказы должны были составить весь первый том. Они разделены на три группы, причем если обособление третьей группы вполне объяснимо (это цикл «Записки юного врача»), то понять, в чем существенное различие произведений первой и второй групп, весьма затруднительно.

Итак, 1-й том собрания сочинений М.А.Булгакова в, условно говоря, авторской редакции должен был выглядеть так (в скобках мы указываем место и время публикации, а также подпись):

1922-1930

– фельетоны и рассказы

- Москва краснокаменная [«Накануне», 1922, 30 июля / Булгаков Михаил]
 Столица в блокноте [«Накануне», 1922, 21 дек.; 1923, 20 янв., 9 февр., 1 марта / Михаил Булгаков]
 Чаша жизни [ЛП к «Накануне», 1922, 31 дек. / Михаил Булгаков]
 Сорок сороков [«Накануне», 1923, 15 апр. / Булгаков Михаил]
 Киев-город [«Накануне», 1923, 6 июля / Михаил Булгаков]
 День нашей жизни [«Накануне», 1923, 2 сент. / Михаил Булгаков]
 Беспокойная поездка [«Гудок», 1923, 17 окт. / Герасим Петрович Ухов]
 Багровый остров [«Накануне», 1924, 20 апр. / Михаил А.Булгаков]
 Москва 20-х годов [«Накануне», 1924, 27 мая, 12 июня / Михаил Булгаков]
 Война воды с железом [«Гудок», 1924, 2 нояб. / Михаил Булгаков]
 Лестница в рай [«Гудок», 1923, 12 дек. / Ф.С-ов]
 Кондуктор и член императорской фамилии [«Гудок», 1925, 27 февр.]
 Пожар [«Гудок», 1925, 14 авг. / Михаил]
 Горемыка Всеволод [«Гудок», 1925, 1 окт. / Эмма Б.]
 Путешествие по Крыму [«Красная газета», 1925, 27 июля, 3 авг., 10 авг., 22 авг., 24 авг., 31 авг. / М.Булгаков]
 Тайна несгораемого шкафа [«Гудок», 1926, 18 апр. / М.Неизвестный]
 Бубновая история [«Гудок», 1926, 8 июня / Михаил]
 Типаж – номер первый – Таврический [«Литературная газета», 1973, 21 февр. (1926)]

1922-1926

– рассказы

- Красная корона [ЛП к «Накануне», 1922, 22 окт.]
 КАЭНПЕ и КАПЕ [«Голос работника просвещения», 1923, №4, 15 марта / М.Б.]
 1-ая детская коммуна [«Голос работника просвещения», 1923, №5-6 / Михаил Булгаков]
 Птицы в мансарде коммуна [«Голос работника просвещения», 1923, №7-8, 15 июня]
 В школе городка III Интернационала [«Голос работника просвещения», 1923, №4, 15 марта / М.Б.]
 №13 – Дом Эльпит Рабкоммуна [«Красный журнал для всех», 1922, №2 / Мих.Булгаков]
 Китайская история [Иллюстрации «Петроградской правды», 1923, №7, 6 мая]
 Похождения Чичикова [ЛП к «Накануне», 1922, 24 сент. / Михаил Булгаков]
 Воспаление мозгов [сб. «Смехач», №15, 1926];
 Золотые корреспонденции Ферапонта Ферапонтовича Капорцева [сб. «Смехач», №15, 1926; отдельные главы: «Красная газета», 1925; 30 апр., 26 мая / М.Б.; «Бузотер», 1925, №19 / Ф.Скитайкин; «Гудок», 1924, 19 февр. / Маг];
 Летучий голландец [«Гудок», 1925, 2 сент. / Михаил];
 Паршивый тип [«Гудок», 1925, 19 дек. / Михаил];
 «Вода жизни» [«Гудок», 1925, 18 дек. / Незнакомец];
 Самоцветный быт [ЛП к «Накануне», 1923, 15 июля / М.Булгаков];
 Площадь на колесах [«Заноза», 1924, №9 / М.Ол-Райт];
 Египетская мумия [«Смехач», 1924, 10 сент. / М.Булгаков].
 Трактат о жилище [«Накануне», 1924]
 Псалом [«Накануне», 1923, 23 сент. / М.Булгаков]
 Четыре портрета [«Накануне», 1924]
 Самогонное озеро [«Накануне», 1923, 29 июля / Мих. Булгаков]
 Угрызаемый хвост [«Бузотер», 1925, №20, авг. / Тускарора]

1925-1927

– Записки юного врача

Крещение поворотом [«Медицинский работник», 1925, 25 окт., 2 нояб.]

Вьюга [«Медицинский работник», 1926, 18 и 25 янв.]

Тьма египетская [«Медицинский работник», 1926, 20 и 27 июля]

Полотенце с петухом [«Медицинский работник», 1926, 12 и 18 сент.]

Пропавший глаз [«Медицинский работник», 1926, 2 и 12 окт.]

Морфий [«Медицинский работник», 1927, 9, 17 и 23 дек.]

Стальное горло [«Красная панорама», 1925, 15 авг.]

Всего выбрано 46 (18+21+7) произведений. Состав несколько странен: почему-то не включен один из лучших рассказов Булгакова – «Ханский огонь», а также «Налет», «Звездная сыпь», репортаж о похоронах Ленина «В часы жизни и смерти» и др.

Разделы выстроены не по хронологии (иначе 2-й должен быть 1-м), не тематически, не типологически, не стилистически (в 1-м и 2-м разделах содержатся произведения, близкие по темам, жанрам, стилю). Тем не менее, какая-то мотивация именно такого деления, по-видимому, имеется.

Внутри разделов можно отметить лишь самую общую закономерность: 1-й раздел начинается несколькими панорамными очерками Москвы, панорамой Киева, и только затем следуют разрозненные и, видимо, бессистемные фельетоны и рассказы из московской жизни; 2-й раздел начинается с рассказа о гражданской войне и 4-х очерков из газеты «Голос работника просвещения», но далее никакой системности не просматривается, разве что повторяется состав первого сборника рассказов. Скорее всего, и состав, и расположение рассказов в этом списке имеют не окончательный вид.

Итак, ценностные различия «малых» произведений Булгакова отражают степень их художественной самодостаточности: малохудожественные поделки, даже при том, что и в них чувствуется рука мастера, находятся как бы вне основного корпуса характерных булгаковских произведений; но, с другой стороны, рассказы, сопоставимые по степени художественности с повестями и романами писателя, тоже находятся как бы вне общего целого, хотя и по другой причине: они самоценны и не нуждаются в дополнительной эстетической или смысловой поддержке. И только произведения, которые можно рассматривать как пробные варианты и вариации будущих шедевров, словно для того и предназначены, чтобы исследовать межтекстовые соотношения булгаковских произведений.

Предложенная ценностная систематизация «малой прозы» М.А.Булгакова основана на сочетании двух эстетико-рецептивных критериев – авторской самооценки и суждений литературной критики.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається проблема систематизації «малої прози» М.О.Булгакова. Запропонована систематизація базується на поєднанні двох естетико-рецептивних критеріїв – авторської самооцінки та висновків літературної критики.

SUMMARY

The article deals with the problem of systematization of M. Bulgakov's short-story writing, which is based on the combination of the two aesthetic-perceptive criteria- the author's self-evaluation and the judgments of literary critics.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Булгаков М.А. Тайному другу // Булгаков М.А. Собр. соч.: В 5 т. – М.: Художественная литература, 1992. – Т.4.
2. Булгаков М.А. Дневник. Письма. 1914-1940. – М.: Современный писатель, 1997.
3. Булгаков М.А. Богема//Лурье Я.С., Чудакова М.О. Комментарии//Булгаков М.А. Собр. соч.: В 5 т. – М., 1992. – Т.1.
4. Булгаков М.А. Автобиография//Писатели. – М., 1926.
5. Белозерская-Булгакова Л.Е. Михаил Булгаков в Москве//Москва. – М., 1981. – №9.
6. Варинская А.Н., Касим Е.Ю. «Художественная гармония рассказа М.Булгакова «Красная корона»»//Тезисы республиканских булгаковских чтений. – Черновцы, 1991.
7. Кораблев А.А. Мастер. Астральный роман. – Донецк: Лебедь, 1996-1997. – Ч.2.
8. Левин Ф. Предисловие//Булгаков М. Ранняя несобранная проза. – Мюнхен, 1978.
9. Лурье Я.С., Чудакова М.О. Комментарии // Булгаков М.А. Собр.соч.: В 5 т. – М.: Художественная литература, 1992. – Т.1.
10. Мягков Б. От составителя//Булгаков М. Самоцветный быт. – М.: Правда, 1985.
11. Мягков Б.С. Алфавитный перечень произведений М.А.Булгакова. Материалы библиографии//Творчество Михаила Булгакова: Исследования. Материалы. Библиография. – Кн.1. – Л.: Наука, 1991.
12. Петелин В. Возвращение мастера. – М.: Правда, 1986.
13. Письмо Булгакова М.А. В.А.Булгаковой (26.1У.1921)//Булгаков И.А. Тайному другу//Булгаков М.А. Собр.соч.: В 5 т. – М.: Художественная литература, 1992. – Т.5.
14. Попов Ю.И. Экзистенциалистские мотивы в рассказе М.Булгакова «Я убил» // Тезисы республиканских булгаковских чтений. – Черновцы, 1991.
15. Сидоров Е. «Малые сатиры» Михаила Булгакова // Булгаков М. Самоцветный быт. – М.: Правда, 1985.
16. Соколов Б. Три жизни Михаила Булгакова. – М.: Элли Лак, 1997.
17. Яновская Л.М. Творческий путь Михаила Булгакова. – М.: Советский писатель, 1983.
18. Яновская Л. [Послесловие к публикации рассказа М.Булгакова «Налет»] // Аврора. – Л., 1982. – № 4.

Надійшла до редакції 05.04.2006 р.

УДК 82-6

ЕТИКО-ЕСТЕТИЧНА МАКСИМА «ЛІСТІВ ДО РІДНИХ» ВАСИЛЯ СТУСА

В.О.Кузнецов

Без сумніву, листи до рідних Василя Стуса є найглибшими за мірою вияву внутрішнього світу автора, за рівнем передачі його переконань, сподівань і почувань. Ця найбільш інтимна і, водночас, найбільш об'ємна складова епістолярного доробку автора допомагає нам зрозуміти всю глибину авторської філософської концепції існування, визначити роль етико-естетичної максими епістолярного доробку Василя Стуса. Завдяки надзвичайній художності і творчій суб'єктизації у листах, оцінюючи їх як непереціне естетичне явище, ми сміливо можемо вести мову про авторську концепцію.

Метою статті є вивчення етико-естетичної максими епістолярних текстів Василя Стуса, звернених до близьких та рідних. Маючи своїм завданням розглянути основні

світоглядні орієнтири митця та його етико-естетичні ідеали, втілені в епістолярній формі, мусимо визначити, що ми розуміємо під поняттям «етико-естетична максима». максима може мати різні визначення в межах етики та літературознавства. Дослідник В.Кузьменко в «Словнику літературознавчих термінів» розглядає її як один з різновидів афористики, хоч це і не позбавляє термін етичного наповнення: «Максима – узагальнена, глибока думка автора, висловлена у гранично короткій, витонченій формі, про норми поведінки людини, основний принцип її життєдіяльності» [1, с.91]. В схожому ключі визначає максиму літературна енциклопедія термінів, розглядаючи її як різновид афоризму, моралістичний за змістом зразок сентенції, що може бути виражений в констатуючій або дидактичній формі [2, с. 494]. Максиму розглядають як суб'єктивний принцип волі, той імперичний мотив, яким індивід керується у своїй поведінці [3, с.146]. Маємо тут пряме звертання до емоційного навантаження, апеляцію до поведінкової регуляції. Можна провести певні паралелі з граничними мотиваціями та надзавданнями Стуса, що визначила М.Коцюбинська: «Самопізнання-самоствердження-самоспалення – такий ланцюг моральних максим-мет, що їх ставить перед собою поет у період свого екзистенційного самоусвідомлення...» [4, с.137]. Яким би чином ми не дивились на максиму – як на афористично і коротко висловлену думку, що має фундаментальне значення для світоглядних характеристик автора, або як на максимально коротко висловлений етичний принцип, правило поведінки, в будь якому разі ми віднаходимо блискучі її зразки в творчості митця. Слід також пам'ятати, що у нашому випадку вартісна думка, що несе в собі моральну цінність, може бути розчинена в тексті і тому не набувати чіткої структурованої форми. Нас цікавить художнє втілення морально-етичних поглядів Василя Стуса у мистецьки вивершеній формі та у індивідуальному, авторському поєднанні документальної визначеності епістолярного тексту та суб'єктивно-творчого осягнення дійсності. Схильний до категоричності, Стус концентрує свої етико-естетичні погляди та принципи у своєму епістолярії у формі, що схиляє нас до віри у максимальну його відвертість. Митець наполягає на рівності моралі і неприпустимості її деґуманізації, на злочинності доробки основних її положень під конкретні суспільно-політичні чи ідеологічні наміри влади і цим схожий на Канта з його категоричним імперативом як найвищим моральним законом, що вимагає: «Вчиняй тільки у відповідності до такої максими, керуючись якою, ти в той же час можеш вирішити, щоб вона стала загальним законом» [5, с.127]. Відповідним чином має розглядатись і етико-естетична максима, у синкретичній і часто неподільній єдності моральних і естетичних характеристик буття, втілених у вишуканій художній формі в епістолярії Василя Стуса.

Родинні зв'язки, цінність і вага спілкування з близькими людьми є для Стуса певною абсолютизованою площиною, яку у нашому випадку неможливо уявити без домінування моральних характеристик у листах. Часом це єдиний і незмінно привабливий канал інформаційного забезпечення, показово-взірцевий для нас орієнтацією адресатів на загально-людські цінності, виявом міри їх людяності, морально-естетичної вивершеності, цільності характерів. З часом посилюється відчуття підтримки, певного орієнтованого на духовний зв'язок загалу, зрештою – оточення, яке формують найближчі люди. Вони є змістом існування і розвитку і, водночас, – способом існування: «Заради Вас я зробив би все – Ви для мене – вся моя радість, а тому Ваші прохання я приймаю без розмов. Валю, я живу тільки нашим Сином, а тому і терплю це все, хоч і терпець – коло самого краю вже» [6, с.29]. Рідні та близькі люди – не тільки основа і рушійна сила в протистоянні, але й концептуальна основа оцінки лінії поведінки та всього зробленого – перші і необхідні позитивні елементи правдивої соціальної оцінки. Але зазвичай спілкування з ними носить інтимний і глибоко духовний характер. Змістовний «контекст родинного листування» [7, с.68] дає можливість бути відвертим і звертатись за оцінкою до людей, довіра до яких є максимальною. Органічна довіра та любов близьких людей – найдостовірніше джерело, непорушний бастион віри та таємничий оазис повсякчасно-

го повертання від розпачливої периферійності суджень та від недетермінованої реальності. Виникає духовне відчуття домівки – не цілком реальної будівлі десь у Донецьку, Рахнівці чи Києві, а десь на периферії духовних пошуків та почувань.

Терпіння для Стуса є усвідомленою і осмисленою необхідністю, що супроводжує людину все життя і якій потрібно, хоч і важко, навчитись: «Треба нам усім долати бар'єр, до якого звикли. І триматися на тому, що все – стерпне. Навіть – смерть із-за рогу» [6, с.331]. Але ця здатність терпіти та вірити – набута, отримана з досвідом. Власне, питання віри та терпіння часто постають разом, вони є взаємозалежними, оскільки для Стуса вірити – значить вимушено протиставляти свої ідеали помилковим. Він усвідомлює, що так чи інакше, до конкретного моменту терпить будь-яка людина, і це терпіння – оборона віри. Біда тільки в тому, що часто людина терпить і страждає, захищаючи чужі, не властиві їй ідеали. Як нам бачиться, протестуючи проти виняткової і надмірної політизації його поглядів системою, суб'єктивуючи власні переконання і зосереджуючись на індивідуальному шляхові пізнання, часто з великою долею інтуїтивного осягнення, Стус зосереджує свій погляд на власному покликанні, на особистій цінності, меті своєї появи в цьому світі і способі максимальної самореалізації. Його віра виростає з усвідомлення цінності родинного оточення, із розуміння власної «потрібності» цьому світові: «Я пишу вірші і гадаю, що колись то потрібне буде моєму народові» [6, с.283]. З часом ця впевненість тільки більшає: «Я певен, що з моїх віршів є добра сотня таких, які читатимуть і наші нащадки. Я певен свого хисту до літератури і знаю, що ще чимало зроблю такого, що буде повнити радістю чи притишеними роздумами обличчя внуків. Певен цього» [8, с.304]. Стус зважає міру тиску на нього і міру витримки та віри, що можна протиставити цьому тискові. Попри все, життя рухає нас до мети, яку ми самі собі обираємо. Вже сама незупинність, «потоківість» екзистенції застерігає від однозначних висновків, від «усталеного відчаю». Нехай іноді змінити умови неможливо, але можливо змінити своє ставлення до них, спосіб підлаштування до їх детермінованої сутності: «Живу отак собі, роздумую. Ні на що добре не сподіюся. Але вже, мабуть, і не песиміст. Буває ж таке!» [6, с. 469]. Нарешті, осмислення та «успокоєний біль» самоусвідомлення, неспіху у аналізі та оцінці дають незаперечне і просте відчуття визначеності: будь-який програш є програшем, але протистояння, абсурдний і показово викличний рух вперед змінюють саме ставлення до будь-якого фіналу. Це той рідкісний випадок, коли приходить розуміння і віра неодмінної дієвості вчинка та ваги рішення («...своїм катом я не покорюся. Це кажу твердо, і розмов про це бути не може» [6, с.284]), а характерне для Стуса розуміння неосязності, невідворотності долі, а разом з тим – і усвідомлення необхідності бути її вартим посилює впевненість у потрібності випробувань, у однозначній зумовленості вибору та шляху: «...не клопочися мною. Я – витримаю. Все – витримаю. Замість клопотатися – пишайся своїм чоловіком» [6, с.332].

Прагнення людини жити повним життям передбачає страждання. Кожна людина народжена страждати. І хоч вона, натхненна спрагою пізнання, постійно вдосконалюється і випробовує свої можливості, хоч прагне в тихому щасті створити собі максимально комфортні умови існування, страждання однаково прийде в її життя. Це те питання, яке важко залишити в межах філософської зацікавленості. Страждання разом з вірою та терпінням для Стуса складають сферу дієвого світоіснування. Позначені необхідністю морально-вольового розвитку, звикання та пошуку, вони найбільше відповідають сутності активної екзистенції, найбільше стосуються моральної витривалості суб'єкта, його прагнення творити своє життя, а не йти за готовими зразками, лише видаючи з себе господаря життя. Людина не може відмовитись від страждання взагалі, але вона має владу обрати, що з набутого оплачується за таким суворим рахунком. Просто перетривати, перетерпіти, перейти життя – замало. Страждання, про яке веде мову Стус – це не вузьке розуміння конкретної невдачі індивіда, чи, скажімо, його фізичного страждання (хоч це мале може бути частиною великого). Стус звертає увагу на страждання велике, широке, усвідом-

млене, неодмінно пов'язане з вибором людини з одного боку, а з іншого – глобальне, поширене не тільки на конкретного індивіда, набуване ним і отримане з появою у абсурдному світі. Мова не йде про страждання заради страждання («Антиромантичний романтик, я не люблю облуди чистого страждання і його декору...» [6, с.63]), але певна естетизація цього явища впливає вже із самого усвідомлення його сенсу та зумовленості. Несучи «...очищення, “прозорість душі», підносячи над суєтою...» [9, с.96], страждання звільнює людину від страху вчинку, дії, помилки, від страху самого себе і є великим творчим поштовхом, що підносить митця на новий рівень, відкриває нові горизонти. Перетворюючи страждання на радість, взявши за девіз: «Радость через страдание» [10, с.63], митець підноситься над власним життям, над власною долею, відчуючи водночас єдність з її усталеною пропозицією, невідворотною сутністю, здобуваючи гармонію та радість і щедро даруючи їх. Саме тому на тверде переконання Стуса «...ніхто не владен переступати нашого індивідуального Храму болю і радити, як годиться страждати» [6, с.63]. Це справа особистого вибору людини.

Етичний максималізм автора цілком ним самим усвідомлений і виправданий. Готовність до вияву свого ставлення до предмету, особи чи явища, власна чистота та постійна, часто здійснювана власноруч, покута за слабкості та помилки цілком виправдовує цей максималізм як рису характеру Стуса і як спосіб оцінки дійсності. Це прийняте митцем «божевілля», усвідомлена і свідомо «несамовитість» – водночас і взяті на себе зобов'язання, трагічність виконання яких в цілком конкретному оточенні, суспільстві, зрозуміла заздалегідь у прагненні відповісти на питання «...чи взагалі можлива свобода (недетермінована поведінка)» [11, с.172]. А питання свободи у Стуса тісно пов'язане з питанням вибору. В духовному розумінні, він здійснює її, незалежнюючись від суворо регламентованої «порційованості» дійсності, прагне усамітнитись, вийти за межі звичного простору бодай на рівні думки та сприйняття. В буденному ж житті реальна просторова замкненість та осмислення свого становища спонукає до неординарних висновків. З одного боку, навіть, в таких умовах відчуття свободи дає можливість відповідати своїм ідеалам, бути вірним своїй долі і слідувати шляхом, нею визначеним. Доленосна зумовленість всього в реальному житті робить можливим свободу навіть за ґратами. Можлива «напередвизначеність» життєвої дороги і, водночас, невідомість майбутнього – частина загальної невизначеності, посиленої щоденними набридливими провокаціями та спробами приниження, коли вивільнити здатна лише залізна воля та почуття обов'язку: «...таке життя зайшло, що з холодним носом віддав би його хоч за родину, хоч за цяпову душу. Двигає тільки мус і обов'язок. А смаку до життя нема. Може, це і є справжня воля?» [6, с.304]. З іншого боку, осмислення свого становища, необхідності обирати менше зло з-поміж двох саме собою заперечує можливість абсолютної свободи, оскільки вимушеність здійсненого вибору наводить на думку про заздалегідь закладену невідповідність потреб людини і представлених для їх здійснення варіантів, бо «не існує свободи без позитивного вибору людини» [12, с.11].

Своєрідно дивиться Василь Стус на одне з центральних питань в етиці та філософії – проблему щастя та сенсу життя людини. Для автора ця проблема тісно пов'язана з можливостями пізнання та сприйняття. В залежності від ситуації, людина, навчена терпіти і вдячна за саму можливість існування, може знаходити його зміст у ньому самому, або своєрідно нагадувати собі про необхідність бути вдячною за цю можливість за допомогою апеляцій до розуму та почуттів. Тоді певне морально або художньо вартісне, або цінне як необхідний атрибут оцінки свого місця та значення у цьому світі явище у своїх цілком визначених межах (твір мистецтва, картина природи, фотокартка, лист) може розширювати контекст і «оживляти» стерті емоції. При всій повазі до раціонального, наукового пізнання Стус з відчутною долею сумніву дивиться на спроби наукового тлумачення щастя, долі, любові, покликання, надаючи в цьому випадку перевагу суб'єктивному сприйняттю світу, що хоч і індивідуалізує отриману інформацію, але з

опертям на особисті цінності все ж спроможне давати реальні результати без хаотизації причиново-наслідкових тлумачень, «мислити» життя як етап, об'єктивна, цілісна оцінка якого початково неможлива до його завершення. Тому автор і зазначає, що життя є таємницею і «...найбільше, що нам дано – причаститися їй. Більші зусилля – просто зайві» [6, с. 171]. Відповідно і щастя бачиться Стусом малоприслужним для наукового пізнання та тлумачення, а його усвідомлення залежить від того, як людина реалізувала свої можливості, наскільки вона ясно побачила свою мету і що зробила для її досягнення, наскільки ефективно наповнила форму змістом. Багато для самопочуття щасливої людини може дати активна і результативна творчість: «Мабуть, на цьому світі тільки й радості – підставити свої руки під золотий потік натхнення – і пригубити води» [6, с.226]. Знов таки, Стус не відходить від звички морального поцінування, морально-етичних характеристик процесів та явищ і у цьому випадку. При цьому виявляється типова Стусова самонастанова – необхідність пройти, пережити, засвоїти те, що тобі належить, орієнтуючись, насамперед, не на кінцевий результат (в даному випадку загальний результат збігається з кінцем життєдіяльності), а на свої проміжні здобутки щоденного долаття та зростання. Стус пише, згадуючи про батька: «Він добре здобув свого віку, здобув його праведно, як казала котрась з жінок. Дай-но, Боже, і мені так – перебути свої літа. І в цьому – все щастя» [6, с.340]. Орієнтуючись на такі зразки, пізніше він аналізує і своє життя, підбиваючи прості, недвозначні висновки, ніби підводячи ризик: «Чуюся добре, бо нікому не зробив зла, бо дбав не тільки про себе. І від того мені світло на душі» [6, с.341], «...мені хороше від того, що нічого злого за свої 40 літ не робив, допомагав людям у біді, а коли часом і сам залітав у біду, то не пхивкав і не нарікав. Бо це – життя, Доля» [6, с.350]. Щастя як таке для Стуса не може бути метою життя. А ось прагнення досягти цієї високої мети і щоденні кроки в цьому напрямі можуть стати і змістом життя і самим щастям: «...смысл життя – мати якомога більшу мету, цю мету зробити своєю, зробити собою, тобто помінятися з нею місцями, інакше – з головою зануритися в ній – геть до останку, до повної втрати самого себе» [6, с.483]. Зауважимо, що тут не йде мова про обов'язкове досягнення кінцевого результату. А етапними зверненнями при такому підході є зміни в самій людині. Визначним є, насамперед, зміна міри її прагнення реалізуватись. Відтак, велика мета виступає тут і бажаним результатом і способом самозвернення. Ця подвійність не випадкова, і стосується вона і щастя, а це спричиняє новий погляд на нього, що супроводжується розподілом на категорії («...веселе щастя – порожнє і плитке, а сумне – змістовне і глибоке» [6, с. 456]), та наголосом на усталеності його зниженого, побутового трактування: «Мені подобаються люди, що ... мають свій норов. Ці люди – нещасливі в житті, зазнають усіляких страждань (щасливі – здебільшого безхребетні) ... У житті доводиться обирати: або цікаву муку, або нецікаве щастя» [6, с.452]. Щастя, на якому наголошує Василь Стус – цілком реальне, його сутність максимально залежна від бажання, волі, вибору суб'єкта, а виниклі перешкоди не можуть позбавити людину щастя, вони можуть лише зламати волю: «Будь щасливий сину, тобто прагни гідно прожити своє життя. Таке щастя – в наших руках. І воно дається – сміливим і чесним людям» [6, ст. 250].

На наше тверде переконання, дослідження етико-естетичної максими епістолярію Василя Стуса відкриває блискучі перспективи вивчення всього доробку митця та досягнення постаті визначного українського поета та може стати основою значного поступу у новітній практиці вивчення високохудожніх та морально вивершених епістолярних текстів.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос этико-эстетической максимы в письмах Василя Стуса. Автор исследует своеобразие воплощения писателем этико-эстетических оценок действительности в его эпистолярных текстах.

SUMMARY

The article examines a question of moral-aesthetic maxim in letters of Vasyl Stus. The author investigates originality of embodiment by the writer of moral-aesthetic estimations of the validity in his epistolary texts.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кузьменко В. Словник літературознавчих термінів. – К.: Український письменник, 1997.
2. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Гл. ред. И сост. А.Н.Николюкин. – М.: Интелвак, 2003. – 1595 с.
3. Гусейнов А., Апресян Р. Этика. – М.: Гардарики, 2004.
4. Коцюбинська М. Стусове «Самособоюнаповнення» // Сучасність. – 1995. – № 6. – С.137-144.
5. Словарь по этике / Под ред. А.А.Гусейнова и И.С.Кона. – М., 1989.
6. Стус В. Твори: У 4-х т., 6 кн. – Львів, 1997. – Т.6 (додатковий), кн. 1.
7. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне: Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2001.
8. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. – К.: Факт, 2004. – 368 с.
9. Балаклицький М. «Нова релігійність Василя Стуса» / Актуальні проблеми української літератури і фольклору. Випуск 6. – Донецьк: Видавництво Донецького національного університету, 2001. – 302 с.
10. Роллан Р. Жизнь Бетховена. – М.: Музыка, 1961.
11. Островська А. Поетичний світ В.Стуса / Филологические исследования: сборник научных статей. – Вып. 4. – Донецк, 2002.
12. Хоменко С. Свобода як духовно-психологічний феномен: Автореф. дис... канд. філос. наук. – Одеса, 1997.

Надійшла до редакції 17.11.2006 р.

УДК 81'373.43

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ЗНАЧИМОСТИ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОГО СЛОВА В ЗАИМСТВУЮЩЕМ ЯЗЫКЕ

Е.И.Гусева

В связи с заимствованием лексики встает вопрос о вхождении иноязычного слова в язык-реципиент. При этом *вхождение (проникновение)* заимствования оценивается примерно по следующей шкале: *иноязычные вкрапления, варваризмы* (отличаются от *вкраплений* регулярностью употребления и расцениваются как проявление моды), так называемые *иностранные слова, занимающие промежуточное положение* (зафиксированные в словарях, но сохраняющие данный статус, пока остаются следы их иноязычного происхождения), и, наконец, *полностью усвоенные заимствования* (иноязычное происхождение таких слов не ощущается носителями языка) [1, с.158].

В отличие от авторов Лингвистического энциклопедического словаря, которые рассматривают термин *заимствование* как синоним понятия «полностью усвоенные слова», Ю.Н. Марчук предлагает различать *заимствование*, представляющее собой в языке инородное тело, и *интернационализм* как слово, порожденное в процессе заимствования, но утвердившееся и ассимилировавшееся в языке-реципиенте [2, с.211]. На

практике слово *заимствование* всегда функционировало (и функционирует) независимо от того или иного толкования и прилагалось к единицам, занимающим практически любую позицию на шкале перехода единицы исходного языка в язык заимствующий. Но толкование понятия *заимствование* как слова, освоенного языком, обязывает рассматривать процесс вхождения заимствования в язык именно как процесс, а не как одномоментное явление перехода слова в иной язык.

1. Становление значимости терминологического слова

С понятием *вхождение в язык* соотносится и понятие *освоения заимствования языком-рецептором*, очевидно, не равнозначное ему (метафора освоения слова языком предполагает подход от языка к заимствованному слову), но достаточно близкое для того, чтобы использовать их как контекстные синонимы при описании процесса трансформации слова исходного языка в единицу второго языка. Освоение слова следует за актом его заимствования как исходным моментом динамики термина в языке и осуществляется в процессе функционирования и взаимодействия с лексикой данного языка. Существенной стороной понятия *освоение* является включение слова в лексическую систему заимствующего языка, становление внутрисистемных связей слова в заимствующем языке, вернее, теперь уже в языке функционирования, или в рабочем языке.

Функциональный аспект системных отношений – парадигматические отношения в тексте. Становление системных связей слова в языке-реципиенте связано в первую очередь с отношениями эквивалентности (синонимии). В дефиниции термина, при прямом и косвенном толковании термина в тексте, между заимствованием и словом заимствующего языка (ОУС) может устанавливаться отношение частичной или полной эквивалентности. Отношения полной эквивалентности, или дефинитивного тождества, устанавливаются в том случае, когда способом толкования термина является не развернутая дефиниция, а синонимический ряд или лексический повтор. Например: *гиперсема*, или *тематическа сема* [3, с. 53]; *немецкий термин Gehaeuse* – «корпус, оболочка» [2, с. 90]. Текст выступает как полигон, на котором обкатывается новая терминология и устанавливаются ее системные связи с лексикой языка функционирования.

Отношения частичной или полной эквивалентности, устанавливающиеся между заимствованием и ОУС в метавысказывании (дефиниции термина), открывают возможность их варьирования как контекстных синонимов, которое, в свою очередь, обеспечивает заимствованному термину выход в сферы общего языка.

Отношение эквивалентности (контекстной синонимии) и вариативности заимствования и ОУС ведет к широкому уподоблению первого последнему. Лишенное вследствие перехода из исходного языка в язык-рецептор практически всех системных связей, заимствование наследует внутрисистемные связи ОУС, уподобляется ему в словообразовании, присваивает сочетаемость своего вариантного соответствия, встраивается в лексико-грамматическую парадигму. Восстановление слова как единицы системы языка идет по закону аналогии, и можно предположить, что аналогом является не абстрактная схема лексико-грамматического класса слов, а его вариантное соответствие, ОУС, которое выступает как прототип.

Становление внутриязыковых связей слова – это восстановление его природы как единицы, встроенной в лексическую систему языка. Вхождение заимствования в лексическую систему сближает его с исконной лексикой как лексикой системно мотивированной. Восстановление внутрисистемного значения (значимости слова) в заимствующем языке – это не просто становление отношений синонимии, многозначности и т.д., это экспликация его значения.

Эксплицированность является отличительной чертой научного знания. Есть три основных формы экспликации знания в термине – дефиниция, репрезентирующая содержание научного понятия, внутренняя форма как составная часть значимости слова и его внутрисистемное значение в целом. Одной из форм выражения понятийного содер-

жания выступает «мотивированность терминологического слова, тесно связанная с его системностью», которая трактуется достаточно широко – как «соотнесенность термина с другими терминами той же системы или со словами общего языка» [3, с. 88]. Мотивированность, понимаемая таким образом, сопоставима с такими понятиями, как значимость слова, внутриязыковое (внутрисистемное) или структурное значение слова. Собственно, внутриязыковая мотивированность – это эпидигматические и другие системные отношения, которые являются постоянным фоновым контекстом слова, дополняющим его дефиницию.

Становление значимости терминологического слова – это процесс общезыковой, процесс уровня языка, а не только подязыка науки. В становление значимости терминологического слова в языке-реципиенте входит и его детерминологизация, а также восстановление полифункциональности слова в результате одновременного заимствования слова в общий и специальный язык.

В целом, в становлении значимости новейших заимствований из английского языка прослеживаются два процесса: 1) становление системных отношений как следствие освоения слова заимствующим языком, как результат взаимодействия заимствования с исконной лексикой (например, развитие многозначности вследствие семантической эволюции термина) и 2) восстановление системных связей в результате параллельного заимствования.

Становление значимости слова в языке-реципиенте – это преодоление асемантичности заимствования. Лишенное вследствие его перехода из исходного языка в язык-рецептор практически всех системных связей, заимствование «на входе» обладает лишь одной эксплицированной стороной значения – его толкованием. Утрачивая словообразовательную и семантическую мотивированность (слово, как правило, заимствуется в одном из своих значений), термин теряет часть своей словной семантики. Правда, новое заимствование обладает особым признаком внешней мотивированности. В заимствованном термине, вследствие его очевидной маркированности, элиминируется проблема выделения термина, его противопоставления другим словам текста. Однако для реализации всех возможностей экспликации знания, необходимо восстановление всех форм мотивированности слова.

В языке-источнике знание, которое закрепляется в дефиниции термина, дополняется знанием, которое эксплицирует его внутренняя форма и отражают внутрисистемные связи. Но в языке-реципиенте заимствованный термин, как правило, не сохраняет эти возможности экспликации значения. В то же время новейшее заимствование может быть мотивировано уже освоенными языком ранними заимствованиями. Благодаря многочисленным предшественникам из латинского, французского у новых заимствований в русском языке богатые возможности семантизации. Кто не испытал ощущение *déjà vu*, встретив в тексте слова *мотиватор*, *анонсер* и словосочетания *кооперативный интервьюер*, *рецепции феномена* и т.п. Такая мотивированность термина дает альтернативные дефиниции возможности выражения содержания понятия. При восприятии нового слова в роли мотиватора выступает его предшественник. Сравните, например:

Возникновение плана происходит в процессе коммуникации между моделью мира, часть которой образуют сценарии, планирующим модулем и исполнительным модулем [4, с.19].

Или: ...*доказательством явных корреспонденций между реальностью (вне нашего сознания) и ее освоением в концептах человеческого разума* [5, с.11].

Корреспонденции и коммуникации воспринимаются как новые значения уже известных слов. При этом семантическая связь реализуется не столько на основе полисемии, сколько по принципу объединения подобного с подобным: *аттракция и аттрактивный; профиль и профилировать, экзекуция и исполнительный*. Примером идентификации (определения значения слова) по внешней форме может служить и семантизация

заимствования *мотиватор* (*motivator*) с помощью известного и освоенного слова *мотив* и его производных: англицизм *мотиватор* идентифицируется с помощью давнего заимствования из французского (*motif*).

Преодоление асемантической заимствованного слова происходит с известной долей аппроксимации. Мотиваторами значения нового заимствования служат как полные, так и частичные омонимы, а также паронимы, однокорневые слова (*анонсер* – *анонс*) и часто слова, воспринимаемые как таковые (*реценции* – *реценз?*). Например, для семантизации слова *провокативный* (*provoke* – *inflamm*, *incite*. *Incite* – *stimulate*, *motivate*) из глубины сознания извлекается *провокация*. Для заимствования *некомплиментарный* (ср.: *некомплиментарная внешность*), очевидно, производного от *uncomplimentary*, сознание подбрасывает подсказку в виде *комплимента*. Идентификация слова по форме предполагает **произвольное** (от «произвольный» – ‘каждый, любой, случайный’ и «произвольный» – ‘по своей воле’) объединение формальных эквивалентов и может привести к появлению слов ложной этимологии.

Ложная мотивация, как правило, является следствием восприятия нового слова на слух. В этом смысле опережающий характер устного заимствования терминов-англицизмов «увеличивает риски». Так, например, заимствования *комплемент* (*complement* – *balance*, *accompaniment*) и *комплимент* (*compliment* – *praise*, *admiring*, *comment*, *flattering remark*) – это омофоны. Идентификация по форме может привести к их произвольному сближению. В целом же, мотивированность заимствованного слова в языке-реципиенте складывается из «межъязыковой мотивированности» [6, с.72] и внутриязыковой мотивированности слова, формирующейся на основе взаимодействия с лексикой заимствующего языка.

Асеманτικότητα заимствования-англицизма в языке-преемнике компенсируется его интернациональностью. Английская терминология греко-римской основы в заимствующем языке, как правило, уже имеет определенную мотивационную базу. Восстановление значимости такого слова частично осуществляется как установление связей на основе внешнего сходства и внутреннего единства. Иного характера вопрос: существует ли вообще интернациональная терминология? Существует ли она не только в ее глобальном варианте, но и в варианте билингвальном? Ведь межъязыковые соответствия по определению неэквивалентны. Лишь с оговорками можно признать эквивалентность отдельных давно сложившихся терминов традиционных направлений, основная же форма существования интернациональной лексики – частичная эквивалентность.

2. Заимствование и термин-прототип как межъязыковые соответствия

Заимствование – это взаимодействие двух сторон и, в первую очередь, двух языков. Считается, что этом процессе исходный язык представляет его единица – заимствованное слово. Во всяком случае, общепринятой является метафора *перенесения* слова из языка в язык. Заимствование термина, например, определяется как способ создания терминов, при котором лексические единицы **переносятся** из одного естественного языка в другой, или же в язык специального общения [2, с. 86]. При таком подходе заимствование, по крайней мере на первом этапе его инобытия, это представитель исходного языка и трансформ слова-прототипа в языке-реципиенте.

Заимствованное слово – это классический пример того, как можно быть своим среди чужих и чужим среди своих. Но с момента установления внутрисистемного отношения (например, *инференции* – *умозаключения*), уже можно говорить об английском слове и англицизме как о межъязыковых коррелятах. Иначе говоря, можно рассматривать отношение *inferences* – *инференции* как отношение межъязыковой эквивалентности.

Широкомасштабность процесса заимствования из английского языка меняет характер сопоставительных исследований, массово превращая английские слова в единицы иного национального дискурса. Языковые контакты меняют и отношения единиц, изначально принадлежащих к разным языкам. В научных текстах все чаще и чаще

можно встретить примеры двойных и тройных корреляций *слово-прототип* – *заимствование* – *ОУС*. Например:

Акцент делается на выяснении правил восприятия производных слов и на тех выводах и умозаключениях (inferences, intailments), которые совершает говорящий [5, с.16].

Однако *умозаключения* и *inferences* и в этом случае остаются межъязыковыми коррелятами, в то время как *инференции* и *умозаключения* превращаются в варианты соответствия. Кстати, чтобы различать отношения единиц, для соотносительной пары *заимствование* – *слово заимствующего языка* мы используем термин *вариантные соответствия*. Что до обоснования выбора данного термина (а не, скажем, термина *синонимы*), то, во-первых, *вариантное соответствие* – это термин теории перевода, а сам процесс заимствования – область, граничащая с переводом. А во-вторых, заимствование и его корреляты в заимствующем языке трудно признать синонимами, так как слово в момент заимствования (и намного позднее) не признается единицей языка.

Как уже говорилось, о полной эквивалентности слова-прототипа и заимствования-англицизма говорить не приходится. Тем более что термин часто заимствуется, а не переводится именно потому, что «ничего не значит». В отличие от терминов семантического производства, заимствованный термин не отягощен «имплицитным присутствием семантики» общеупотребительного слова [7, с.79]. Когда же он что-то значит, прежде всего благодаря устанавливающимся связям с единицами языка-рецептора, то он уже успел пройти путь расподобления.

Восстановленная значимость термина никогда не сможет быть точной копией исходной значимости слова еще и потому, что его системные связи в исходном и заимствующем языках не ограничиваются рамками терминологии. Так, термин *омоним* – интернационализм, но, в отличие от других языков, в английском *homonym* – это еще и *тезка* и *однофамилец*. А популярный ныне термин *фрейм* (frame) в английском – и *рамка*, и *партия*, и *телосложение*. Такой фоновой семантики нет у заимствования в языках-рецепторах, но в них он обретает иные связи. Вследствие внедрения заимствованной терминологии и в результате детерминологизации осуществляется вхождение заимствования в общий язык. Добавьте к этим различиям суверенную эволюцию заимствования в каждом отдельном языке. А также многочисленные инновации на основе заимствования.

Отношение *единица исходного языка (слово-прототип)* – *заимствованное слово* – это отношение частичной эквивалентности. Тем не менее, вследствие параллельного заимствования слова в специальный и общий язык и взаимодействия заимствованной лексики, специальной и общеупотребительной, «восстановление» значимости слова-прототипа» становится почти возможным. Во всяком случае, можно говорить о тенденции к сближению заимствованного слова и его прототипа. А о сближении заимствованного слова и его межъязыкового коррелята как о восстановлении исходной значимости слова.

3. Становление внутрисистемного значения заимствования как воссоздание исходной значимости слова

Частичная эквивалентность – это форма существования заимствования и его прототипа как межъязыковых коррелятов. Однако для современных заимствований из английского отмечается тенденция к сокращению первоначальных расхождений. В частности, можно говорить о тенденции к восстановлению исходной многозначности слова в языке-рецепторе. Способствует восстановлению исходной значимости слова широкий фронт заимствования из английского языка. Примером того, как в язык-реципиент из английского языка перекачиваются лексико-семантические варианты слова, могут служить англицизмы *прототип*, *скрипт*, *фрейм* и т.д. Например: *фрейм* (когнитивный термин) – *структура сознания* и *фрейм* (спортивный термин) – *партия*.

Вариантом воссоздания многозначности является восстановление полифункциональности слова вследствие одновременного заимствования его специального и неспециального значений. При этом связь заимствованных термина и термина, термина и

ОУС может осуществляться уже в научном дискурсе. Для наиболее частотных слов объединяющим становится общезыковой дискурс.

Функционируя в едином национальном дискурсе, межстилевые корреляты, параллельные заимствования в специальный и общий язык, становятся мотивирующими друг для друга. И сами мотивируются как единое слово. Именно благодаря «наивному» восприятию (объединению подобного с подобным) параллельные заимствования, одновременно попавшие в поле зрения или слуха носителей языка, воспринимаются как единое слово. Объединение термина и неспециального слова в одну лексему реализуется на основе полисемии и самой широкой омонимии. В дальнейшем функционировании, а также при «ближайшем рассмотрении», параллельные заимствования, в том числе заимствования в общий и специальный язык, могут отождествляться или как многозначное (полифункциональное) слово или как омонимы.

Хотя возможно и расподобление вариантов в языке-рецепторе. Например, вследствие их заимствования в устной и письменной форме. Ср: *профиль* (технический термин) и *профайл* (*портрет, характеристика*). При преобладании одной, устной, формы заимствования из современного английского, как правило, уравнивающей параллельные заимствования фонетически, влияние устной и письменной форм на судьбу параллельных заимствований и этимологических дублетов по-прежнему ощутимо.

Есть еще одно следствие масштабности процесса заимствования, имеющее отношение к восстановлению значимости слова в языке-реципиенте. Вследствие заимствования синонимов, в том числе и межстилевых, происходит выравнивание синонимических рядов двух языков и, следовательно, сближение этой стороны значимости слова-прототипа и англицизма как единицы заимствующего языка. Так, из синонимического ряда к слову *prototipun* (*prototype – example, sample, model, trial product, first of its kind, archetype; original, pattern, ideal*) в русском языке отмечены такие корреляты, как *паттерн, архетип*, не говоря уже об *идеале, оригинале* и *экземпляре*.

Кроме того, одним из вариантов воссоздания слова в языке-реципиенте становится калькирование структурных связей слова-прототипа не только в парадигматике, но и в синтагматике. Лингвисты отмечают, что сегодня мы являемся свидетелями становления целых подсистем терминов на основе заимствованной терминологии. Пример становления такой системы терминов, когда в заимствующем языке собираются кластеры родственных слов, выстраиваются синонимический и другие семантические ряды, – терминология когнитивной лингвистики. Причем, вслед за заимствованием термина идет перетягивание в заимствующий язык его ближайшего окружения, в том числе и неспециальной лексики научного текста, часть которой в языке-рецепторе подвергается терминологизации.

Вывод. Итак, заимствование как процесс освоения, вхождения, адаптации, ассимиляции – это движение слова из языка-источника во второй язык плюс его эволюция в языке-реципиенте, связанная со становлением внутриязыковых связей. Восстановление внутрисистемных отношений превращает заимствованное слово в единицу языка-преемника и знаменует появление межъязыковой корреляции *заимствование – термин-прототип*.

Отличительная особенность современного этапа взаимодействия языков состоит в том, что в процесс заимствования вовлекается значительный массив английской лексики. Вследствие массового характера заимствования становление внутрисистемного значения слова в языке-реципиенте происходит в том числе как восстановление его исходной значимости. На древе заимствующего языка не производятся, а появляются словообразовательные гнезда: «родственные» слова веточка за веточкой переносятся из английского языка в язык заимствующий; способствуя восстановлению мотивированности слова. Благодаря параллельному заимствованию терминов и общеупотребительных слов и последующему объединению межстилевых коррелятов идет восстановление исходной полифункциональности слова. На основе иного языка происходит восстановление

ние слова и как единицы специального языка, и как общенаучного понятия, и как общеупотребительного слова.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена проблемам запозичення термінології. Автор досліджує процес поновлення системних зв'язків термінологічного слова у мові-реципієнті. Внутрішньо-структурне значення (значимість слова) розглядається як засіб репрезентації знання у слові. Відновлення значимості слова визначається як експлікація змісту поняття на основі іншої мови. Становлення внутрішньомовних відношень перетворює запозичення в одиницю мови-реципієнта та знаменує появу міжмовної кореляції *термін-прототип* – запозичення.

SUMMARY

The article deals with the problems of borrowing in terminology. The process of joining of a loan-word into the recipient language is described. The renewing of structural links of a loan-word is regarded as an explication of content on a ground of another language. The pair *prototype word* – *loan word* are regarded as interlingual correlation. The meaning of the prototype word and the loan-term meaning are defined as partially equivalent.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лингвистический энциклопедический словарь. / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
2. Марчук Ю.Н. Основы компьютерной лингвистики. Учебное пособие. – М.: МПУ «Народный учитель», 2000. – 226 с.
3. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике. Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1991. – 140 с.
4. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие. Изд. 2-е, исправленное. – М.: Эдиториал УРСС, 2003. – 360 с.
5. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Известия РАН. – Серия лит. и яз. – 2004. – Т.63. – №3. – С.3-12.
6. Казкенова А.К. Мотивированность заимствованного слова (на материале современного русского языка) // Вопросы языкознания, 2003 г. – №5 – С. 72-80.
7. Прохорова В.Н. Русская терминология (лексико-семантическое образование). – М.: Филологический факультет, 1996. – 125 с.

Надійшла до редакції 25.05.2006 р.

УДК 81'1

ОДНОРЕФЕРЕНТНІ ТА РІЗНОРЕФЕРЕНТНІ КОНОТАТИВНІ ОНІМИ В АНГЛІЙСЬКІЙ, ФРАНЦУЗЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

І.В.Майборода

Власні імена (ВІ) складають значну частину вокабуляру більшості мов світу. Той факт, що ВІ здатні набувати додаткових функцій, крім прямого найменування об'єкту, збагачуватися референтними конотаціями, доведений багатьма лінгвістами. Д.К.Зеленін вважав, що метафоризація ВІ відбувається під впливом двох зовнішніх факторів – фонетичного та історичного. Міфологія є одним з джерел виникнення вторинних емоційально-експресивних і змістових нашарувань у ВІ. Наприклад, міфоантро-

понім *Морфей* – бог сновидінь давньогрецького пантеону – в російській та французькій мовах вживається з понятійною конотацією 'сон'. "*Об нем она во мраке ночи, Пока Морфей не прилетит, Бывало, девственно грустит...*" (Пушкин А.С. Евгений Онегин). "*Est-ce dans les bras de Morphée que l'on doit attendre le retour d'une amante?*" (J.-B. Rousseau) [Хіба у сні треба чекати на повернення коханки?]. У російській мові існує сталий вираз в об'яттях *Морфея*, тобто у сні. В англійській та французькій мовах є еквівалент цього виразу *in the arms of Morpheus*, *dans les bras de Morphée*.

Інший міфічний персонаж – *Аргус* – велетень, що мав здатність бачити все відразу – має у французькій, англійській та російській мовах співзначення 'пильний страж'. *Avoir les yeux d'Argus, Argus-eyed*. "*Но скоро Аргусы заснут, замкам предательным поверя, И я во обители твоей...*" (Пушкин А.С. Письмо к Лиде). Але у французькій мові ми можемо спостерігати виникнення у ВІ *Argus* іншої конотації, невластивої англійській чи російській мовам – 'майстер своєї справи'. *Argus de l'automobile* [знавець автобудівництва]; *sous les yeux d'Argus* [під керівництвом спеціаліста].

Міфозоонім *Пегас* – крилатий кінь, що ударом копита вибив на Геліконі джерело – Гіппокрену, вода якого викликала поетичне натхнення – набуває у російській та французькій мовах співзначення 'поетичне натхнення'. "*Уже никто не вденет в ногу стремя, – Ты одряхлел классический Пегас, Тебе подсекло крылья злое Время...*" (Мережковский Д.С. Старинные октавы). У російській та французькій мовах вживається сталий вираз *оседлать Пегаса, enfourcher Pégase*, тобто зазнати поетичного натхнення. "*Вчера я наконец оседлал Пегаса и написал вот это*" (из разг. речи, запись 1993 г.). Узуальний інтерлінгвальний конотативний міфозоонім *Пегас* може також мати ще одне додаткове значення 'кінь'. "*Можно и на полустанке высадиться, но тогда раньше нужно дать знать, дабы мы могли послать за вами пегаса.*" (Чехов А.П., из письма к Л. Мизиновой от 12 июня 1891 г.). "*La rosse qui me sert de Pégase est tout essoufflée et renâcle comme un âne poussif*" (T. Gautier) [Стара шкапа, що служила мені Пегасом, була зовсім загнана та фиркала як вимучений віслук].

Ім'я міфічної істоти *Цербер*, яка являє собою собаку з трьома головами і зміїним хвостом, що охороняє підземне царство Аїд, здобуло у російській та англійській мовах конотацію 'нешадний, непідкупний сторож'. "*Цербер, следивший за мной, бросился напереперез*" (Терц Абрам (А.Синявский) Графоманы); *To give a sop to Cerberus* [дати хабаря, підкупити].

Антропонім *Ахат* – ім'я вірного супутника Енея – має у французькій мові додаткове семантичне значення 'відданий друг'. "*J'ai précisément aujourd'hui un de vos adorateurs à qui je veux faire une agréable surprise, M. de Châteaufort, et probablement son fidèle Achate, le commandant Perrin*". (P. Mérimée, "La double méprise") [Саме сьогодні в мене буде один з ваших великих прихильників – мес'є де Шатофор та, ймовірно, його незмінний супутник майор Перрен. Я готую йому приємний сюрприз].

У грецькій міфології *Дамон* і *Піфіас* були добрими друзями. В англійській мові ці ВІ, вжиті разом, мають співзначення 'нерозлучні друзі'. "*It was known to all that Damon and Pythias of the establishment were Damon and Pythias no longer; that war waged between them, and than if all accounts were true, they were ready to fly each at the other's throat*" (A. Trollope, "The Three Clerks", ch. XV) [Всім було відомо, що Дамон і Піфіас не буди вже Дамоном і Піфіасом, що між ними йшла війна і, якщо вірити чуткам, вони були здатні перерізати один одному горлянку]. У російській мові ці два персонажа відомі під ВІ *Аякс*, яке у словосполученні *два Аякса* також набуває співзначення 'нерозлучні друзі'. "*Прежде всего бросились в глаза два высочайшего роста, уже немолодых джентльмена со здоровыми мясами, стянутыми в поношенные венгерки. Они постоянно подергивали плечами, как будто неустанно производили гимнастические упражнения. Два Аякса были уже "изрядно заложивши", как было заметно по их глазам и испитым физиономиям*" (Златовратский Н.Н. Золотые сердца); "*Товарищи называли их двумя Аяксами, так как они никуда не появлялись друг без друга*" (Куприн А.И. Дружба).

У Біблії багато онімів, які набули певних додаткових семантичних ознак і широко вживаються у мові. Антропонім *Адам* дуже часто має конотацію 'пращур'. Наприклад, "Орангутанг ли наш *Адам*? От обезьян едем ли мы?" (Вяземський П.А., початок однієї з "заміток із приводу сучасного зоологічного питання"). *When Adam delved and Eve span who was a gentleman?* [Коли Адам орав і пряла Єва, де родовідне стояло древо?]. Це висловлювання було одним із лозунгів війни селян 1381 г., воно приписується сподвижнику Уолта Тейлора монаху Джону Болу. У сучасній англійській мові його вживають з іронією, коли мова йде про людину, що хвастається своїм родоводом. У французькій мові існує сталий вираз, де цей узуальний інтерлінгвальний конотативний біблійонім вживається з тією ж конотацією 'пращур': *Ne connaître qn ni d'Adam ni d'Eve* [не мати жодної уяви про когось; не знати когось в обличчя]. *"Facilitez la circulation de marchandises, voici des consommateurs tout trouvés, ouvrez leur des crédits illimités. Vous êtes bien obligés d'en faire à des négociants, que vous ne connaissez ni d'Adam ni d'Eve"*. (P. Lafargue, "Le droit de la paresse") [Сприяйте обігу товарів, ось вам готові споживачі, надайте робітникам необмежений кредит. Адже доводиться вам відпускати товари у кредит комерсантам, яких ви ніколи не бачили]. Англійська мова має такий же самий за структурою та значенням сталий вираз *Not to know a man from Adam*: "He called to see my Governor this morning", - replied Mr. Chuckster, - and beyond that, I don't know him from Adam" (Ch. Dickens, "The Wrecker", ch. XIX.) [Він з'явився сьогодні вранці до мого патрона, - відповів містер Часте, - а більше я про нього нічого не знаю].

В усіх трьох мовах фігурує низка сталих виразів із антропонімом *Адам*. Так, наприклад, щоб підкреслити гріховний початок у людині, використовують вирази *ветхий Адам, the old Adam, vieil Adam*; вирази *костюм Адама, costume (habit) d'Adam, costume of Adam* позначають повну відсутність одягу на людині. У комедії В.Шекспіра "Як вам це сподобається" Адамом звали старого вірного слугу. Саме з такою конотацією – 'добрий, відданий слуга' – вживається в англійській мові поетонім *Адам: the faithful Adam*.

У французькій, англійській і російській мовах часто зустрічається антропонім *Єва* у значенні 'жінка' (в протилежність Адаму 'чоловіку'). Наприклад, "Тут Адамы без итанишек, Дальше Евы без кальсон, И глядя на шалунишек, Погружаюсь в детский сон" (Кузьмин М. Купанье). *Daughters of Eve* [жінки, жіноча стаття]; *fille d'Eve* [дочка Єви, жінка].

Іуда – у Новому завіті – один із апостолів, що зрадив Христа за 30 срібляників. Цей біблійонім має значення 'зрадник, відступник'. "Извольте ж про себя, сударь, вы ведать то, Что дому господин, гражданский председатель, Есть суций истины Иуда и предатель" (Капнист В. Ябеда, 1798 г) "Des voisins malveillants derrière leur Judas" (Radiguet) [Недоброзичливі сусіди із своїм Іудою]; *A Juda's kiss* [поцілунок Іуди].

Імена видатних діячів історії, політики, мистецтва, географічні назви часто зазнають семантичних змін і набувають додаткових значень. Топонім *Рубікон*, ріка на Апеннінському півострові, у I ст. до н.е., яка була кордоном між Італією та римською провінцією Цизальпійська Галія, сьогодні широко використовується як узуальний інтерлінгвальний конотативний топонім у сталому виразі, що існує у всіх трьох мовах і має значення 'зробити сміливий, рішучий вчинок': *Перейти Рубікон, Franchir le Rubicon, To cross the Rubicon*. "Потом, когда преодолете предков, тетушек, перейдете Рубикон – тогда начнется жизнь... мимо вас будут мелькать дни, часы, ночи..." (Гончаров И.А. Обрыв).

Ім'я шотландського вченого XVI сторіччя *Crichton* набуло конотацію 'освічена людина'. "Pen, in his character of Admirable Crichton, thought it necessary to be a great judge and practitioner of dinners..." (W. Thackeray "Pendennis", vol. I, ch. XIX) [Пен, зі своїм характером Крічтона, вважав для себе необхідним бути завсідником і знавцем пишних обідів...].

Ряд КО набули однакових референтних конотацій, але мають різну форму, характерну тільки для певної мови. Так, наприклад, якщо за референт взяти поняття 'дурень, простак', в російській мові ми можемо співвіднести з ним ВІ *Аноха* – похідна форма від народного особистого чоловічого імені Анохрий: *Время плохо: стал указчиком Аноха*.

ВІ Фома також вживається із співзначенням 'простак': "А если таких, как я, серьезно считают героями, и если такие, как вы, серьезно знамениты, то это значит, что на безлюдье и **Фома** дворянин, что нет истинных героев, нет талантов, которые вывели бы нас из этого темного леса..." (Чехов А.П. Леший). В англійській мові таке ж семантичне значення набуває антропонім *Tom*: *More know Tom Fool than Tom Fool knows* [Більше люди знають дурнів, чим дурень людей]. У французькій мові цьому референту відповідає ВІ *Jacques*: *Faire le Jacques* [валяти дурня, прикидатися дурнем].

Російське ВІ *Иван* може мати співзначення 'простак, добряга'. У французькій мові до референта 'простак, добряга' співвідноситься ВІ *Jean* – ***Jean tout a droit*** [Жан-простак]; в англійській – *Joe* – ***Joe Blow*** [звичайна, проста людина].

Антропоніми *Paul*, *Jacques*, *Pierre* дуже поширені у французькій мові. Вираз *Paul et Jacques* (= *Paul et Pierre*) у мовленні має значення 'кожний зустрічний'. "*Il employait ses journées à se promener... jasant avec Paul et Jacques, s'enquérant de toutes choses*" (V. Cherbouliez "L'idée de Jean Tétérol") [Він цілими днями розгулював... спілкуючись з кожним зустрічним, питаючи про все].

Існує низка російських анекдотів, де головною дійовою особою виступає *Вовочка* – дуже кмітливий, підчас нестерпний хлопчик, який має на все свою власну точку зору. У французькій мові також є такий персонаж на ім'я *Toto*. Якщо взяти за референт 'невихований, кмітливий хлопчик' (частіше учень), ми маємо наступну паралель: *Вовочка* – *Toto*. Наприклад, "*Учительница упрекает Вовочку: - Вова, ты опять опоздал в школу! – Учись, Марь Иванна, никогда не поздно!*"; "*La maîtresse: - Toto, tu as 14 francs dans la poche droite de ton short et 8 francs dans la poche gauche, alors qu'est-ce que tu en déduis? Toto: - Que je me suis trompé de short.* [Вчителька: - Тото, в тебе 14 франків у правій кишені твоїх шортів та 8 франків у лівій, який ти можеш зробити з цього висновок? Тото: - Я помилився шортами].

Топонім *Перу*, назва країни у західній частині Східної Америки, набув у французькій мові додаткового значення 'безтурботне, щасливе життя', 'добробут'. "*Il doit avoir 37 sous! Ce n'est pas le Pérou, mais...*" (H. Barbusse, "Le Feu") [У нього близько тридцяти семи су, це, звичайно, не Перу (не великий скарб), але все ж таки...]; "*Je ne demande pourtant grand-chose, simplement, qu'on me laisse le coeur dans le saladier, ce n'est pas le Pérou, non!*" (P. Daninos "Vacances à tout prix") [Я, начебто, не прошу нічого особливого. Я тільки прошу, щоб мені залишали салатну серцевину. Здається, це не дуже багато]; "*Immigrer en France, ce n'est pas le Pérou?*" [Імігрувати у Францію, не означає влаштувати безтурботне життя?]. Узуальний інтралінгвальний конотативний топонім *Перу* вживається з цією ж конотацією 'безтурботне, щасливе життя', 'добробут' також у низці сталих виразів: *Pour tout l'or du Pérou* [ні за що у світі, навіть за все золото Перу], *Gagner le Pérou* [Раптово розбагатіти].

У російській мові такої ж понятійної конотації набув інший топонім – *Аркадія*, назва області у центральній частині півострова Пелопоннес, на сході Греції. "*Да, и я сын Глупова, и я катался как сыр в масле, что, как известно, и составляет настоящую, неподдельную глуповскую Аркадию*" (Салтыков-Щедрин М.Е. Сатиры в прозе); "*Человек, сверх того, еще и гражданин. имеет какое-нибудь знание, занятие – писателю, что ли, помещик, солдат, чиновник, заводчик... А у тебя все это заслоняет любовь и дружба... что за Аркадия!*" (Гончаров И.А. Обыкновенная история); "*А между тем, как-то неудобно даже: вдруг союзники направятся к нам, а мы, извольте полюбоваться, встречаем их танцами! Ка-ка-я, подумаешь, счастливая Аркадия!*" (Сергеев-Ценский С.Н. Севастопольская страда).

У французькій мові топонім *Понтуаз*, назва міста у Нормандії (північ Франції) має референтну конотацію 'дуже віддалена місцевість, глибинка'.

Petit-Jean: Eh! faut-il tant tourner autour du pot?

Il me font dire aussi des mots longs d'une toise.

Des grands mots qui tiendraient d'ici à Pontoise

(J. Racine "Les Plaideurs")

[Жан-Мальш: Долго ль мне на месте танцевать?

А то саженных слов наворотили сразу

Таких, что путь мости отсюда к Понтуазу].

Таку ж саму конотацію узуального інтралінгвального топоніму *Понтуаз* можна спостерігати у сталих виразах *avoir l'aire de revenir de Pontoise* [мати вигляд провінціала] та *envoyer qn à Pontoise* [відправити до чорта на кулички]. У російській мові схожу референтну конотацію мають декілька топонімів – *Урюпинск*, *Тмутаракань*, *Камчатка*, *Соловки*. "Бросить, что ли все, уехать в Урюпинск?", "Согласитесь, что торговать где-нибудь в Урюпинске государственными тайнами – дело крайне хлопотное и даже неблагодарное. Ну нету там спроса на эти тайны, как, впрочем, нет и самих тайн" ("Комсомольская правда", 1997 г., 7 февр.); *Вы думаете, только в России существует цензура? Недавно в Миссури школьный совет округа Тмутаракань постановил изъять мои книги из библиотеки* (Аксенов В.В. В поисках печального бэби); *"Это черною божбою Бьется пригород Тьму тараканью в падучей"* (Пастернак Б. Город); *"Наши агенты должны проникнуть в любую тьмутаракань, если надо, и до Харбина"* (Пикуль В. У последней черты); *"Сказать тебе всю правду-матку? Хочу с тоски бежать в Камчатку, Мне пользы нет тебя любить"* (Горчаков Д.П. Соловей (из Бокаччо)); *"Каков Бурдюков, а? Вот кого не говоря дальних слов, упрятал бы в Камчатку"* (Гоголь Н.В. Тяжба); *"Приехал откуда-то из Камчатки и прямо женился на лучшей нашей невесте"* (Островский А.Н. Бешеные деньги); *"Как там у вас на Соловках, все спокойно?"*.

Дуже поширене англійське прізвище *Brown* має конотацію 'звичайний, рядовий англієць'. У російській мові антропонім *Иванов* може вживатися для позначення будь-якого росіянина. *"Если взрослый, душевно и умственно здоровый присяжный заседатель убежден, что этот потолок бел, что Иванов виновен, то бороться с этим убеждением и победить его не в силах никакой Демосфен"* (Чехов А.П. Сильные ощущения).

В англійській мові часто використовується сполучення прізвищ *Brown, Jones and Robinson*, які виступають як умовне позначення групи простих англійців. Для російської мови характерне сполучення прізвищ *Иванов, Петров, Сидоров*, яке, в свою чергу, позначають групу людей, переважно росіян: *"От нас, простых Ивановых, Петровых, Сидоровых, отныне зависит, кто будет приходить к власти в партии, Советах, профсоюзах"* ("Крокодил", 1989 г., №13). В англійській мові прізвище *Brown* вжите у множині набуває співзначення 'суспільство': *Astonish the Browns* [кинути виклик забобонам суспільства].

Узуальний інтерлінгвальний конотативний літературний топонім *Cocagne* має значення 'країна, яка реально не існує, де всього вдоволь, де можна добре поїсти; райське життя'. *"Il apercevait une vie de Cocagne et une suite merveilleuse de plats couverts, de surprises gastronomiques, de vins exquis!"* (H. de Balzac "Le Cousin Pons") [Йому ввижалося райське життя: нескінченна низка вишуканих страв, гастрономічних сюрпризів, добірних вин]; *the land of Cokaigne*. У російській мові близьку понятійну референцію має топонім *Эльдорадо* – 'місце, де живуть безтурботно і щасливо; земний рай': *Когда я с ним цепко побранился, то он сослался на небольшие средства бедного селения Альвара, соблазняя меня тем, что в Маранде я встречу Эльдорадо для своих людей, и я смолчал* (Грибоедов А.С., из письма С.И. Мазаровичу от 6 сент. 1819 г.).

В літературних творах ВІ можуть набувати додаткових семантичних ознак, а потім вони виходять за рамки первинного тексту і функціонують у мові самостійно. Наприклад, поетонім *П'ятниця*, ім'я слуги Робінзона Крузо вживається із значенням 'вірний друг, слуга': *"Even before they acquainted he hand admired Osborne in secret. Now he was his valet, his dog, his man Friday"* (W. Thackeray "Vanity Fair", ch. V) [Ще до того, як вони познайомились, він таємно обожнював Осборна. Зараз же він став його слугою, його собакою, його П'ятницею]. Maître Jacques у комедії Мольєра "L'Avare"

був одночасно кучером та кухарем. Поетонім *Maître Jacques* має конотацію 'майстер на всі руки': "*Accompagnez-moi, mon cher Giraud, nous causerons affaires ou tableaux, à votre choix. Financier et barbouilleur! Je suis le Maître Jacques dans la peinture*" (J. Claretie "Le Millon") [Проводьте мене, шановний Жиро. Ми розмовлятимемо про справи чи про картини. Бо я фінансист та мазілка. Я Метр Жак живопису].

Подальше вивчення КО у французькій, англійській та російській мовах дасть можливість виявити нові особливості їх функціонування у мовленні, уникнути неправильного їх використання та краще розуміти представників іншої культури.

РЕЗЮМЕ

У цій статті досліджено функціонування низки конотативних онімів та наведено приклади однореферентних та різнореферентних конотативних онімів в англійській, французькій та російській мовах.

SUMMARY

The article is exemplified by one-referent and multy-referent connotative onyms in the English, French and Russian.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гак В.Г. Французско-русский фразеологический словарь. – М.: Гос. издательство иностранных и национальных словарей., 1963. – 1112 с.
2. Ермолович Д.И. Англо-русский словарь персоналий. – 2-е изд. – М.: Рус.яз., 1999. – 334 с.
3. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия., 1967. – 1264 с.
4. Отин Е.С. Словарь коннотативных собственных имен. – Москва-Донецк: ООО "Атем", 2006. – 436 с.
5. Отин Е.С. Труды по языкознанию. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2005. – 479с.
6. Sylvie Weil, Louise Rameau. Trésors des expressions français. – Paris: Ed. Berlin, cop. 1981. – 223 p.

Надійшла до редакції 25.05.2006 р.

УДК 801.311

ИЗ НОВЫХ ЭТИМОЛОГИЧЕСКИХ НАБЛЮДЕНИЙ

Н.А. Луценко

По жанру предлагаемую статью можно было бы отнести к этимологическим заметкам, хотя, как легко увидеть, и в рамках отдельных этюдов автор не избегает обобщений. Для этимологии характерно постоянное внесение содержательных поправок в те или иные решения, совершенствование принципов исследования. Что касается последнего, то читатель должен быть готовым столкнуться с пояснениями, более подробными и более сложными, нежели те, с которыми он привык иметь дело до сих пор. Отметим прежде всего как самое важное: применяемые в статье принципы этимологического анализа ориентированы на разрабатываемую автором монографически идею предикативности слова. Согласно наблюдениям, помимо семантических сдвигов, одним из важнейших диахронических средств предикативной обработки слова является экстен-

сивное фонетическое его преобразование. Отправной пункт фонетических преобразований – стык согласных, являющийся источником смягчений, вставок, фонетических добавлений и т.д. Те или иные процессы, участвующие в каждом подобном преобразовании (вставка у, переходы типа $y > va$, $z[h]a$, na , субституции $z[< h] - \partial$, m ; $z[h] - p$; $v - \partial$ и др., «структурно-композиционное» разделение консонантного стыка с последующим превращением начального его согласного в слог и т.п.), по возможности оговариваются в ходе изложения. Если в тексте всё же где-либо не представлены концептуальные разъяснения того или иного звукового преобразования, то это не потому, что их нет, а потому, что автору не хотелось бы повторять одно и то же в каждой новой своей работе. Как и предыдущие наши статьи этимологической серии, данная статья показывает, сколь значимы выводы и обобщения, которые может дать опыт диахронических этюдов, внешне не связанных и к тому же критичных к традиции.

БЫ. По традиции, принимая *бы* за застывшую форму глагола, т.е. исходя из глагольности *бы* как данности, исследователи выстраивают перспективу развития в направлении приобретения частицей *бы* «семантической весомости и синтаксической самостоятельности» [1, 45]. В действительности частица *бы* не стала, а всегда была «грамматическим оформителем предложения» (формулировка В.Н.Мигирина – [2, 71]). Её употребление с зловыми формами – специализированный итог, а не начало развития. Как и в других случаях, функция определителя предложения «убрала» из частицы *бы* её прежнюю именную семантику. Однако понять, что такое *бы* (< *бу*) как имя, в целом несложно. Дело в том, что в поле дейксиса *бы* принадлежит смысл 'там', следовательно, как 'предмет' *бы* = 'тьма' ~ 'верх' ~ 'покров' ~ 'зад' ~ 'нога' и т.п. Всё это означает, что *бы* и *быть* находятся в родстве с *обувь*, *обуть*, *буря*, *бугор*, диал. *бухмара* 'мгла', *бугра́* 'очень много' (< 'тьма'), 'шалаш' (< 'верх'), *бухмарь* 'темь', 'тучи' и т.д. С учётом протезы и усиления $v > \partial$ ($y > vy > \partial y$) отнесём сюда и префикс удаления у- (*уехать*, *убратся*). Ср. и русск. *разуть* и укр. *розбути*. Пучковое (парадигматическое) переключение с 'ноги' на 'руку' (с 'там' на 'здесь', 'рядом'; ср. примерно то же: *будете* и *чи вы будете?* [= 'есть']) представляют такие, родственные с *бы* предлоги, как русск. *у* (*у дома*) и укр. *біля* 'возле' (*бу > бва > бьва > бья > біля*).

Укр. **ВАГАТИСЯ.** В [3, 317] глагол *вагатися* 'быть нерешительным относительно принятия решения', 'быть нестойким, непоследовательным в действиях', 'колебаться' просто приведен в статье о считающемся германизмом слове *вага* 'вес', 'тяжесть', т.е. никакого этимологического разъяснения не получает. Между тем он, как и другие глаголы, обозначающие колебание, в своей основе представляет идею не 'веса', а 'воды'. В указанном и других словарях в этом случае пропущен целый ряд смысловых переходов, представляющих номинативно-содержательные реляции 'воды' ~ 'реки' и 'берега', 'берега' и 'камня', 'камня' и 'веса' ~ 'тяжести'. Значение 'вода' проявляется в родственных с *вагатися* словах, которые сложно считать заимствованными (*вода*, нар. *влага*, укр. *вогий* 'влажный' и др.), поэтому в целом мысль о заимствованном характере слов, помещённых в гнезде имени *вага*, для нас абсолютно неприемлема. Тем более ошибочно строить какие-либо рассуждения относительно элементов упомянутого гнезда, считая первичным значение 'весы' [4, 598]. Как следует из замечаний в других этюдах, фонетическим соответствием к *вага* является удмурт. *ву* 'вода'. Отметим теперь родственные с *вагатися* слова. Кроме *вогий*, *влага*, нар. *вода*, в.-луж. *wahać* 'медлить', 'колебаться', польск. *wahać się* 'качаться', 'быть в нерешительности' и пр., это гидронимы *Вага* (приток Десны), *Ваг* (приток Дуная), *Вожя* (приток Оки; см. этюд о др.-русс. *Овла*, *Вожя*), *Вар* (= Днепр), *Вора* (бассейн Оки) и др., а также чешск. *vor* 'плот' (по 'воде'), укр. *спрага* 'жажда', *лодь* 'лодка'; др.-русс. *лодьа*, русск. *плот* (см. этюд об этих словах), лог 'яр', уха, узы и под. Интересно, что «основа» *вага* как 'вода' отложилась и в лат. *vagare*, *vagari* 'бродить', 'шататься', 'таскаться', *vagatio* 'скитание', *vagabundus* 'праздношатающийся' и др. (относительно типологии семантики см. публикуе-

мый в другом месте этюд о слове *илятся*). Думается, и другие слова с точки зрения их происхождения целесообразно рассматривать, отталкиваясь от смысла 'вода'.

ВЕРБА. В народной культуре верба символизирует быстрый рост, здоровье, жизненную силу, плодородие [5, 333]. В принципе, уже из этого следует, что традиционные попытки связать имя *верба* с глагольными корнями со значением 'крутить', 'гнуть' (**ver-* и др.), соотв., приписывание нашему слову в качестве первичного значения 'прут, ветка' [6, 54], надлежит оценить как ошибочные. Не можем поддержать и разложение обсуждаемого субстантива на части (слова) *вер* и *ба* со значениями 'вселенная' (с отсылкой к *верх*, *вертѣти* и др.) и 'мать' (с отсылкой к *баба* 'двойная мать') [7, 8-9]. Относясь к семейству ивовых, верба, как, собственно, и ива (см. этюд о слове *ива*), будучи в природе «привязанной» к воде, своё название и получила по 'воде'. Фонетически *верба* без особых сложностей соотносится с примитивом *ву* 'вода' (= удмурт. *ву* 'то же'). Преобразование *ву* в *верба*, помимо сдвига *у > ва*, усиления *в > б*, было связано с разделением консонантного стыка, заполнением щели придыханием (*h*), его усилением в *р* (ср. чешск. *vrba* и др.) и, далее, развитием гласного при *р*: *ву > вва > вба > в-ба > вг[h]-ба > вр-ба > верба*. Приводимые в словарях иноязычные соответствия к *верба* со значением 'прут', 'палочка', 'усик' и т.п. или никакого отношения к этому слову не имеют, или отражают его ситуативный приблизительный перевод при заимствовании. Как следует из сказанного, полагать, что в самом слове *верба* содержится особое подчёркивание ритуально-обрядовой значимости соответствующей реалии [7, 9], не совсем правильно.

ДОЖДЬ. Прежде мы уже занимались вопросом о слове *дождь*, о котором пишут, что оно «достоверной этимологии не имеет» [8, 153; ср. 9, 133]. Тогда речь шла о том, что *дождь* – из **dha* (< *du*), вероятно, равного *da* в *вода* (при коми-зырян. *ва* 'вода') [10, 51]. При этом конечное *-дь* объяснялось как следствие воссоздания говорящими такого условия появления мягкости, как стык согласных (с. 52). Было также отмечено, что по исходной семантике *дождь* = 'вода' (и – вследствие пучковой связи – 'тьма') (там же). Оставляя в силе изложенное мнение, касающееся исходной семантики слова *дождь*, мы хотели бы изменить нашу этимологию в ее фонетической части. Дело в том, что разработка других этимологий показала: во многих случаях обозначающие воду и свойства воды слова связаны с примитивом *ку*. Помимо глаголов *качать*, *кивать*, укр. *кути* и пр., к этому примитиву, в частности, можно возвести не только лат. *aqua*, но и многие свои гидронимы – *Ака*, *Вака*, *Вача*, *Иква*, *Икава*, *Бака*, *Кок*, *Коковка* и др. Опираясь на поддержку подобных фактов, можно показать, что и слово *дождь* – результат преобразования примитива *ку*. На пути к *дождь* первый этап преобразования *ку*, на наш взгляд, представляет гидроним *Чевь*. Родительный падеж от *Чевь*, *Чвы* (укр. *Чев*, *Чви* [11, 602]), как на первичную указывает на форму *Чва* (*чва* < *ква* < *ку*). На следующем этапе в *чва*, вероятно, произошло озвончение аффриката (*чва > дж'ва*). Видимо, вокализовав один из стыков, а также использовав метатезу и аналогическое добавление *-а*, далее дошли до формы, которую имеет один из гидронимов – укр. *Діжова* [11] (ср. здесь и *діжа*, *діжка* 'бочка'). Но преобразование *дж'ва* в *дождь* произошло несколько иначе – на основе перемещения гласного к началу слова, сдвига *в' > й* и субституции *й – д'* (*дж'ва > дж'ја > дж'д'а > дож'дь ~ дождь*). Точно так же, как с *aqua* связано *качать* (см. публикуемый отдельно этюд о слове *кивать*), с *дождём*/'водой' этимологически пересекается глагол *дрожать* (*дж'ва > дж'а > джа > дужа > дг[h]ажжа > дража > дрожать*). Тезис о том, что слово *дождь* исторически представляет собой сложную (двухчастную) структуру, не соответствует действительности.

ЗГА. Исчерпывающий обзор этимологий слова *зга* дал известный российский фразеолог В.М.Мокиенко [12]; ср. [13, 141]. В итоге наиболее правдоподобными он признал две этимологические версии: 1) *зга* = «дорога; тропа»; 2) *зга* = «искра; огонёк» [12, 101]. По замечанию В.М.Мокиенко, «тяготение «поэтической» логики к расшифровке фразеологической *зги* как «искра», «огонёк» и склоняет чашу весов в сторону со-

отвествующей гипотезы. Склоняет, но окончательно не перевешивает ее: *зга* «тропа; дорога» и *зга* «ветка; прут», как мы видели, в какой-то мере также сохраняют свою лингвистическую весомость» [12, 103]. Как видно из этих слов, В.М.Мокиенко ситуацию с этимологией слова *зга* всё же оставил в состоянии неопределённости. Между тем вопрос о происхождении слова *зга* вполне разрешим – достаточно посмотреть на это слово с точки зрения его семантических связей и возможных следствий фонетического развития. Вероятно, что *з-* в *зга* = *s-mobile*, *га* – из *у*, известного, в частности, в качестве префикса удаления (*уехать*, *улететь*). Смысл удаления ('туда' || < 'там') – коррелят семантического ряда 'небо' ~ 'верх' ~ 'тьма' (*зга* < *сга* < *су*; ср. *су-мрак*). В одном из употреблений (*на дворе зга згою*) *зга* действительно значит 'тьма'. Часть целого, тьмы, – звёзды, следовательно, в других контекстах (*ни зги не видно, не видать ни зги*) *зга* = 'звезда'. Само слово *звезда*, кстати, без особых сложностей может быть сведено к *зда* (начальный *з* = *h-mobile*; *ве* = приставному, перед стыком, *и*), что, с учётом субституции *з* – *д* [14, 46], делает его тождественным со *зга*. Понятно, что по смысловому прототипу и 'искра', скорее всего, 'звезда', поэтому фразеологизм *ни зги не видно* может значить также 'ни искорки не видно'. Прежде всего это можно подтвердить, показав, что слово *искра* – тоже фонетический двойник слова *зга*. Как уже отмечалось в другом месте, на известном этапе усиление *г[h]* в *р* требовало использования технического взрывного согласного – в рассматриваемом случае таковым оказался *к* (*га* > *кра*). Согласный *с* перед *к* = *s-mobile* (ср. польск. *skra* и др.), а *и* <русск.>, как обычно, появился перед стыком согласных. Фонетически и семантически, таким образом, *зга* = *звезда* = *искра*. Первичным, однако, как ясно из сказанного, для *зга* является значение 'тьма'. Вместо того, чтобы отдать должное М.И.Михельсону, который именно так и думал, В.М.Мокиенко обвинил последнего в «совмещении несовместимого» [12, 94]. Ср.: «Зга – темнота (ничего для глаз), капля, искра» [15, 692]. С учётом того, что *су* также 'вода' [16, 19], версия *зга* = 'капля' тоже вполне приемлема.

ЗДОРОВЫЙ. Ср.: ...и приѣха Іоанъ владыка в Новѣгородъ, и о немъ тогда вси быша здрави (Летоп. Авраамки, стлб. 134). Прилагательное *здоров(ый)* обычно толкуется как префиксальное прилагательное, где корневая часть означает 'дерево' [17, 82; 18, 322]. Но какое значение имеет префикс *с-* (< *съ-*) в структуре названного адъектива? На наш взгляд, *с-//з-* здесь не приставка, а обыкновенный *s-mobile*; придавать решающее значение написанию (ст.-сл. *сѣдравъ*) едва ли целесообразно. С нашей точки зрения, как и *дужий* (см. уже опубликованный этюд об этом слове), *здоров//здрав* – следствие экстенсивного фонетического развития примитива *ду*, из которого, в частности, развились слова *дуб*, *дуна* и др., соотв., *здоровый* = не 'подобный дереву', а, условно говоря, 'подобный дубу'. При этом, помимо 'крепости', с *ду* необходимо соотносить аспект множественности, количества, обусловленный связанностью данного примитива, а также и обозначений дерева (см. этюд о слове *дерево*, также опубликованный) с семантическим рядом 'небо' ~ 'верх' ~ 'тьма'. Итак, 'здоров' понятийно = 'дуб', т.е. наше значение – результат переноса ('он дуб' > 'он здоров', как 'он зверь' > 'он жесток'). Покажем теперь, как *здрав//здоров* и *дуб* пересекаются фонетически: 1) *ду* > *два* > *дба* > *дуба* > *дуб* [19]; 2) *ду* > *два* > *дува* > *дг[h]ава* > *с-драва* > *здрава* ~ *здорова* > *здоров* ~ *здоровый*. Получается, что соответствие между русск. *выздороветь* и укр. *одужати* не случайно: как было показано, *дужий* в свою очередь происходит из *ду*. Внутренние формы прилагательных *дужий* и *здоровый*, разумеется, тоже соотносительны. Отметим также, что фонетическая структура (с учётом известных нам сдвигов) и отчасти семантика указывают на возможность родства не только между *дуб* и *граб*, но и между *здоровый* и укр. *здібний* 'способный', *незграбний* 'неуклюжий', 'неловкий', 'неповоротливый', 'дубоватый'.

ИВА. Обычно начальный *и* – приставной. Приставные гласные появлялись перед стыком согласных, поэтому в слове *ива* следует допустить поглощение *в* или *z(h)*, такой стык образовавшего. Кроме того, необходимо иметь в виду, что *ива* – дерево, растущее по берегам рек и озёр, стало быть, его номинация может быть связана с обозначением ‘воды’. Любопытно, что таким деревом является и ольха, причём дело не столько в этом, а в том, что этимологически слова *ива* и *ольха* вполне сопоставимы, как бы объясняют одно другое. Слово *ольха* показывает как раз, что в слове *ива* имело место поглощение не *в*, а *z(h)* и что *и* в *ива* действительно приставной (в *ольха* приставным является *о*). Существительное *ольха* более эксплицитно и в том отношении, что именно к нему может быть подобрано коррелятивное обозначение ‘жидкости’ (< ‘воды’), благодаря чему обсуждаемая этимологическая конструкция обретёт завершенность. Таким обозначением, безусловно, является слово *уха*. (Относительно типологии семантических связей ср. русск. диал. *волога* ‘похлёбка; вообще то, что хлеблют’ и укр. *волога* ‘влага’ || < ‘вода’). Существительные *уха*, *ольха* (= укр. *вільха*) и *ива* при этом надлежит возводить к примитиву *ву* ‘вода’: 1) *ву* → *вz(h)а* [> укр. *вог-к-ий* ‘влажный’] → *вха* → *уха* (ср. русск. *лгать* и ст.-укр. *угати* ‘то же’); 2) ...*вха* → *льха* (ср. польск. *lcha*) → *ольха* (~ *ільха* > *вільха*); 3) ...*вга* → *ивга* → *ива*. Русск. диал. *евшина*, *ёвшина* ‘ольха’ отсылают к, вероятно, исчезнувшему *евха* (*ивха*), *ёвха* (ср. чешск. *jelcha*, русск. диал. *ёлха*, *елишина*, *елишаник*, *елишаний* и др.). Интересно и прилагательное *ивошный* ‘ивовый’ (< *ивха*, *ивоха*? – ср. *елоха* ‘ольха’). Др.-в.-нем. *elira* ‘ольха’, трансформированное, как считается, в современное *Erle* ‘то же’ (ср. русск. диал. *ера* ‘ива’), ввиду соответствия *h* – *r*, показывает, что *х* в *ольха* действительно из *z(h)*. Отметим также, что достаточно очевидными смысловыми и фонетическими коррелятами к указанному *ву* являются *вы-* из русск. *выдра*, *и* <лат.> из лит. *ūdra*, *ви-* из в.-луж. *wudra* и т.д. (= ‘вода’). Чисто «водными» аналогами к именам *ива* и *ольха* выступают слова *влага* (*ву* → *вга* → *вуга* → *ввага* → *влага*), *волна* (*ву* → *вна* → *вуна* → *ввана* → *вовна* → *волна*) и под. Разумеется, можно также ставить вопрос об использовании названного примитива для образования гидронимов – ср. *Волга*, *Волхов* и др. В этимологии отражение в слове *ива* того факта, что *ива* растёт по берегам рек и озёр, связывают с переносом названия этого дерева на другие предметы – ср. болг. *ивица* ‘полоса, кайма’, с.-хорв. *йва* ‘край, рубец’, *йвичити* ‘окаймлять’ [20, 4]. На самом деле и эти «другие предметы», и *ива* приняли на себя – как смежные с водными объектами – название воды.

ИНДЕВЕТЬ. Глагол *индеветь*, исходя из его семантики, и формально связывают с *иней* ([20, 69]: «...суффиксальное образование от той же основы, что и *иней*»; ср., однако, [21, 131]: «Трудно объяснить д»), а также с диал. *иневеть*, *инеть* [20, 69] и даже с реконструированным (на основе диал. *ивень*) **ивенеть* [22, 236]. При этом ни для *иней* (ср. [23, 78]), ни для *индеветь* никаких более или менее определённых предположений относительно прототипной семантики высказано не было. Для нас очевидно: постулировать преобразование *иневеть* в *индеветь* [24, 108] неверно – для вставки *д* необходим был бы стык (невзрывных) согласных. На него, кстати, указывает и начальный гласный в *индеветь*, *иней*, который, безусловно, является приставным. С учётом данных обстоятельств *индеветь*, на наш взгляд, следует возводить к имени женского рода, являющемуся особой формой развития примитива *му* ‘тьма’ (~ ‘покров’ ~ ‘небо’ ~ ‘верх’, т.е. ‘иней’ = ‘покров’) или *ну* (*му* > *ну*; ср. вариантность слвн. *inje* – *itje* ‘иней’). Слово *иней* – всего лишь параллельное образование к указанному имени, т.е. *индеветь* и *иней*, хотя и восходят к одному примитиву, по происхождению непосредственно друг с другом не связаны. Конкретно процесс возникновения глагола *индеветь* можно представить следующим образом: *му* [> *мва* > *мла*] > *ну* > *нва* [> *ндва* > *индва*] > *инва* > *индва* > *индыва* > *индива* ~ *индева* || > *заиндеветь* > *индеветь*. Косвенным подтверждением

ем данной реконструкции выступает наличие в языках и диалектах женских параллелей к *иней* – русск. *иня*, *инея*, блр. *віня* и др.

ИНЕЙ. Слово *иней* этимологи обычно или через «основу» (*ин-*) связывают (без объяснения их взаимных отношений) с *индеветь* [24, 109], или, тоже не входя в детали, непосредственно выводят из *индеветь* [25, 67]. Разумеется, приводятся и разные (стало быть, придуманные) готовые праформы (**in-ьjъ* [18, 347] и т.п.). Семантическая и формальная реконструкция слова при этом отсутствует (в [22, 236] отражено обсуждение проблемы, а не её решение; здесь, кроме того, к **jьньjъ* добавлено **jьv-ьнь* – ср. русск. диал. *ивень*, слвн. *ivje*, блр. *івянь*). Между тем слово *иней* без особых сложностей объясняется как фонетический дериват примитива *му*, представляющего семантический ряд 'небо' ~ 'верх' ~ 'тьма' (> 'покров'; соотв., 'иней' = 'покров'), и это его происхождение подтверждается существованием по языкам и диалектам различных, но понятных фонетико-морфологических параллелей (болг. *ин'а*, макед. *ина*, русск. *иня*, *инея* и др.). Конкретно процесс трансформации *му* в *иней* можно описать следующим образом: *му* [> *мва* > укр. *мла*, *імла* 'тьма'] > *ну* > *нва* > *инва* [> *ина*] > *инја* [> русск. *иня* ~ болг. *ин'о* ~ с.-хорв. *иње*] > *иния* ~ *инея* > *иней* || *инја* > *иней*. Интересны диал. *иниф*, *иновисть* 'иней' [26, 128] (< *инов-исть*? || ...*инва* > *инов*-). В свою очередь *ивень* – из *инва* (...*инва* > *ин'в'а* > *ив'н'а* > *ивень*). Что касается *индеветь*, то этот глагол возник обособленно от слова *иней* (о глаголе *индеветь* см. отдельный этюд, выше). Сказанное означает, что с *иней* состоят в родстве многие слова, представляющие элементы указанного семантического ряда в их частных проявлениях (*иной* || < 'не этот' < 'дальний' [~ 'левый'] < 'тёмный'; *нов[ый]* || < 'верхний'; диал. *навь* 'мертвец', блр. *навец* 'то же' || < 'тьма' ~ 'смерть'; *заныкать* и др.).

КЛЯКСА. Вслед за М.Фасмером, слово *клякса* относят к заимствованиям из немецкого [27, 169]. Фасмер, однако, откровенно отстаивал свою немецкую выгоду, поэтому игнорировал фонетические сложности, возникающие при выведении слова *клякса* из нем. *Klecks* 'пятно', 'клякса' (муж. р.) и *klecken* 'пачкать(ся)', 'сажать пятна', 'грязно писать'. Соответственно, этимологом-немцем был «опущен» и ближайший лексический контекст нашего слова – ср. (на)*калякать* '(на)писать небрежно или неумело', *кал* 'грязь' (*ку* > *ква* > *кла* [> *кля*] > *кал*), *калять* 'пачкать, грязнить' (...*кля* > *кал* > *каля-*), *Калка* (река), *коса* 'длинная узкая отмель' (по 'воде' как целому [...*кса* > *кос* > *ко-са*]), *Коса* (река), *Каспля* (река), *Косой* (ручей) [28] и под. Так как заплетенные волосы, деля голову пополам, изначально представляли собой, очевидно, только половину причёски и были предметной метафорой 'бока'/'берега'/'руки', то сюда, на наш взгляд, и *коса* 'сплетённые пряди волос', *коса* 'орудие для скашивания травы' (продолжение руки), *касаться* 'прилегать, быть рядом' (< 'рука'), а также *косой* 'расположенный сбоку' и т.д. То, что адъектив *косой* = 'односторонний', 'однобокий', т.е. скрыто представляет смысл 'бок', однозначно свидетельствует прилагательное *кособокий*. Приведенные слова показывают, что, в отличие от *Klecks*, слово *клякса* отличается структурно-логической правильностью – представляет предикацию друг другу изосемантических частей. Обе половинки этого слова (*кля* = *кал* и т.д.; *кса* = *коса* и т.п.) представляют воду в её частной ипостаси – 'капля', стало быть, и *клякса* = '(грязная) капля'. Указанные немецкие слова, очевидно, являются отражением славянских прототипов и потому оказались небезразличными для русских. В частности, *Klecks*, вероятно, стимулировало подражание своему же структурно правильному забытому прототипу. Иными словами, в этом случае произошло то, что утверждал Тард: подражание через большой промежуток времени [29, 34].

Др.-русс. **ЛОДЬЯ; ПЛОТ.** Ср.: *Реч(е) же воевода их, именем Притиць: «Патстун[имъ] заутро в лодияхъ и, похватше княини, кн(я)жичич, умчимъ на сю страну...»* (Новгородск. летоп. по сп. Дубровск., л. 41). Древнерусское слово *лодья* (*лодия*) любопытно в двух отношениях. Во-первых, оно интересно тем, что соответствующая реа-

лия была названа по 'воде'. Как показывают пересечения названий рек с именованиями лошади, главный практический интерес к воде состоял в облегчении передвижения, поэтому 'лодьа', как, кстати, и 'плот', будучи реальным средством передвижения, всё же была названа по своему целому. Во-вторых, как и некоторые другие слова, имя *лодьа* показывает: мягкость согласного, возможно, некогда имела тенденцию к количественному расширению – превращалась в сочетание мягких согласных. Подобно слову *вода*, существительное *лодьа* фонетически восходит к примитиву *ву* (= удмурт. *ву* 'вода'). С учётом сказанного преобразование *ву* в *лодьа* можно представить следующим образом: *ву* > *вz[h]a* > *вда* > *лда* > *лдя* > *лодь* (ср. укр. диал. *лодь*, чешск. *lod'*, словц. *lod'*) > *лодя* (ср. укр. диал. *лодя*) > **лоддя* > *лодьа* ~ *лодия*. Появившееся примерно так же слово *плот* отличается от имени *лодьа* наличием протетического *n* (...*лда* > *лод* ~ *лот* > *плот*). В плане типологии семантики ср. болг. *варка* 'лодка', чешск. *vor* 'плот' и укр. *вожкий*, русск. *влага*, *пар*, *вода*, укр. *вагатися* 'колебаться' (см.), в.-луж. *wahaś* 'медлить', 'колебаться', польск. *wahać się* 'качаться', 'быть в нерешительности' и пр., гидронимы *Вага* (приток Десны), *Ваг* (приток Дуная), *Вожжа* (приток Оки; см. этюд о др.-русс. *Овла*, *Вожжа*), *Вар* (= Днепр), *Вора* (бассейн Оки) и др. Следует иметь в виду и другой вариант появления имени *лодьа* – от *лод(т)* или *лодь* посредством добавления аналогического *y* (с его дальнейшими преобразованиями). В последнем случае к словам *плот* и *лодьа* естественным образом привязывается существительное *плотва* (в этом состоит преимущество данного этимологического решения): ...*лда* ~ *лдя* > *лод(т)* ~ *лодь* > *лоду* ~ *лоту* ~ *лодю* > *лодва* ~ *лотва* ~ *лодьва* > *лодьа* ~ *плотва* (< 'вода') ~ *лодьа*. Отметим, что потуги придать слову *лодьа* так называемую индоевропейскую перспективу ложны: приводимые в словарях балтийские и германские соответствия к *лодьа* – заимствования из славянских языков.

МЗДА. Следует отклонить попытки рассматривать – на основе отсылки к *мена* – слово *мзда* как составленное из корня (*мь-* < *тi*) и суффикса (-*зд-*) [30, 68; 31, 148], ибо не доказано, что *-н-* в *мена* – суффикс. В действительности, как мы покажем, имена *мзда* и *мена* имеют чисто фонетическое происхождение. Оба слова воспроизводят идею тьмы как возвратности, возмещения, зада [32, 223]. Непосредственным лексическим предшественником слова *мзда* следует считать диал. *мга* [< *му*] 'тьма' (Даль II, 311). От этого *мга*, посредством субституции *г* – *д* [14, 46], расщепления стыка согласных, заполнения щели придыханием и изменения, в силу стыковой мягкости, *г* [h] > *з* и было получено слово *мзда*: *мга* > *мда* > *м-да* > *м-г[h]-да* > *мзда* (> *мьзда* > *мезда*). Существительное *мена* возникло примерно так же: *му* > *мна* (> диал. *ман* 'призрак') > *мына* > *мена* ~ укр. *міна*. В старославянских памятниках как синоним к **МЪЗДА** использовалось слово **МЫГТО** [33, 177], которое полностью подтверждает наши замечания относительно происхождения слова *мзда* (в случае с **МЫГТО** на место *г* [h] был подставлен *т*, а щель была заполнена не придыханием, а гласным *ы*: *мга* > *мта* > *м-та* > *мыта* ~ *мыто*). В принципе по отношению к *мзда* варианты (др.-русс.) *мьзда*, *мезда* (ср. и *мызда* [34, 243]) вторичны (отображают развитие стыковой мягкости). Традиционные этимологи, как видно, в очередной раз с фактами не справились – распределили и истолковали их неверно.

Укр. **МИТЬ.** В [35, 468] слово *мить* 'момент, секунда' определено как неясное. Однако существование в украинском языке двух фонетических вариантов, *мить* и *міть*, скорее всего, указывает на заимствование. Во всяком случае, *міть* фонетически может быть сопоставлено с русск. *миг*. Временное понятие 'момент', очевидно, основывается на представлении точечного предмета пространства – 'звезды'. Это значит, что русск. *миг*, укр. *міть* (< русск. **мить*) следует соотносить с *мга* 'тьма'. Хотя сюда, разумеется, и *мигать* (≈ 'затемнять глаза'), *миг*, **мить* и *мигать*, на наш взгляд, непосредственно друг с другом не связаны. Общий для **мить* и *миг* дериватор, субстантив *мга*, в этом случае пережил следующие преобразования: 1) *мга* > *мьга* > *мига* > *миг*;

2) *мга* > *мта* > *мъта* (> *мета* ~ укр. *mīta* || < 'точка' < 'звезда') > *мътя* > *митя* > **मितь* ~ укр. *mītь*. Современное *मितь* – результат адаптации *mītь* к твёрдому тембру украинского языка.

МУРАВА. Ср.: ...земля поля ровно и открыто, как воздух в воздух, переходила в густую славную *мураву*, без сорняков и почему-то невысокую, хотя не топтанную и не стриженную (А.Солженицын. В круге первом). Наблюдаемые реляции значений 'мурава' – 'мох' (ср. укр. *мурава*, *мурдвка* – 35, 535), 'мурава' – 'дёрн', 'мурава' – 'цвиль, плесень' (ср. русск. диал. *мур* и пр. – Даль II, 359) и под., равно как и другие факты, показывают: по внутренней форме *мурава* = 'покров' (~ 'небо' ~ 'верх' ~ 'тьма'). Интересно, что в *муравятся* из предложения *Поля муравятся* 'покрываются муравой' (Даль II, 359) совмещены абстрактное значение покрытия и указание на специализированное именование покрова как такового, поэтому инструментальное дополнение здесь (было бы) избыточно. Для нас очевидно, что неверно: 1) постулировать субстантивацию, т.е. образование слова *мурава* от прилагательного *муравый* 'зелёный' [36, 193]; формально и семантически дело обстоит как раз наоборот; 2) отождествлять морфологический путь образования прилагательного *муравый* с чисто фонетическим производством слова *мурава* (там же). *Мурава* как 'покров' совершенно естественно связывается с примитивом *му*, от которого происходят русск. *мга*, *мгла*, др.-русс. *мегла* (см. публикуемый отдельно этюд о слове *кутерьма*), укр. *мла*, *імла*, в.-луж. *mta* и др. Конкретно процесс трансформации *му* в *мурава* можно представить следующим образом: *му* > *мва* [> *мла*] > *мува* > *мг[h]ава* > *мрава* > *мурава*. *Мур* 'мурава' и *мура* 'дребедень' (< 'верх' ~ 'покров'), как, кстати, и *мох*, фонетически ориентированы на *мга* (*му* > *мг[h]а* > *мха* > *мох*; ...*мг[h]а* > *мра* > *мура* || > *мур*), т.е. с *мурава*, вопреки [36, 193], непосредственно не соотносятся. Через парадигматическую связь смыслов 'покров' – 'лёд', 'покров' – 'тьма', 'лёд' – 'камень', 'камень' – 'стена' и др. устанавливается (совсем не предполагаемое словарями) родство имени *мурава* с целым рядом других слов – ср. блр. диал. *муравацца* 'покрываться льдом', *мураваць* 'покрывать льдом', в.-луж. *murja* 'каменная стена', *murizna* 'каменная кладка', польск. *mur* 'кладка, стена, ограда', *murować* 'муровать, строить', *Murzyn* 'негр', укр. *мур* 'стена', *мурий* 'смуглый', *мурин* 'негр' и т.д. Всё сказанное подтверждается тем, что в принципе с той же семантикой и внутренней формой и точно так же образованное в языке имеется слово *трава*.

НАД. Отталкиваясь от формального и семантического сходства с *на*, *над* и рассматривают как продукт расширения *на* посредством *д(ъ)* (предположительно – глагольного или какого-либо другого происхождения, см. [37, 587]; в [38, 40]: «-дъ бесспорно не объяснено»). Однако составность слова *над*, как нам кажется, не подтверждается его семантикой, именной аналог (прототип) которой, кстати, нигде не упоминается и никем не оговаривается. В действительности *над* – отличная от *на* фонетическая репрезентация семантического ряда 'небо' ~ 'верх' ~ 'тьма', результат особой обработки представляющего указанный ряд примитива *ну* (< *му* || → *мва* → *мла* = н.-луж. *mta* 'тьма'). При этом *д* может быть, как в *индеветь* (см.), просто межконсонантной вставкой (*ну* > *нва* [> *на*] > *ндва* > *нда* > *над*), но может быть также следствием субституции *г* – *д* (*ну* > *нг[h]а* > *нда* > *над*). О такой субституции (подтверждая её примерами) как средстве управления «в разных отношениях речью» пишет, в частности, П.А.Лукашевич [14, 46; ср. 39, 71]. Исходя из наблюдений над диахроническими реляциями других слов (*зад*, *под* и пр.), подчеркнём: идея субституции предпочтительнее, чем идея вставки. Опираясь на эту идею, к числу «родственников» *над* мы можем отнести и др.-инд. *nák* 'ночь' (*k* < *h*), ц.-слав. *накъ* 'затылок' (< 'зад' ~ 'тьма'), *взнакъ* 'на затылок, затылком', укр. *навзнак* 'то же', чешск. *na znak* 'то же', болг. *нах* 'на' (*отивам нах реката*), с.-хорв. *нак*- 'воз-' (*накнада* 'возмещение', *накнадити* 'возместить, навестать'), нем. *nach* 'после', 'в, на', 'за' и др. Отметим, что предложенная семантическая

реконструкция *над* подтверждается его способностью быть носителем семантики отрицания (ср. синонимию укр. *надзвичайний* – *незвичайний*) – содержательного деривата смысла ‘тьма’ [40, 241]. То, что *на* – из *нва* (< *ну*), показывают слова (укр.) *навколо*, *навкруги*, *навпіл* и т.д. (*нва* > *нав*-).

Др.-русс. **ОВЛА, ВОЖА**. Ср.: *Ходиша из Новагорода люди молодии к Новому городку Нѣмѣчскому, на рѣчѣ на Овлѣ...* (Летоп. Авраамки, стлб. 102). *Овла* как название реки представляет собой особый вариант фонетической «переработки» примитива, из которого в русском и украинском языке происходят слова *влага*, *волога*, *вода*, *лёд* и др. Следовательно, *Овла* по исходной семантике – ‘вода’. Речь идёт о примитиве *ву* = удмурт. *ву* ‘вода’. Проиллюстрируем предлагаемое объяснение описанием соответствующих преобразований: 1) *ву* > *ва* > *вла* > *овла* || > *Овла*; 2) *ву* > *вг[h]а* > *вуга* > *вага* > *влага* (~ *волога*); 3) ...*вага* (> *Ваг*, приток Дуная – Словакия || > *Var* ‘Днепр’ и др. [41, 65-66]; ср. чешск. *váhati* ‘колебаться’, *vor* ‘плот’ и др.) > *вда* > *вод* > *вода* (о субституции *г* – *д* см. этюд о слове *над*; о слове *лёд* см. уже опубликованный этюд о слове *правда*). Интересно, что, помимо слова *правда*, стадия *вда* в виде *ido*, *ida* отложились в лат. *ido* ‘намачиваю’, *idare* ‘мочить, намачивать’ и др. Следует отметить, что в целом аналогичное происхождение имеет гидроним *Вожя* (*Овожа*, *Воожа*), тоже упоминаемый в летописях (...*вага* > *вжа* > *вож* > *Вожя* || ...*вжа* > *овжа* > *овож* > *Овожа* ~ *Воожа*). Ср.: ...и побѣгоша за реку за **Вожю**, и наши последи за ними... (Новгородск. лет. по сп. Дубровск., л. 246 об.); ...и стояху промежи собою рѣку **Овожу** имущу (Летоп. Авраамки, стлб. 106). Предположительное соотнесение слова *Вожя* с коми-зырянским *вож* (*бож*) ‘рассоха’, разумеется, никакой реальности не соответствует.

ОСПА. Возведение слова *оспа* к прасл. **obsъpa*, **osъpa*, соотв., постулирование родства **obsъpa*, **osъpa* с **obsuti* ‘обсыпать’, **osъpti* ‘осыпать’ [42, 146; 18, 608; 24, 217 и др.] не могут быть поддержаны по следующим причинам. Во-первых, слово *оспа* в этом случае «убирается» из сферы действия принципа, в соответствии с которым смертельно опасные болезни именуются по ‘тьме’ ~ ‘смерти’ (ср. *чума* || < *чма* < *тьма* – при подтверждающем данное родство укр. *очманіти* ‘помрачиться’). Во-вторых, при таком подходе избыточными и непонятными относительно цели своего существования оказываются слова *сыпь*, *сыпня*, *осыпь*, *сыпуха* и под. В-третьих, если бы соотносительное с *оспа* укр. *вісна* восходило к **obsъpa*, оно в силу артикуляционной напряжённости украинской речи едва ли бы утратило смычный *б* – тем более на стыке морфем (было бы *вібсна*; ср. *довбня*, *пискля*, *шмаркля*, *міздря*, *вістря* и т.п.). Последний факт даёт нам основания рассматривать *о-* в *оспа* просто как приставной (перед стыком согласных) гласный. Что касается части *-сна*, то, на наш взгляд, её следует соотносить с примитивом *су* ‘тьма’ (~ ‘смерть’ || ~ ‘сон’ [43, 22]; ср. *су-мрак*) и, далее, с образованными от него словами: *сна-ть* (*су* > *сва* > *сна-ть*); *усон*, *усопиший* (*у* + *сон* < *сна*), *сон* (*су* > *сна* > *сон*), *слепой*, *супиться* (...*сна* > *суна* || > *насупиться* > *супиться*) и т.д. (соответственно, *су* > *сва* > *сна* > *оспа*). Сюда же лат. *sopire* ‘усыплять’, *sopor* ‘сон’, ‘смерть’ (*sop-or*), *sopori dare* ‘умертвить’, *sopitus* ‘уснувший’, ‘лишённый чувств’, ‘онемелый’, *quies sopita* ‘мертвецкий сон’, *soporus* ‘усыпляющий’ и др. Следовательно, по исходному значению *оспа* не ‘сыпь’, а ‘тьма’ ~ ‘смерть’ (~ ‘сон’).

ПЬЯН. Как кажется, к истолкованию деталей происхождения слова *пьян* можно подойти, двигаясь от фамилии *Водопьянов* или имени *Водопьян* [44, 88, 505]. Одни исследователи предполагают, что *Водопьян*, *Водопьянов* = ‘пьян даже от воды’, ‘пьянеющий от воды’ [45, 95; 46, 395]. Интересно, что А.И.Соболевский при этом ссылается на толкование народной песни слова *водопьяница*: «это тот, кто "вина не не пьёт, с воды пьян живёт”» (Там же). Однако народная песня не «критерий истины», её трактовка – истолкование по принципу народной этимологии и ничего больше. Поэтому другие лингвисты справедливо считают невероятным указанное толкование слова *Водопьян*.

Они предлагают вместо него иное, противоположное: «*Водопьян* – не тот, кто пьян от воды, а тот, кто пьёт воду, водохлёб. Водопьянами называли не пьющих вино людей» [47, 56; ср. 48, 107]. При этом *пьян* (без уточнения его частеречной принадлежности) в этимологических словарях соотносится с **piti*, **pījati* [23, 285; 49, 650 и др.]. В действительности *водопьян* – из **водопьяна* (= *вода* + *пьяна*), слова, представлявшего предикацию изосемантических частей, где *пьяна* – имя существительное со значением ‘вода’ (т.е. **водопьяна* = ‘вода’ + ‘вода’; см. этюд о др.-русс. *Пьяна*). Но как от смысла ‘вода’ (‘река’) перешли к значениям ‘нетрезвый’, ‘выпивоха’? На наш взгляд, изменение синтаксических условий употребления, приведшее к преобразованию морфологического облика слов **водопьяна* и *пьяна* (> *водопьян*, *пьян*), одновременно стимулировало процесс лексикализации значения формы мужского рода. Следует отметить, что инструментально-деятельностный аспект, будучи главным в содержании формы мужского рода, во-первых, направил мысль говорящих в сторону обозначения названными словами субъекта, связанного с питьём, потреблением жидкости – ср. чешск. *pījan* ‘пропойца, пьянчуга’, слов. *pījan* ‘то же’. Во-вторых, он же, как можно полагать, некогда обусловил преимущественно предикатное (квалификационное) употребление слов *водопьян* и *пьян* – так первое стало именем (*Водопьян*), а второе прилагательным (*пьян*), соотв., получило полную форму (*пьяный*). Содержательные пересечения смысла ‘вода’ с другими значениями предопределили тот факт, что результатом лексикализации и словообразования в итоге стали слова с негативными оттенками. Другие сведения, касающиеся происхождения слова *пьян*, см. в этюде о древнерусском ониме *Пьяна*.

Др.-русс. **ПЬЯНА (ПИЯНА, ПИАНА)**. Гидроним *Пьяна* автор одного из русских летописных текстов каламбурно соотнёс с субстантивным или субстантивированным обозначением упившихся ратников. Ср.: ...а *ѣздять, порты своя с плеч спущав, а пети растегав, аки розпрѣли: бѣше бо им варно, бѣ бо в то время зноино; а гдѣ на ѣхаху в жажитии мед или пиво, испяху допияна без мѣры, и ѣздыты пияни. А поистиннѣ за Пьяною пияни!* (Новгородск. лет. по сп. Дубровск., л. 245). Тем самым он как бы поставил вопрос о соотношении значений слов *Пьяна* и *пьян*. Что касается онима *Пьяна*, то, как и следовало ожидать, он значит просто ‘вода’. Фонетически слово *Пьяна* соотносится с именами *пена*, др.-русс. и церк.-сл. **повонь** ‘разлив реки, половодье’, ‘поток, река’, **поводь** ‘то же’, укр. *повінь, повідь* ‘разлив реки, половодье’, *пар* (< ‘вода’) и др. и в конечном итоге восходит к примитиву *пу*, который, на наш взгляд, можно рассматривать как модификацию уже известного нам примитива *ву* ‘вода’ (*ву* > *пу*; см. выше). Конкретно процесс преобразования *пу* в *пьяна* (> *пьян*) можно описать как цепь следующих переходов: *пу* > *пна* (> *пна* > *пена* ~ укр. *піна*) > *пуна* (ср. с.-хорв. *пуна* ‘полная’) > *пвана* > *пjana* || > *Пьяна* ~ *Пияна* ~ *Піана*. Ср.: *И бысть рать велика зѣло, и поидоша за рѣку за Пjану* (Летоп. Авраамки, стлб. 104). Соответственно: ...*пвана* > *повна* (ср. укр. *повна* ‘полная’) > *повня* > др.-русс. и церк.-сл. **повонь** ~ укр. *повінь*. Сербохорватское *пуна*, украинское *повна* и др., равно как и **повонь**, *повінь*, показывают: с представлением о ‘воде’ некогда было соотнесено представление о ‘верхе’ ~ ‘тьме’ ~ ‘полноте’ (> ‘чрезмерности’). Так как при этом из содержания ‘полноты’ не была устранена идея её субстанции – ‘воды’/‘жидкости’, слово *пьян*, *пьяный* и получило значение ‘упившийся’. Типологически ср. лат. *idus* ‘мокрый, сырой’ и ‘упившийся, пьяный’, нем. *voll* ‘полный’ и ‘пьяный’ и др. (см. также этюд о слове *пьян*).

РОВНЫЙ. В словарях не идёт речь о том, образ какого предмета является источником идеи ровности (равенства). Межъязыковые сопоставления, производимые наука, даже отчасти верные, оставляют вопрос открытым. Соответственно, можно говорить о том, что названное слово пока остаётся без объяснения. С нашей точки зрения, ровность и равенство в понятийном плане восходят к ‘воде’, поэтому именно в сфере представления данного смысла следует искать параллели к *ровный*, точнее *ровна* (на-

помним: этимологизируя прилагательное, в качестве первичной нужно брать краткую форму женского рода). Ср. лат. *aqua* 'вода' и *aequus* 'ровный', 'равный', *aequare* 'делать ровным', 'равнять', *aequit* 'равнина', 'справедливость', *aqualis* 'одинаковый', 'ровесник', *adaeque* 'равно', 'столько же', *exaequare* 'ровнять', 'уравнивать' и др. К счастью, и в русском языке подобные параллели находятся – ср. *ровна* и диал. *ровда*, *ровга* 'подземная вода', 'не оттаявшая подпочва', 'лёд в земле'. Вероятно, сюда же *ровдо(у)га*, *ровдюга* 'обрита овчина', 'вытершаяся шкура'. Вопреки авторам словарей фамилий, фамилии *Ровда*, *Ровдин*, *Ровдов* представляют не 'подземную воду', а неподвижность 'льда' (~ 'воды'; ср. укр. *говдя* 'ленивая женщина'), проживание на высоком берегу реки (ср. укр. *говда* 'гора' || < 'берег'), равенство по возрасту (= 'ровня', 'ровесник'), дружеские отношения и т.п. Части *-вда*, *-вга* в *ровда*, *ровга* отсылают, кроме того, к удмурт. *ву* 'вода', русск. *вода*, *лёд* (*вда* > *льда* > *лёд*), укр. *вогий* 'влажный', *вагатися* 'колебаться' (см.), болг. *варка* 'лодка' и т.д. а также к гидронимам *Вага* (приток Десны), *Ваг* (приток Дуная), *Вожя* (приток Оки; см. этюд о др.-русс. *Овла*, *Вожя*), *Вар* (= Днепр), *Вора* (бассейн Оки) и др. Вопрос в том, как истолковать начальное *ро-* в *ровный* и других словах: как ещё один примитив со значением 'вода' или как результат фонетических преобразований в начале слова. Верхнелужицкие *runa* 'прямая' (сущ.) [*vi* > *vna* > *una* > *huna* (> *huno* 'ток, гумно' || < 'ровное место') > *runa*], *runac* 'ровнять', *runu* 'ровный, прямой' и под. указывают на необходимость отдать предпочтение второму решению. При этом возможны два различных истолкования перехода от *ву* к *ровна* – включающее и не включающее аналог верхнелужицких слов: 1) *ву* > *вна* > *уна* > *z[h]уна* > *руна* > *ровна* (> в.-луж. *ròlna* 'пахотная' || < 'ровная') ~ *ровный*; 2) ...*вна* > *овна* > *z[h]овна* > *ровна* ~ *ровный*. Очевидно, необходимо предпочесть истолкование, представляющее континуальную связь фактов славянских языков. В русском языке содержательная дифференциация прилагательных *ровный* и *равный*, безусловно, вторична.

Укр. СПРАГА. Если имя *спрага*, как полагают, польское заимствование, то, вероятно, весьма древнее, ибо в современном польском 'жажда' *pragnienie*. А.Брюкнер в своём словаре упоминает слово *praga* 'кушанье, вызывающее жажду', что едва ли наверняка подтверждает идею заимствования. Мало что добавляют в этом смысле и ст.-польск. *pragły*, *upragły*, *wupragły* 'сухой', 'высохший', 'вялый (из-за отсутствия воды)'. Ср. здесь и в.-луж. *zaprahnýc* 'иссякнуть', 'пропасть (о молоке коровы)', *prahnýc za něčim* 'жаждать чего-либо', чешск. *prahnouti* 'сохнуть, высыхать', польск. *prażyć* 'жарить', 'печь' и др. До решения вопроса о конкретном месте возникновения слова *спрага*, очевидно, следует выяснить его семантическую и фонетическую историю. Думается, с точки зрения особенностей номинации смысл 'жажда' надлежит рассматривать в двух аспектах. В его, так сказать, субъектной ипостаси он пересекается со смыслом 'рот' – отсюда возможное родство существительного *спрага* со словами *порог*, болг. *праг* 'то же' (< 'перёд' < 'рот'), *порожний* (< 'рот'), *испражняться*, *пугать*, диал. *пужать* (< 'рот' ~ 'пасть') и др. В его объектной ипостаси смысл 'жажда', вероятно, соотносится со своей причинно-целевой основой, 'водой' – ср. с этой точки зрения русск. *брага*, *враг* 'овраг', а также ст.-польск. *praga* 'песчаный сухой берег реки' (по А.Баньковскому). С учётом этой содержательной, а также и возможной фонетической перспективы можно сопоставить слово *спрага* с примитивом *ву* 'вода' (= удмурт. *ву* 'то же'). Сопоставление это, что называется, работает, т.е. имя *спрага* выводится из *ву*: *ву* > *вга* (> *вха* > *уха*) > *уга* > *гага* (ср. овраг *Гагинской*, озеро *Гагищи* – бассейн Оки) > *прага* > *спрага*. Это значит, что корень *праг-*, возможно, в целом двигался не с запада на восток, а с востока на запад. Что касается значений 'высохший', 'сохнуть', то, на наш взгляд, они являются дериватами значений 'обезвоженный', 'обезводить': в этом случае, как и в других (*разбрить* > *брить*, *растаять* > *таять*, *иссохнуть* > *сохнуть*), вторичные значения были актуализированы в первую очередь в депрефиксальных образо-

ваниях. Вопрос о появлении значений ‘печь’, ‘жарить’ (*prażyć* и др.) требует дополнительного исследования.

ШПЫНЯТЬ. Сходное упоминание об остром предмете, представленное в толкованиях глаголов *шпынять* (‘колоть, тыкать чем-то острым’) и *пырять* (определяется через отсылку к *пырнуть* = ‘ударить чем-то остроконечным’), до сих пор не привлекало особого внимания лингвистов. Между тем оно, как мы покажем далее, не случайно и весьма значимо с точки зрения понимания происхождения глагола *шпынять*. Последний, несмотря на сложности фонетического и семантического порядка – ср. сохранение этим глаголом конкретного значения, пытаются свести к *шпильман* ‘лицедей, актёр’ – давнему заимствованию из немецкого (*шпильман* > *шпиль* > *шпынь* ‘балагур, шут’ > *шпынять* [24, 377]). Эту, весьма спорную этимологию не стесняются подкрепить тезисом о несуществующем чередовании *л* : *н* ([39, 1246]; в *маленько* и *маненько*, точно так же, как в укр. *горобель*, *горобень* ‘воробей’, отражено не чередование *л* : *н*, а различные рефлексy у <русс.> [50, 66]). В действительности *шпынять* – соответствие к *пырять*, *пырнуть* (*ш* – протеза), результат **выпадения** согласного заднего образования перед *н* (ср. *подвигнуть* – *подвинуть*, *толкнуть* – диал. *толнуть*, укр. *стигнути* – русск. *стынуть*, укр. *стогнати* – русск. *стонать*, укр. *тягнути* – русск. *тянуть*, диал. *брызгнуть* – *брызнуть* и др.). Выпадение произошло в форме на *-нуть*, до преобразования *g[h]* > *p* (ср. замечания о нём в публикуемом в другом месте этюде о слове *пырнуть*), после чего в форме несовершенного вида (аналога к *пырять*) структурные функции последнего элемента корня перешли к *н* (*шпыгнуть* > *шпынуть* > *шпынять*). Вследствие названного и других преобразований соотносительность с формациями совершенного вида (*пырнуть*, *шпырнуть*) у *шпынять* была утрачена. Очевидно, отчасти благодаря этому данный глагол развил переносное значение – ‘донимать замечаниями, говорить колкости’ (ср. и диал. *шпунять* ‘насмехаться’, ‘трунить’ [51, 572]). Интересно, что украинский язык предоставляет в наше распоряжение фактическую базу, на которой построена предлагаемая этимология, в полной сохранности: здесь есть и *шпигнути*, и *шпигати*, причём обоим глаголам свойственно и прямое, и переносное употребление. Следует отметить, что констатация родства с *пырнуть*, *пырять* – это одновременно указание на родство *шпынять* с многими другими исконными словами (см. уже упомянутый, публикуемый отдельно этюд о слове *пырнуть*) [52]. Это делает любой намёк на иноязычный прототип рассматриваемого глагола категорически неприемлемым.

РЕЗЮМЕ

У доробку автор продовжує знайомити читача зі своїми етимологічними спостереженнями. Виклад базується на подоланні консерватизму традиційної етимології. Використовуються нові ідеї, що стосуються семантичної сторони мови, а також тенденцій розвитку голосних і приголосних звуків. Слово як таке тлумачиться як результат предикативного акту, носій прихованої предикативності.

SUMMARY

The article provides the reader with the author's etymological observations. The story is based on overcoming the conservatism of traditional etymology. The author makes use of new ideas relating to the organization of the semantic structure of the language as well as tendencies of the development of vowel and consonant sounds. The word as such, is understood as the result of a predicative act, as a bearer of implicit predicativity.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Плоткин В.Я. О форме сослагательного наклонения в современном русском языке // Филологические науки. – 1962. – №2. – С.41-47.
2. Мигирин В.Н. Язык как система категорий отображения. – Кишинёв, 1973. – 238 с.
3. Етимологічний словник української мови. – Т. 1-й. – Київ, 1982. – 632 с.
4. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 2000. – 806 s.
5. Славянские древности. Этнолингвистический словарь. Т. 1. – М., 1995. – 584 с.
6. Этимологический словарь русского языка. Том I. Вып. 3. – М., 1968. – 284 с.
7. Братко-Кутинський О. Феномен України // Мандрівець. – 1996. – № 2-3. – С. 3-36.
8. Этимологический словарь русского языка. Том I. Вып. 5. – М., 1973. – 304 с.
9. Рут М.Э. Этимологический словарь русского языка для школьников. – Екатеринбург, 2003. – 432 с.
10. Луценко Н.А. Введение в лингвистику слова. – Горловка, 2003. – 142 с.
11. Словник гідронімів України. – Київ, 1979. – 783 с.
12. Мокиенко В.М. К историко-этимологической интерпретации фразеологизма *ни зги не видно* // Linguistica et philologica. – СПб., 1999. – С. 90-106.
13. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – Киев, 1989. – 511 с.
14. Лукашевич П. Корнеслов латинского языка. – Киев, 1871. – 923 с.
15. Михельсон М.И. Русская мысль и речь. Том первый. – М., 1994. – 792 с.
16. Карпенко О.П. Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини. – Київ, 1989. – 192 с.
17. Этимологический словарь русского языка. Том II. Вып. 6. – М., 1975. – 124 с.
18. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. В 2-х тт. – М., 1994. – Т. I. – 623 с.
19. К дуб возможно подходит также как к двупримитивному образованию (см. этюд о слове *йолоп*. – Луценко Н.А. Из последних этимологий // Лінгвістичні студії. Збірн. наук. пр. Вип. 15. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – С. 56).
20. Этимологический словарь русского языка. Том II. Вып. 7. – М., 1980. – 147 с.
21. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. II. – М., 1967. – 672 с.
22. Этимологический словарь славянских языков. Вып. 8. – М., 1981. – 254 с.
23. Български етимологичен речник. Том II. – София, 1979. – 740 с.
24. Шанский Н.М., Боброва Т.А. Этимологический словарь русского языка. – М., 1994. – 400 с.
25. Ковалёв В.И. Словарь этимологически проверяемых слов русского языка. – Луганск, 2002. – 152 с.
26. Малеча Н.М. Словарь говоров уральских (яицких) казаков. – Оренбург, 2002. – Т.2-й. – 592 с.
27. Этимологический словарь русского языка. Том II. Вып. 8. – М., 1982. – 471 с.
28. Не очень квалифицированный с лингвистической точки зрения, но весьма интересный своим материалом обзор славянских топонимов и гидронимов с корнем *kos-*, распространённых в теперь неславянской Европе, дан В.А.Курбатовым. – Курбатов В.А. Тайные маршруты славян. – М., 2006. – С. 167-170, 177-180.
29. Тард Ж. Законы подражания. – СПб., 1892. – IV + 370 с.
30. Шанский Н.М. Русский язык на «отлично». – Ростов н/Д, 1998. – 576 с.
31. Откупщиков Ю.В. Из истории индоевропейского словообразования. – Изд-во Ленинградского ун-та, 1967. – 323 с.
32. Луценко М.О. Предикативні сполуки фонем в аспекті діяхронічної лінгвістики // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 5. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004г. – С. 221-227.

33. Львов А.С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. – М., 1966. – 320 с.
34. Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка. Репринтное издание. – М., 2002. – 424 с.
35. Етимологічний словник української мови. – Т. 3-й. – Київ, 1989. – 551 с.
36. Этимологический словарь славянских языков. Вып. 20. – М., 1994. – 256 с.
37. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. – М., 1959. – Т.1. – 718 с.
38. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. – М., 1959. – Т. 2. – 420 + 144 с.
39. Луценко Н.А. Этимология слова *пудель* // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии. Вып. XIII. Часть 1. – Славянск, 2005. – С. 67-74.
40. Луценко Н.А. Жизнь на севере в отражении языковых явлений // Филологические исследования. Вып. 6. – Донецк: Юго-Восток, 2004. – С. 234-250.
41. Шрамм Г. Реки Северного Причерноморья. Историко-филологическое исследование их названий в ранних веках. – М., 1997. – 161 с.
42. Меркулова В.А. Народные названия болезней, II (На материале русского языка) // Этимология 1970. – М., 1972. – С. 143-206.
43. Луценко Н.А. Из записок по диахронической семантике: «тишина» // Теоретическая и прикладная семантика. Парадигматика и синтагматика языковых единиц. – Краснодар, 1997. – С. 17-26.
44. Тушиков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имен. – М., 2004. – 895 с.
45. Грушко Е., Медведев Ю. Словарь фамилий. – Нижний Новгород, 1997. – 592 с.
46. Соболевский А.И. Труды по истории русского языка. Том 2. – М., 2006. – 688 с.
47. Федосюк Ю.А. Русские фамилии. – М., 1996. – 288 с.
48. Ганжина И.М. Словарь современных русских фамилий. – М., 2001. – 672 с.
49. Етимологічний словник української мови. – Т. 4-й. – Київ, 2004. – 655 с.
50. Луценко Н.А. Этимология слова «воробей» // Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. Спецвыпуск: Филология. – Ростов-на-Дону, 2005. – С. 64-66.
51. Словарь областного вологодского наречия. По рукописи П.А.Дилакторского 1902 г. – СПб., 2006. – 677 с.
52. Ю.Шевелев сближает укр. *шпиняти* с русск. *пинать* в значении 'копать' (Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. – Харків, 2002. – С. 939), однако, как свидетельствует сравнение историй этих двух слов (о *пинать* см. публикуемый в другой работе этюд о *пырнуть*), непосредственно друг с другом они не связаны. Неверно соотнесение *ad hoc шпинять* и *пеня* у П.Я.Черных. – Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. В 2-х тт. – М., 1994. – Т.II. – С. 20.

Надійшла до редакції 17.11.2006 р.

УДК 81'371=161.1

СМЫСЛОВОЕ НАПОЛНЕНИЕ АДЪЕКТИВОВ *СЕРЫЙ, СЕДОЙ, СИВЫЙ, СИЗЫЙ* (НА МАТЕРИАЛЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ И ДРЕВНЕРУССКИХ ТЕКСТОВ)

И.А.Герасименко

Как известно, цветообозначения (далее ЦО) активно изучаются лингвистами различных школ и направлений (см., например, работы В.В.Короны, М. Рачевой, И.Л. Наумовой, О.В. Коваль-Костинской, В.Е. Моисеенко и др.). Однако функциональное смысловое наполнение колоративной лексики (в том числе и слов *серый, седой, си-*

вый, сизый) в фольклорных и древних текстах остается малоисследованным. Цель данной статьи – рассмотрение контекстуальной семантики указанных ЦО в произведениях устного народного творчества и древнерусской книжности и изучение характера сочетаний (свободные / несвободные), в состав которых входят указанные колоративы.

Определение исходной семантики рассматриваемых адъективов проводится с учетом получившей в последнее время распространение арктической концепции происхождения человеческой истории. Прошлое бытие северных (а значит, и русского) народов проходило на Крайнем Севере в условиях «черно-белого» года, т.е. года, определенная часть которого была занята полярной ночью, и иного, нежели сейчас, климата. Это предопределило конкретное содержание ряда языковых единиц (см.: [1]), в том числе, как кажется, и интересующих нас слов *серый, седой, сивый, сизый*. Более того, если согласиться с тезисом о тьме как первозданном состоянии всего сущего, то гносеологически мироздание надо будет понимать как переход от тьмы к свету. Уже отчасти установлено, что мрак является не только частью бытия, но и фактором глоттогенеза. Последнее в какой-то мере можно подтвердить, разбирая смысловую наполняемость вышеназванных колоративов и близких им соответствий.

Конкретным материалом исследования послужили сборники частушек ([2]), былин ([3], [4], [5]), сказок ([6]), народной прозы ([7], [8]) и поэзии [9], сборники произведений литературы Древней Руси ([10], [11]). Учтены факты словаря древнерусского языка И.И. Срезневского ([12]). Используются и другие источники, в частности, один из лучших в славянской фразеологии сборников пословиц русского народа В.И. Даля [13], сборники «Русский фольклор» [14] и «Русские пословицы и поговорки» [15] под редакцией В.П. Аникина, «Русские народные загадки, пословицы, поговорки» (сост. Ю.Г. Кружлов) [16]; фразеологический словарь русского литературного языка (сост. А.И. Федоров) [17], фразеологический словарь русского языка под редакцией А.И. Молоткова [18].

Как нами уже отмечалось (см.: [19]), прилагательные *серый, седой, сивый* и *сизый* имеют в основном сходную семантику, называя близкие по спектру цвета. Так, *серый* – это адъектив, передающий цвет между белым и черным, ‘цвет пепла’, ‘стальной’; *седой* – ‘серовато-белый’; *сивый* – ‘темно-серый с сединой’, ‘темно-сизый’, ‘серовато-сизый’; *сизый* – ‘серо-синий’, ‘черный с просинью’ [20, с. 180, 183], [21, с. 183-184]. Однако эти колоративы отличаются тем, какую область серого – темную или светлую – они характеризуют. В частности, лексемы *сивый, сизый* традиционно передают темно-серые цвета, а ЦО *серый, седой* участвуют в обозначении светло-серых оттенков. Данная цветовая семантика наших адъективов последовательно проведена в фольклорных и древних житийных и летописных источниках. Например: *Отошел он раз подальше, а на него бежит серый волк, зубы оскалил* [6 (1), с. 271]; *Идут путем-дорогою, а навстречу им седой старичок; позабыли они, что мать наказывала, и прошли мимо не здороваясь, да уж после один спохватился: «Ах, братец, что ж это мы наделали?»* [6 (1), с. 258]; *И поехали – Тит на вороном жеребчике, а поп на сивой кобыле* [6 (3), с. 174]; *Марья-царевна рассказала: – С той поры как ты из дому ушел, я сизой горлицей летаю по лесам да по рощам* [14, с. 302]; *И отскочи поганый Мамай от своей дружины серым волком, и притечет к Кафе граду* [10, с. 394]; *Конь сивъ, цѣна ему четыре рубли* (Духовн. грам. Салтыка 1483 г.; цит. по: [12, с. 344]); *Давно у нас в полях наших летаючи, а вас ожидаючи, хлещут орлы сизые и грают вороны черные подле Дону* <...> [10, с. 556]. Как видим, рассматриваемые прилагательные в рамках общего смысла ‘серый’ выражают конкретные цветовые признаки.

Каждое из указанных ЦО в текстах устного народного творчества и древнерусской литературы входит в определенный набор сочетаний. Так, слово *серый*, передавая в фольклоре исключительно спектральное значение, характеризует (а) масть, окрас животных, цвет оперения птиц; (б) цвет глаз; (в) цвет одежды; (г) цвет камня. Например:

(а) *Была у нас лошадь серая: упряжь чудесная, да запрячь не во что* [6 (3), с. 547]; *По-переди-то его да и бежит серый волк, / Позади-то его да бежит черный выжлок* [3, с. 164]; *Глядь – на том лузу ручеек протекает, на воде две серые утки плавают* [6 (1), с. 264]; *Приставала лебедушка / Как ко стаду ко серым гусям* [14, с. 160]; *Утка сера в море села, / Поплыла, закрикала* [2, с. 246]; *Ещё серые коты / Из-за моря шли, / Из-за моря шли, / Много сна нанесли, / Все по зыбочкам трясли* [14, с. 7]; *Не кокуй, кукушка сера, / не на ту березу села, / Пересядь на елочку* [14, с. 136]; (б) *Плясать пойду, / Головой тряхну – / Своими серыми глазами / Завлекать начну* [14, с. 142]; *Ночи, темные, осенние, / Частые дожди льют / Глазки серые, веселые / Спокою не дают* [14, с. 133]; (в) *Была у него серая свитка, шкуротяная шапка, железная палка* [6 (3), с. 576]; *А снять-то с меня нечего, / Одна на мне староем сермяженька серая, / Во три строчки она прострочена* [3, с. 205]; (г) *Запирай, князь, ворота крепко-накрепко, / Засыпай их желтым песком, серым камешком* [3, с. 189]; *Из-под кустика было ракитова, / Из-под камешка было серого, / Протекала-то-де речка быстрая, / Речка быстрая, вода холодная* [14, с. 211]. В древнерусской книжности набор цветовых характеристик у ЦО *серый* ўже: с помощью него описывается только масть, окрас животного (волка) и цвет оперения птиц (ястреба, галки). Например: *Да взялъ есмь оу Петра оу Игнатъева конь сѣръ, цѣна ем оу десять роублевъ* (Духовн. волынск. кн. Юрия Васил., 1472 г.; цит. по: [21, с. 183]); *А мон ти Куряни свѣдоми кѣметн: подѣ трубами повити, подѣ шеломы възлелѣяны, конецъ копия възскрѣмлени, пѣти имъ вѣдоми, ярѣты имъ знаѣми, лѣци ѹ ннѣхъ напряжени, тѣли отворени, сабли изѣострени, сами скачѣють, акты сѣрын влѣци вѣ полѣ, нищѣни себе чти, а князю славѣ* [10, с. 198]; *В горахъ техъ обрѣтаются змен великне, в ннѣхъ же витають гѣси и ѹтицы а перне красное, вороны черные, а галѣки серые* <...> [10, с. 638]. В отличие от фольклорных текстов в памятниках Древней Руси слово *серый* не передает цвет глаз и одежды, данные характеристики встречаются в книжных источниках значительно позже – в бытовой литературе 17 века. Ср.: *Очи серы в каре* (Новг. каб. кн. I, 23, 1602 г.; цит. по: [22, с. 104]); *Глаза сѣры* (Строг. столб. 1670 г.; цит. по: [22, с. 104]); *Чекмень сѣрой сермяжной* (Дон. д. II, 40, 1640 г.; цит. по: [22, с. 104]).

Примечательно, что и в народнопоэтической, и в древнерусской литературе нет указания на то, в обозначении каких – светлых или темных – оттенков участвует прилагательное *серый*. Более того, при описании масти лошади ЦО *серый* имеет как смысл 'светлый', так и 'темный' (вспомним, что данное гиппологическое обозначение не выражает конкретный цветовой признак, лексемой *серый* здесь передается и светлый, и темный оттенок; об этом см.: [19]). Кроме этого, различные добавочные значения, присущие рассматриваемому ЦО в современном языке и отраженные в лексикографических источниках (а это, как мы знаем, смыслы типа 'тусклый', 'темный'), в фольклоре и древнерусской книжности практически не представлены. Лишь единожды в рамках сочетания *серое горе* в древних текстах колоратив *серый* сигнализирует смысл 'плохой' (который, как известно, последовательно реализует наше ЦО в современном языке). Ср.: *Говорит серо Горе-горинское: / «Как зло то Горе излѣкавилось, / во сне молотцѹ привидялось: / Откажи ты, молодец, невесте своей любимой»* [10, с. 604]. Данный факт, по-видимому, свидетельствует о том, что отрицательные коннотации адъектив *серый* приобрел значительно позже, чем непосредственно спектральное значение.

Несмотря на ограниченный набор смыслов, охватывающий в основном цветовую характеристику различных предметов и существ, рассматриваемый колоратив в отличие от лексем *седой*, *сивый*, *сизый* и в фольклоре, и в древних текстах входит в наибольший набор сочетаний, характеризующих цвет. При этом некоторые из них (типа *серая утица* / *утишка* в фольклоре и *серый волк* в фольклоре и других источниках) относятся к числу устойчивых конструкций. В данных речениях словом *серый* реализова-

на цветовая семантика, «обозначено восприятие животного как части мира, в котором качество цвета – главное свойство всего вещего» [23, с. 313]. Однако здесь образ серого волка (в отличие от серой утицы / утушки) резко отрицательный, он издревле «указывал не только на жадную свирепость», но и олицетворял «нечистую силу» [24, с. 379, 377]. Ср. использование указанных сочетаний с компонентом *серый* в устном народном творчестве и древнерусской книжности с данными фразеологических описаний в следующих примерах: (а) *И я утицей – серой утицей, / Через черную грязь – перепелицею, / Под воротенку пойду – белой ласточкою* [14, с. 114] и *Через улицу серой утицей, через сад перепелкою, через широк двор красным кочетом, а в высок терем добрым молодцем* [13 (2), с. 563]; *Не ясен сокол напускает на гусей, на лебедей / Да на малых перелетных на серых утушек, / Напускает-то богатырь святорусский / А на ту ли силу на татарскую* [3, с. 130] и *Высоко сокол загоняет серу утицу* [15, с. 57]; (б) *Смотрит, а бабы идут за водой и кричат, завидя серого: «Волк, волк! Бейте его! Бейте его!»* [6 (1), с. 54]; *Набежали серые волки с устья Дона и Днѣпра, воют стаями у реки у Мечи, хотят кинуться на Русь* [10, с. 387], *И притѣкоша сѣрый волцы от усть Дону и Нѣпра и ставши воют на рекѣ, на Мечи, хотят наступати на Рускую землю* [11, с. 100], *То ти были не сѣрые волцы, – приидоша поганые татаровя, хотят пройти воюючи всю Рускую землю* [11, с. 100] и *Вали на серого – серый все сvezет. Вали волку на холку* [13 (1), с. 355]. По сути, тексты фольклора и древней житийной и летописной литературы состоят из устойчивых формул, сотканы, как писал Р. Барт, «из цитат, отсылающих к тысячам культурных источников» [25, с. 388].

Что касается адъектива *седой*, то набор его значений намного уже, чем у слова *серый*: в произведениях устного народного творчества и древнерусской книжности данное прилагательное обозначает цвет волос пожилого человека, заключая в себе общий смысл 'светлый'. Ср.: *Ухватил слепой Бабу Ягу за седые космы и кричит: «Эй, дядя Катом! Вылезай из-под лавки да придержи ехидную бабу, пока я в избу войду!»* [6 (2), с. 211]; *Идет себе да идет – стоит на пути избушка на курьих ножках, на собачьих пятаках, а в избушке сидит седой старик* [6 (3), с. 566]; *От лица сѣда въстанн и почьти лице старьче* (Панд. Ант. XI в. л. 241; цит. по: [12, с. 889]; *Гораздо Бремей разумен и добр человек: уж у него и своя седа борода, а гораздо почитает отца и бонится его* [10, с. 647]. Примечательно, что обсуждаемая лексема является составляющей фразеологических формул, имея то же значение ('седой' как 'светлый') и передавая тот же признак старины и древности, который зафиксирован в фольклорных и древнерусских источниках. Ср.: *Как лунь седой* [17, с. 335]; *До седых волос* [18, с. 76] и *Он входит в эту хижину, сидит там старый старик с большой седой бородой, когда он взошел, старик этот и говорит: «Здравствуй, Дмитрий-царевич! Я тебя сколько ждал!»* [6 (1), с. 374]; *Кто ли убо так сѣдъ разумомъ преже старости* [11, с. 224]. Соответственно, анализируемый колоратив как часть узнаваемой формулы присутствует в произведениях различных жанров.

Примечательно, что близкое по форме к ЦО *седой* прилагательное *седатый* входит в текстах устного народного творчества в состав ругательных высказываний с компонентом *пес* / *собака*. Ср.: – *Ах ты старый пес, ты седая борода, / И сгубил ты удаля добра молодца, / Еще молода Чурилушку е Пленковича!* [5, с. 337]; *Испроговорит грозный царь Иван Васильевич: – Уж ты старая собака седатый пес* [5 (1), с. 294]. В основе семантики данного высказывания лежит тот оценочный смысл, которым наделено это домашнее животное. В его обозначениях «переплетаются несколько мотивов» [26, с. 39], один из которых – презрительный: собака принадлежит к тем существам, «к которым принято относиться пренебрежительно и имена которых часто служат ругательством», – пишет Н.С. Трубецкой [27, с. 221]. Причину такой коннотации усматривают в исходной корреляции смыслов 'собака' и 'лай', в том, что «глагол 'лаять' происходит

всегда от 'собака' [28, с. 370]. В свою очередь, «собака и лай, голос номинативно связаны со 'ртом', 'пастью'» [26, с. 39], а смыслы 'рот', 'пасть' = 'тьма'. В целом, выражая цветовой признак, слова *седой*, *седатый* в рамках приведенных и других сочетаний не просто обозначают окрас этого домашнего животного, а участвуют в передаче отчетливо негативного (= 'темного') смысла.

Ограниченный набор значений и однореферентные с ЦО *серый* сферы употребления представляет колоратив *сивый*. Так, обозначая темный оттенок серого, в фольклорных и древнерусских текстах он в большинстве случаев характеризует масть (сивый как масть – это, по замечанию В.Е. Моисеенко, «темно-серый с сединой» [21, с. 184]). Ср.: *Из ноздрей у коня пламё мечется, / Да и сива-де грива да расстиляется / Да и хвост-от трубой да завивается* [9, с. 39]; *Конь сивъ, цѣна ему четыре рубли* (Духовн. грам. Салтыка 1483 г.; цит. по: [12, с. 344]). Однако есть случаи, когда в устном народном творчестве адъектив *сивый* и близкие ему соответствия при описании масти выступают репрезентантами смысла 'светлый' помимо основного 'темный'. Ср.: *Когда пришла ночь, он и говорит Титу: «Тит, давай поочередно лошадей караулить». – «Не буду, батюшка, – моя лошадь черная, её воры не увидят, а твою сивуху наверняка сведут». Посмотрел поп – и правда: жеребчика не видно, а сивая кобыла, как бельмо на глазу, белеет – пожалуй, и украдут* [6 (3), с. 175]. Как видим, характеризуя масть, колоратив *сивый* совмещает различные семантики. По сути, данный адъектив может передавать два диаметрально противоположных смысла, что, как мы думаем, объясняется указанной естественной эволюцией номинаций от смысла 'темный' к смыслу 'светлый'.

Надо сказать, что ЦО *сивый*, сочетаясь с существительными *лошадь*, *грива*, *мерин*, *конь*, в фольклоре и древнерусской книжности выступает в большинстве случаев стилистически нейтральной лексической единицей. Например: *Подъезжает на сивой лошади человек* [8, с. 219]; *Вы подайте мне коня резвого сивогривого, / Оседлайте его вы седелищем черкасским* [9, с. 250]; *И дары ему дасть великын, и конь свои борзтын сивтын* (Ипат. лет. 6721 г.; цит. по: [12, с. 344]). Только в сочетании с прилагательным *старый* выражение *сивый мерин* ассоциируется в фольклоре со смыслом 'плохой'. Ср.: *Дали стрѣшному старого сивого мерина, наделили, сел стрѣшной и поехал по указанной дороге* [7, с. 371]. Вспомним, что речения *сивый конь* и *сивый мерин* относятся к числу устойчивых. При этом выражение *сивый конь* в рамках идиомы *У сивого коня воловая хода* [15, с. 309] так же, как в устном народном творчестве и литературе Древней Руси, стилистически нейтрально, оно обозначает 'сильный'. В свою очередь, зафиксированное фразеологами-русистами речение *сивый мерин* несет на себе, подобно фольклорной единице, негативную семантику ('сильный, но глупый', 'лживый', т.е. 'плохой'). Ср.: *Прет, как сивый мерин* [13 (2), с. 205]; *Глуп, как сивый мерин* [15, с. 63]; *Врет, как сивый мерин* [18, с. 242]. По сути, имеет место близость значений нашего ЦО как в устойчивых, так и в свободных сочетаниях. При этом смысловая наполняемость адъектива *сивый* «лежит» не на поверхности слова, она вытекает из общей семантики предложения, из его контекста.

Помимо обозначения масти колоратив *сивый* в устном народном творчестве участвует в описании цвета, подобного окрасу свиньи. Надо сказать, что из всех анализируемых прилагательных слово *сивый* единственное, которое в русском фольклоре сочетается с существительным *свинья*. При этом данный народнопоэтический персонаж, используясь здесь как компонент идиомы, аллегоричен. Ср. факты фольклора и фразеологии: *И среди синя моря Хвалынского / Вырастал ли тут кряковист дуб, / А на том сыром дубу кряковистом / А и сивая свинья на дубу гнездо свила, / На дубу гнездо свила; / И детей она свела – сивеньких поросяточек, / Поросяточек полосатеньких* [3, с. 489] и *Сивая свинья / На дубу гнездо свила, / Детки – по веткам, / а сама в коренек*

(*горох*) [16, с. 66]. Как видим, в рассматриваемых текстах ЦО *сивый* передает цветовой признак, выступая составляющим устойчивого иносказательного выражения.

Кроме того, ЦО *сивый*, подобно адъективу *седой*, характеризует цвет волос (борода) и отходит от ожидаемой для него области темного цвета. В этом случае лексема *сивый* употребляется в фольклорных текстах только как компонент свободных сочетаний, в качестве составляющей идиоматического выражения данное ЦО здесь не используется. В устном народном творчестве рассматриваемое прилагательное с общим значением 'светлый' приобретает дополнительную коннотацию 'старый'. Ср.: *Ух ты, дедушка, откуда, / Сивая борода?* [2, с. 595]. Подобную семантику передает и сочетание *седая борода*, представленное выше. Безусловно, взаимозаменяемость лексем *сивый* и *седой* в рамках данных высказываний, способность ЦО *сивый* выражать разные, даже диаметрально противоположные значения, передавать семантику темных и светлых цветов, иметь позитивную и негативную коннотации неожиданными назвать нельзя. Считаем, что перечисленные особенности объясняются связью развития номинации с процессом формирования глубинных смыслов в период переживания полярных дня и ночи. Вероятно, отсюда и разноплановость семантики этого колоратива, его многозначность и амбивалентность.

В свою очередь адъектив *сизый*, как и лексемы *серый*, *сивый*, употребляется в фольклорных и древнерусских памятниках для характеристики окраса животных. При этом в древних текстах наряду со словом *сизый* используется его вариантная форма *шизый*. Например: *Выходил он во свою конюшню белодубову, / Брал да своего-то сиза бурушку, / Сиза бурушка косматого, / Не седлана он да ведь не уздана* [5, с. 345]; *На кусточке сидит, сидит млад сизой орел, / Во когтях-то он держит черного ворона, / Уж он бить-то его не бьет, только спрашивает: / «Уж где ты, ворон, ты летал, где, сизый, ты полетывал?»* [9, с. 291]; *Спрошу я их, двух голубех, / Спрошу я их, двух сизых* [14, с. 348]; <...> *а Още кому́ хотяше ꙗ́къснь творити, то растѣ́кашется мыслию по древу, сѣ́рым вѣ́ломъ по земли, шизымъ орломъ под облакы* [10, с. 196]. Участвуя в передаче цветового признака (серо-синего), наш колоратив в этих и подобных случаях имеет буквальное (спектральное) значение.

Кроме того, данное ЦО в сочетании со словами корня *голуб-* входит в состав народнопоэтических ласкательных обращений или обрядовых описаний-характеристик: *Вы, голубушки мои сизые, / Приближенные соседочки! / Любезные мои подруженьки!* [4, с. 205]; *Вы голубушки мои сизые, / Вы любезные, вы подруженьки! / Потрудись-ко, голубушки, / В девей красоте во последние* [4, с. 209]; *При людях меня сестрицей называл, / Без людей сизой голубушкою* [4, с. 276]; *Полетел молодец ясным соколом, / а Горю за ним белым кречатом. / А молодец полетел сизым голубем* [10, с. 607]. Примечательно, что эти высказывания являются устойчивыми конструкциями, зафиксированными и во фразеологическом корпусе русского языка. Ср.: *Сиз голубчик дорогой* [20, с. 183]; *Вы видели нашего сокола, покажите же нам вашу сизу голубицу* [20, с. 183]. Соответственно, в фольклорных текстах и древнерусской книжности реализуются обороты, которые относятся к числу устойчивых.

Из вышесказанного можно сделать следующие выводы. Во-первых, колоративы *серый*, *седой*, *сивый* и *сизый* в устном народном творчестве и текстах древнерусской литературы передают общее значение 'серый' и соотносятся в языковом функционировании, поскольку диахронически ориентированы на идею тьмы. Во-вторых, рассмотренные ЦО имеют в фольклорных и древнерусских источниках ограниченный набор смыслов и соотносительные референтные сферы употребления; при этом набор устойчивых сочетаний с названными колоративами в народнопоэтических текстах шире, чем в древних житийных и летописных памятниках. В-третьих, в употреблении слов *серый*, *седой*, *сивый*, *сизый* имеет место совмещение семантик светлого и темного цвета, что

объясняется естественным перераспределением номинаций от смысла 'темный' к смыслу 'светлый'. В-четвертых, в большинстве случаев проанализированные прилагательные характеризуют цвет, причем слово *серый* входит в наибольший набор таких сочетаний и является обобщающим по отношению к лексемам *седой*, *сивый*, *сизый*. В-пятых, адъективы *серый*, *седой*, *сивый*, *сизый* как компоненты устойчивых сочетаний типа *сера утица*, *серый волк*, *седая борода*, *сивый конь* / *мсрин*, *сивая свинья*, *сизая голубушка* регулярно используются в устном народном творчестве и разных по жанру произведениях Древней Руси. Все это говорит о том, что фольклорные и древние тексты могут быть источниками знаний о зафиксированной в языке культуре и истории народа.

РЕЗЮМЕ

Попри значну кількість і різноманітність робіт як в області кольору в загалі, так і відносно кольоропозначень *сірий*, *сивий*, *сизий* зокрема, їх дослідження носять розрізнений характер. У цілому вони лише спорадично опираються на свідчення про історико-культурні мовні традиції. Отже метою є розкриття етнокультурної інформації, що закодована в ад'єктивах *сірий*, *сивий*, *сизий* у фольклорних та давньоруських текстах.

SUMMARY

In spite of a quite variety and a great number of the findings in the sphere of colour in general and with respect to the colour names *grey*, *bluish* in particular their investigations have dispersed nature. On the whole they are only sporadic supported by the facts about the historical-cultural language traditions. Thus the aim of the paper is revelation of the ethnic cultural information coded in the adjectives *grey*, *bluish* in folk and Old Russian texts.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Луценко Н.А. Жизнь на севере в отражении языковых явлений // Филологические исследования: Сборник научных работ. – Выпуск 6. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2004. – С. 234-250.
2. Частушки / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. Ф.М. Селиванова. – М.: Сов. Россия, 1990. – 656 с.
3. Былины / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. Ф.М. Селиванова. – М.: Сов. Россия, 1988. – 576 с.
4. Былины и песни южной Сибири / Собр. С.И. Гуляева; Под. ред. В.И. Чичерова. – Новосибирск, 1952. – 334 с.
5. Онежские былины / АН СССР; Ин-т рус. лит-ры / Записанные А.Ф. Гильфердингом. – Изд. 4-е. – Т. 1. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 735 с.
6. Сказки / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. Ю.Г. Круглова. – М.: Сов. Россия. – Кн. 1. – 1988. – 544 с; Кн. 2. – 1989. – 576 с; Кн. 3. – 1989. – 624 с.
7. Народная проза / Сост., вступ. ст., подгот. текстов и коммент. С.Н. Азбелева. – М.: Русская книга, 1992. – 608 с.
8. Легенды. Предания. Бывальщина / Сост., подгот. текстов, вступ. статья и примеч. Н.А. Криничной. – М.: Современник, 1989. – 287 с.
9. Русская народная поэзия. Эпическая поэзия: Сборник / Вступ. статья, предисл. к разделам, подг. текста, коммент. Б. Путилова. – Л.: Худож. лит., 1984. – 440 с.
10. Изборник (Сборник произведений литературы Древней Руси) / Библиотека всемирной литературы. – Сер. 1. – Т. 15. – М.: Худож. лит., 1969. – 800 с.
11. Памятники литературы Древней Руси. XIV – середина XV века / Вступ. статья Д.С. Лихачева; Сост. и общая ред. Л.А. Дмитриева и Д.С. Лихачева. – М.: Худож. лит., 1981. – 606 с.

12. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка: В 3 т. / Репринтн. изд. – Т. 3. – Ч. 1: Р – С. – М.: Книга, 1989. – 910 с.
13. Пословицы русского народа: Сборник В. Даля: В 3 т. – М.: Русская книга, 2000. – Т. 1. – 640 с.; Т. 2. – 704 с.
14. Русский фольклор / Сост. и примеч. В. Аникина. – М.: Худож. лит., 1986. – 367 с.
15. Русские пословицы и поговорки / Под ред. В. Аникина; Предисл. В. Аникина; Сост. Ф. Селиванов; Б. Кирдан; В. Аникин. – М.: Худож. лит., 1988. – 431 с.
16. Русские народные загадки, пословицы, поговорки / Сост., авт. вступ. ст., коммент. и слов Ю.Г. Круглов. – М.: Просвещение, 1990. – 335 с.
17. Фразеологический словарь русского литературного языка / Сост. А.И. Федоров. – М.: ООО «Фирма Издательство АСТ», 2001. – 720 с.
18. Фразеологический словарь русского языка: Свыше 4 000 словарных статей / Л.А. Войнова, В.П. Жуков, А.И. Молотков, А.И. Федоров; Под ред. А.И. Молоткова. – 4-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1986. – 543 с.
19. Герасименко И.А. Семантическая характеристика цветообозначений *серый, седой, сивый, сизый* как составляющих фразеологических единиц // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. – № 82. – Т. 1. – Симферополь: Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского, 2006. – С. 77-80.
20. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х томах. – М.: Рус. яз. – Т. 4. – 1982. – 683 с.
21. Моисеенко В.Е. Из истории цвета и масти животных в русском языке // Gadányi K., Mojszejenko L., Mojszejenko V. Слово и цвет в славянских языках. – Melbourne: Academia Press, 2000. – С. 160-186.
22. Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. – М.: Наука, 1975. – 288 с.
23. Мещерякова О.А. Устойчивые сочетания в фольклорной традиции и в авторской речи // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / Отв. ред. В.Н. Телия. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С.308-314.
24. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. В трех томах. Том первый. – М.: Современный писатель, 1995. – 416 с.
25. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика: Пер. с франц. / Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К. Косикова. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 616 с.
26. Луценко Н.А. Истории слов. К типологии семантических и звуковых изменений в языке. – Горловка: Издательство ГГПИИЯ, 2007. – 107 с.
27. Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии: Переводы / Сост. В.А. Виноградова и В.П. Нерознак; Под общ. ред. Т.В. Гамкрелидзе и др. – М.: Прогресс, 1987. – 559 с.
28. Марр Н.Я. Яфетидология / Послесловие В.М. Алпатова. – Жуковский; М.: Кучково поле, 2002. – 480 с.

СПИСОК УСЛОВНЫХ СОКРАЩЕНИЙ

Дон. д. II, 40, 1640 г. – Донские дела, кн. 1-5. – РИБ, т. 18, 24, 26, 29, 34. СПб., 1898. – Пг., 1917. 1594-1639 гг.

Духовн. волынск. кн. Юрия Васил. 1472. – Душевная грамота волынского князя Юрия Васильевича 1472 г. Собр. госуд. гр., т. I, № 96.

Духовн. грам. Салтыка 1483. – Духовная грамота Ивана Ивановича Салтыка 1483 г. А. юр., № 413.

Ипат. лет. 6721 г. – Ипатьевская летопись. – ПСРЛ, т. 2. – СПб., 1908.

Новг. каб. кн. I, 23, 1602 г. – Новгородские кабальные книги 7108 (1599-1600 г.) – РИБ, т. 15. – СПб., 1894.

Панд. Ант. XI в. л. 241. – Пандект Антиоха в сп. Имп. публ. библи. XVI в. из собр. гр. Толстого; выписки из Словаря А.Х. Востокова.

Строг. столб. 1670 г. – Строгановские столбы, 1558-1770 гг. – Хранятся в ЛОИИ, ф. 125.

Надійшла до редакції 21.12.2006 р.

УДК 81'373.23

ВІДІМЕННІ ПРИЗВИЩА ДОНЕЧЧИНИ

В.Д. Познанська

У багатому й різноманітному словнику українських прізвищ значне місце посідають прізвища, утворені від особових імен. Дослідники неодноразово зверталися до питання про час і причини виникнення таких прізвищ, роль особових імен у їх творенні (праці Ю.К. Редька, П.П. Чучки, М.Л. Худаша, І.Д. Сухомлина, О.Д. Неділько, Г.Є. Бучко, Л.О. Кравченко та ін.), але проблематика цих антропонімів не вичерпана. Так, досі не встановлена кількість відіменних прізвищ в українській мові, не визначений склад особових імен як твірних слів для прізвищ, недостатньо описані структурно-словотвірні особливості їх, територіальне розміщення тощо. Розв'язання цих завдань стане можливим після того, як буде накопичений і проаналізований матеріал з усієї української етнічної території.

У запропонованій статті розглядаються відіменні прізвища Донецької області. До аналізу залучались сучасні прізвища, зібрані в 302 населених пунктах, а також прізвища, вилучені з ревізьких сказок Бахмутської провінції [1].

Відіменні прізвища, як і відапелятивні, формувалися протягом тривалого часу, але переважна більшість їх з'явилась пізніше. З одного боку, про це свідчать кількісні показники різних історичних періодів. Так, у матеріалах ревізій 1720-1725 рр., що проводились у Бахмутській губернії, виявлено 9,1 % відіменних прізвищ. У I половині XIX ст. кількість таких прізвищ зросла до 15 %. На сучасному етапі вони складають 34,76 %. З другого боку, в цьому переконає склад відображених у сучасних прізвищах особових імен: він близький до іменника XIX ст. На нашу думку, активне виникнення відіменних прізвищ припадає на XIX ст. і пов'язане воно з остаточним формуванням трьохкомпонентної системи найменування людини, зумовленої вимогами громадянського права. З'являлись вони перш за все у тих, хто не мав індивідуальних прізвиськ або ж мав образливі прізвиська, яких в офіційних записах намагались уникати. Людина в таких випадках отримувала прізвище від імені батька. Про це красномовно говорять такі численні записи в ревізьких сказках XIX ст.: *Анисимовъ Павелъ Анисимовъ, Герасименко Степанъ Герасимовъ, Василенко Михаилъ Васильевъ* (ЦДАДА, фонд 350, оп. 2, с. 239, л. 68), *Степанъ Яковлевъ сынъ Яковленко, Алексей Федоровъ сынъ Федоренко, Романъ Даниловъ сынъ Даниловъ, Матвей Аврамовъ Авраменко* (ЦДАДА, ф. 350, оп. 2, с. 3812).

У період творення українських прізвищ особовими іменами виступали як церковно-християнські імена, що увійшли в побут східних слов'ян у зв'язку з запровадженням християнства, так і слов'янські автохтонні імена, успадковані ще зі спільнослов'янської доби. Як відомо, після християнізації слов'ян календарні імена почали витісняти автохтонні слов'янські, пройшовши протягом X-XVII ст. відповідну фонетично-морфологічну адаптацію на українському мовному ґрунті [2, с. 114-116]. Цей факт знайшов своє відображення і в основах прізвищ досліджуваного регіону, які походять переважно від церковно-християнських імен у повній або усіченій чи усічено-суфіксальній формі.

Певна кількість відіменних прізвищ Донеччини має у своїх основах давні слов'янські імена дохристиянського періоду. Зауважимо, що такі імена важко відмежувати від новіших вуличних прізвищк апелятивного походження, бо ці два типи власних імен не протиставляються одні одним ні за якими структурними ознаками. Оскільки межа між ними лежить на рівні онімічної семантики, то до слов'янських автохтонних імен відносимо ті відапелятивні утворення, які належать до традиційного народного іменника і за онімічною семантикою є безсумнівними слов'янськими автохтонними іменами [3; 4]. У прізвищах Донеччини відобразились такі давні слов'янські імена: а) імена, що спрямовані на збереження дитині життя: *Найдюк, Найдєнко* (< *Найда*); б) імена, які вказують на послідовність народження дитини в сім'ї: *Дев'ятіло, Дев'ятка, Десятерік, Єдинак, Осьмаченко* (< *Осьмак*), *Перишак, Позняк, Сімак, Третяк, Шостак*; в) імена, які вказують на ставлення батьків до новонародженого: *Бажан, Жадан, Жаданюк, Коханєнко* (< *Кохан*); г) відкомполітні імена в усиченій або усичено-суфіксальній формі: *Балко, Бальчук, Баліка* (< болг. *Балосинь*), *Божко, Божок, Божєнко, Божєвич* (< болг. *Божидарь*), *Горєнко, Горов, Горобич* (< д.-р. *Гориславь*), *Манько, Манєвич* (< пол. *Manotir*), *Радко, Радько, Радченко, Радчук* (< д.-р. *Радиславь*), *Собко, Собчук, Собчак, Собченко* (< пол. *Sobiestaw*), *Ярош, Ярошенко, Ярошевич* (< *Ярославь*) та ін. П.П. Чучка вважає, що від давніх слов'янських з походження імен виникло ще немало прізвищ типу *Баран, Бик, Вовк, Ведмідь, Губа, Діброва, Зуб, Кішка, Величко, Братко, Сметана, Вітер, Мовчан* та патронімічні *Баранєнко, Ведмедюк, Зубєнко* та под. Підставою для віднесення їх до відіменних він вважає поширеність і частотність цих прізвищ не тільки в українській, а і в інших слов'янських мовах, в яких також уживалися ці давні імена [5, с. 134].

Головну роль в утворенні українських прізвищ відіграли церковно-християнські імена. Так, на Донеччині 285 чоловічих імен послуговували основою для 3247 прізвищ (*Демченко, Климчук, Михайлєць, Онїпко, Пархом, Савєло*) і 18 жіночих імен – для 285 прізвищ (*Горпїнич, Марущак, Маринчук, Настєнко*).

Поширеність і частотність календарно-іменних прізвищ певною мірою відображає якісний склад іменника українців. Найбільше прізвищ виникло від широковживаних, популярних імен у час формування спадкових антропонімів. Так, від імені *Іван* виникло 83 прізвища, *Григорій* – 68, *Василь* – 53, *Петро* – 49, *Федір* – 33, *Марія* – 21. Імена маловживані послуговували основою для невеликої кількості прізвищ, часто навіть одного-двох: від *Антип* – 3 прізвища, *Фрол* – 2, *Огій* – 2, *Іпат* – 1, *Луп* – 1.

Проте кількість утворених від особового імені прізвищ і поширеність їх залежить не тільки від популярності-непопулярності імені, але й від кількості варіантів певного імені в розмовній мові. Як зазначає Ю.К. Редько, кожен з таких варіантів міг стати основою для утворення прізвища [6, с. 10]. Так, від різних варіантів широковживаного імені *Павло* утворилось 28 прізвищ: *Павло > Павлєнко, Павлюк, Пáвлів, Пáвлов, Павлій, Павлóвич, Павловський; Павлик < Павлік, Павличєнко, Павлицький; Павлусь < Павлусєнко; Павелко > Павєлко; Павлуша > Павлушєнко, Павлушин; Пасько > Пасько, Пáщенко, Пащук; Павличко > Павличко; Павлюта > Павлюта, Павлютєнко; Пася, Пасьо > Пасєнко, Пасюк, Пáсич; Павлюк > Павлючєнко, Павлюковський; Павлиш > Павліш, Павлишєнко; можливо, Пунь, Пуньо (< *Павлуньо*) > Пуньо.*

Прізвища з календарно-іменними основами за структурно-словотвірними ознаками поділяємо на два розряди: 1) семантичні патроніми; 2) морфологічні патроніми.

Відіменні семантичні патроніми – це прізвища, що утворились лексико-семантичним способом, тобто способом переходу особових імен до розряду прізвищ без будь-яких змін імені: ім'я *Хома* > прізвище *Хома́*, ім'я *Митько* > прізвище *Митько́*. При цьому вважаємо, що ці прізвища безпосередньо від імен не походять. Проміжною ланкою між іменем та прізвищем було прізвисько: ім'я *Григор* > прізвисько *Григор* > прізвище *Гри́гор*. Прізвиском ставало не будь-яке особове ім'я, а тільки те, яке було

для індивіда найспецифічнішим, мало високий ступінь індивідуалізації у певному колективі і, отже, надійно ідентифікувало людину.

Як свідчить зібраний матеріал, семантичні патроніми виникали від імен двох типів: а) повних особових імен; б) варіантів особових імен.

1. Прізвища, тотожні повним особовим іменам. В антропоніміконі Донеччини таких прізвищ небагато – усього 48: *Азадан, Блажій, Богдан, Борис і Боріс, Влас, Геврасій, Гордій, Давід, Деніс, Дороній, Косьма, Куріло, Лазор, Мавродій, Маковій, Олефір, Прохор, Роман, Сава, Сидор, Тит, Хомі, Якуб; Ванда, Педоря (< Федора)* та ін. Більшість особових імен, зафіксованих в антропоосновах, відповідають сучасним нормам літературної мови (*Сіла, Дем'ян*), проте спостерігається і варіантність імен, зумовлена впливом місцевих говірок, розмовної мови і тенденцій називання, що склалися в тому чи іншому колективі: *Деніс і Диніс, Гнат і Ігнат, Купріян і Капріян, Фотій і Потій, Степан і Штефан, Єгор і Ягор*.

У ролі прізвищ зрідка виступають імена іншомовного походження: польські: *Бартук, Війцех, Кашипор (< Каспер)*; угорські: *Ференц, Шандор*; німецькі: *Генріх, Франк, Франкс*; тюркські: *Темір, Шеремет*. Можливо, ці прізвища вплили в антропонімію регіону в період активного заселення Новоросії (XVIII – першої половини XIX ст.), коли на запрошення царського уряду сюди на поселення прибули вихідці з різних європейських держав. Проте можна припустити, що певна кількість цих прізвищ була занесена в процесі пізнішого дозаселення краю (XX ст.) переселенцями з західно-українських областей, де прізвища цього типу, за спостереженнями П.П. Чучки, особливо поширені [7, с. 93]. На досліджуваній території записано кілька прізвищ, співзвучних з єврейськими іменами: *Голда < євр. Голде (укр. Галина), Халаїм < євр. Хаїм (укр. Юхим), Лейба < євр. Лейб (укр. Лев, Леонід)*. Ці прізвища можуть належати асимільованим серед українців євреям, але це можуть бути прізвища українців, одержані ними за певних обставин.

Зауважимо, що в окремих випадках буває важко встановити, яке саме слово вживається в ролі прізвища – особове ім'я чи загальна назва, наприклад, *Каліна, Король, Лев*. Дослідник польської антропонімії М. Карась віддає перевагу ономастичній етимології, оскільки це дає можливість залишитися в межах тієї ж лексичної категорії [8, с. 17-31]. Приймаючи цю тезу, все ж таки не відкидаємо можливість двоякого тлумачення подібних антропонімів.

2. Прізвища, тотожні усіченим іменам (26): *Астасій, Базь, Гень, Григ, Дронь (< Андроник), Дрох (< Дорофій), Каліст, Кузь, Лесь, Мих, Мефодь, Пронь, Сай (< Ісай), Сек (< Секст, Селевкій), Теост (< Феоктист), Тронь (< Трифон), Фасій (< Фаласій, Афанасій), Федос* та ін.

Дослідники звертають увагу на нечисельність цих прізвищ в українській антропонімії і наводять поодинокі, як правило, однотипні приклади. Такий стан пояснюється недостатньою увагою дослідників до варіантів імен, утворених усіченням основи. Унаслідок деякі відіменні прізвища потрапляють до розряду відапелятивних, як, наприклад, *Гель, Дец, Мац, Сиса, Юнь* [6, с. 173-174]. В основах зібраних прізвищ зафіксовані імена, утворені усіченням певної його частини, зокрема початку (афери́за): *Бакум (< Абакум); середини (синкопа): Зонь (< Зенон), Теост (< Феоктист); кінця (апокопа): Григор, Григ (< Григорій), Кузь (< Кузьма), Мих (< Михайло), Федь (< Федір), Хар (< Харлампій); комбінованого усічення: Фітіс (< Феоктист ?)*.

Відзначимо, що більшість усічених імен, відображених у прізвищах, є широковідомими й легко співвідносяться з вихідними повними іменами. Але трапляються випадки, коли першооснову імені допомагають визначити реконструкція дериваційних рядів та зіставлення, наприклад, *Штих < Штих < Штифан < Стефан < Степан*. Особливо важко «впізнати» прізвища, що виникли із суфіксальної частини особового імені та кінцевого приголосного усіченої основи: *Баш < Урбаш < Урбан, Шусь < Івашусь <*

Іваши < *Іван*. Як зазначає М.Л. Худаш, у цих прізвищах номінація пересувається на простий чи ускладнений суфікс, тобто відбувається антропонімізація іменного суфікса. Деякі прізвища такого типу за граматичними ознаками збігаються з апелятивами і сприймаються зараз як відапелятивні: *Мак* (< *Климак*), *Туш* (< *Матуш*) [9, с. 91-92].

3. Прізвища, тотожні здрібніло-пестливим чи згрубіло-зневажливим варіантам особових імен (їх 958): *Данько́, Тімуш, Мару́ха, Якима́ха*.

Перш за все привертає увагу велика кількість суфіксів (близько 100) у тих іменах, які виступають прізвищами. Зрозуміло, що вони не виконують словотвірної функції, але виявлення їх цікаве тим, що дає можливість вивчити форманти, які були засобом індивідуалізації людини в минулому. Розгляд їх розкриває також різницю між апелятивними, іменними і власне прізвищними суфіксами.

У процесі творення семантичних патронімів найбільшу активність виявили поширені в розмовно-побутовому мовленні особові імена з такими суфіксами: **-к-о**: *Ана́йко, Ваку́лко, Гришко́, Фрінцо́, Хацько́*; **-ик**: *Андрю́сик, Лу́чик, Пётрик, Харито́нчик, Ю́чик*; **-ець**: *Антоне́ць, Іване́ць, Осипе́ць, Якиме́ць*; **-аш(-яш)**: *Григоро́аш, Лука́ш, Федо́аш*; **-иш**: *Га́вриш, Де́миш, Па́вliš*; **-ух-а(-юха)**: *Авді́юха, Івану́ха, Мару́ха, Матю́ха, Хому́ха*; **-ух(-юх)**: *Арті́юх, Івану́х, Матю́х, Христі́юх*; **-ур-а(-юр-а)**: *Васю́ра, Маху́ра, Стацю́ра, Стефу́ра, Яцу́ра*; **-хн-о**: *Дахно́, Івахно́, Махно́, Сахно́, Яхно́*; **-ут-а (-ют-а)**: *Васю́та, Гарасю́та, Кирю́та, Марфута, Михайлю́та*; **-ан(-ян)**: *Грица́н, Пета́н, Проца́н, Лука́н, Федо́ан*; **-ун(-юн)**: *Гришу́н, Стецю́н, Феду́н, Яцу́н*.

Менш активно переходили в розряд прізвищ імена з суфіксами: **-к-а**: *Вара́вка, Микі́тка, Мінка, Са́вка*; **-ак(-як), -ак-а(-як-а), -ак-о(-як-о), -ик-а**: *Андрю́сяк, Грица́к; Корні́яка, Семене́яка; Васи́ляко, Федора́ко; Карні́ка, Сапри́ка*; **-сь, -ас, -ась, -ось, -усть, -ус-я, -ис**: *Мась, Мись, Григорас, Ромас; Дома́сь, Нікіта́сь, Юрась; Андрось, Мирось; Саму́сь, Хандру́сь; Саму́ся; Юрис*; **-ш-а, -ош, -ош-а, -уш, -уш-а(-юш-а)**: *Гриша́, Оно́ша; Га́врош, Я́рмош; Яно́ша; Гна́туш, Ро́муш; Мару́ша, Гнату́ша*; **-ах(-ях), -ах-а(-ях-а), -ох-а, -х, -х-ха**: *Матя́х, Тома́х; Васи́ляха, Яки́маха; Мари́ноха, Яно́ха; Мах, Сех; Лео́ха*; **-а(-я)**: *Піля́, Се́ма*; **-ій**: *Кирі́й, Павлі́й*; **-ай(-яй)**: *Гриша́й, Федя́й*; **-ул-а**: *Саву́ла*; **-ин-а**: *Іваши́на, Яци́на*; **-ць**: *Гриць, Луць, Троць*; **-ей**: *Пили́пей*; **-уг-а(-юг-а)**: *Касю́га, Пасю́га*; **-нь**: *Гринь, Пронь*; **-о(ьо)**: *Іва́тьо, Ми́цьо*; **-ил-о**: *Івани́ло, Карпі́ло*; **-он**: *Микито́н, Пилипо́н*; **-ег-а**: *Андре́га, Васи́лега*; **-аг-а(-яг-а)**: *Васи́ляга, Солома́га*; **-ол-а**: *Марфо́ла, Мато́ла*; **-ун-а**: *Яцу́на*; **-ар(-яр)**: *Ваня́р, Кузя́р*; **-от-а**: *Марфо́та*; **-ел-о**: *Савело́*; **-ань**: *Клима́нь*; **-д-а**: *Семенда́*; **-ир-о**: *Маши́ро*; **-ч-а**: *Романча́*.

Серед семантичних патронімів цього різновиду помітну групу складають прізвища, тотожні зменшено-пестливим іменам з поліморфемними суфіксами: **-ечк-о**: *Гринечко́, Киречко́, Павлечко́, Фесечко́, Юречко́*; **-ичк-о**: *Івані́чко, Петри́чко, Яні́чко*; **-очк-о**: *Демо́чко, Маро́чко, Пано́чко, Тимо́чко, Химо́чко*; **-очк-а**: *Га́почка, Пара́сочка, Са́вочка, Химочка*; **-ечк-а**: *Грише́чка, Параше́чка*; **-ичк-а**: *Макси́чка*; **-ічк-а**: *Пасі́чка*; **-ашк-о(-яшк-о)**: *Євдо́ашко, Оста́шко, Сема́шко, Сидора́шко*; **-ешк-о**: *Василе́шко, Герешко́, Демешко́, Семешко́*; **-ишк-о**: *Арті́шко, Леві́шко, Пани́шко, Панчі́шко, Франці́шко*; **-ошк-о**: *Анто́шко*; **-ушк-о(-юшк-о)**: *Андрю́шко, Костю́шко, Лавру́шко, Матю́шко*; **-ишк-а**: *Кузьми́шка*; **-ушк-а(-юшк-а)**: *Ілля́шка, Матю́шка, Петру́шка, Яну́шка*; **-аськ-о**: *Юрасько́*; **-оньк-о**: *Пилипо́нько*; **-уньк-о**: *Петру́нько*. Такі прізвища не характерні для місцевої антропонімії. Очевидно, імена з цими суфіксами, виражаючи високий ступінь пестливості, уживались переважно у вузькому сімейному колі і лише у випадках виходу їх за межі сімейних могли перетворюватись у прізвиська, а пізніше і в прізвища.

В антропоніміконі Донеччини вживаються понад 30 типів прізвищ, тотожних згрубіло-зневажливим іменам. У кількісному відношенні більш поширені прізвища, що виникли від особових імен з суфіксами **-ук(-юк), -ак(-як), -ун, -ан(-ян), -аш(-яш), -ух(-юх), -ух-а(-юх-а), -ур-а(-юр-а)**, що пояснюється, очевидно, більшою активністю цих

імен у минулому. Інші типи представлені незначною кількістю прізвищ, часто одним-двома. Серед них трапляються антропоніми, ідентичні іменним варіантам, що не відповідають звичним моделям іменного словотворення, наприклад, з суфіксами *-аж* (*Масяж*); *-аз-а* (*Томаз-а*); *-арх-а(-ярх-а)* (*Ванярх-а*); *-ень* (*Климень*), *-ещ-а* (*Костеца*), *-м-а* (*Сидорма*), *-н-я* (*Блажня*) та ін. Як зазначає О.В. Суперанська, фамільярне вживання знайомого імені ставить його в один ряд із прізвиськами [10, с. 220]. У зв'язку з цим можна припустити, що відіменні прізвища з рідкісними суфіксами могли виникнути від прізвиськ, утворених за оказіональними моделями від імен: ім'я *Матвій* → прізвисько *Масяж* → прізвище *Масяж*.

В ономастичній літературі не виробилось єдиної думки про причини появи семантичних патронімів, їх кількість в українській мові і територіальне поширення. П.П. Чучка, наприклад, відзначає велику поширеність прізвищ типу *Богдан*, *Сидір* у західних областях України й особливо в Закарпатті й робить припущення, що «у східних регіонах України такий спосіб утворення прізвищ майже не відомий» [7, с. 93]. Однак зібраний на території Донеччини матеріал переконливо показує, що ці прізвища не тільки властиві східним областям, а й набули тут певного поширення. Наприклад, досить поширеними є прізвища *Вакула*, *Курило*, *Макар*, *Супрун*, *Хом-а*. Очевидно, слід говорити лише про більшу чи меншу активність цих прізвищ на певній території.

Цікавим є питання про те, які саме особові імена могли переходити до розряду прізвищ. Ю.К. Редько зауважає, що прізвищами ставали лише рідкісні імена (*Саламон*, *Сервіл*), а загальноновживані імена могли стати прізвищем тільки в скороченій або зменшено-пестливій чи зневажливо-згрубілій формі [6, с. 29]. Дослідник, безперечно, має рацію. Маловживані імена були надійним фактором індивідуалізації людини в колективі. Через свою непопулярність вони не виробили розвиненої системи похідних варіантів, тому в розряд прізвищ вони переходили в повній формі. Але й особові імена, які в період формування прізвищ були досить уживаними, теж могли трансформуватись у прізвища. Наприклад, на досліджуваній території не рідкісним явищем є прізвища *Денис*, *Захар*, *Кузьма*, *Микита*, *Самойло*, *Сава*, *Хом-а* та ін.

Відіменні семантичні патроніми можуть брати початок з того часу, коли в ролі найменування людини використовувалось два імені – слов'янське автохтонне й церковно-християнське. Останнє як менш зрозуміле вживалося лише в офіційних випадках і могло потрапити в записи на правах прізвища. Можливим є виникнення цих прізвищ від форм родового відмінка імені батька (матері): *Петро син Власа*. З розвитком мови для спрощення номінації апелятив «син» опускався, а форма родового відмінка переходила в називний: *Влас син Тита* → *Влас Тита* → *Влас Тит*.

На нашу думку, українські прізвища виникали і на базі конотативних імен. У мові відомо багато випадків переосмислення особових імен і перехід їх в експресивні слова апелятивного значення. Так, імена найчастіше набували пейоративного значення, як-от: *Ілля* «лицемірна людина», *Мусій* «чудакувата людина», *Сава* «непокоїна, метушлива людина». У зв'язку з цим привертає увагу прізвище *Солоха*, записане в 27 селах Донецької області. Можливо, на закріплення цього імені у прізвищі вплинула не стільки його поширеність, скільки використання у переносному значенні «неохайна, незграбна людина».

Очевидно, існують ще й інші шляхи виникнення прізвищ, тотожних повним особовим іменам або їхнім варіантам. Вони будуть виявлені у процесі подальшого вивчення загальнонаціональної антропонімії.

Відіменні морфологічні патроніми – це прізвища, що утворились за допомогою спеціальних прізвищевірних суфіксів, які мають значення приналежності, зокрема *-енк-о*, *-ук(-юк)*, *-ак(-як)*, *-ович*, *-евич(-свич)*, *-ич*; *-ськ-ий* (*-зьк-ий*, *-цьк-ий*), *-ів*, *-ов*, *-ев* (*-св*), *-ин*.

Прізвища з суфіксом *-енк-о* найпоширеніші на Донеччині (їх до 40 %). Основою для таких антропонімів найчастіше слугували церковно-християнські імена, які в час

формування українських прізвищ мали високий ступінь уживаності: *Андрієнко, Гриценко, Іванченко, Кузьменко, Михайленко, Семененко, Федоренко, Юхименко, Горпиненко, Марусенко* та ін.

Велику поширеність і частотність мають прізвища, що виникли від таких іменних основ: а) народних повних форм особових імен: *Антоненко, Артеменко, Борисенко, Василенко, Григоренко, Даниленко, Дмитренко, Дем'яненко, Іваненко, Ілснко, Кириленко, Клименко, Лазаренко, Матвієнко, Михайленко, Мартиненко, Ніколаснко, Остапенко, Павленко, Петренко, Прокопенко, Прохоренко, Романенко, Степаненко, Трохименко* (рідше *Трофименко*), *Федоренко, Хоменко, Яковенко, Ганненко*; б) усічених форм деяких імен: *Гуренко < Гур < Гурій, Костенко < Кость, Філенко < Філь < Филімон*; в) народно-розмовних варіантів імен з суфіксами **-к-о**, **-к-а**: *Ващенко < Васько, Єрьомченко, Захарченко, Ільченко, Пащенко < Пашко < Павло, Тищенко < Тишко < Тихін, Тимченко < Тимко < Тимофій, Улянченко, Федорченко*; **-ик**: *Михайличенко, Петриченко*; **-ець**: *Лук'янченко, Іванченко*; **-нє**: *Гриненко, Проненко*; **-ць**: *Гриценко, Миценко < Миць (Микита, Дмитро)*; **-сь**: *Масенко < Мась < Матвій*; **-уш**, **-уш(а)**, **-ушк-о(-юшк-о)**, **-ушк-а(-юшк-а)**: *Андрющенко, Гнатущенко, Іллющенко, Павлущенко*. Рідше трапляються прізвища, в основі яких імена з суфіксами **-усь**: *Павлусенко, Самусенко*; **-ух**, **-ух-а(-юх-а)**: *Артюшенко, Матюшенко*; **-аи**: *Лукашенко, Ілляшенко*; **-ур**, **-ур-а(-юр-а)**: *Демуренко, Степуренко*; **-ут-а(-ют-а)**: *Васютенко, Максютенко*; **-ій**: *Павлієнко*; **-хн-о**: *Михненко < Михно (Михайло, Микита), Івахненко, Лахненко < Лахно < Лаврін* та ін.

Відіменні прізвища з суфіксом **-ук(-юк)** складають близько 8,5 %. При утворенні цих прізвищ суфікс **-ук(-юк)** додавався до основ повних імен: *Антонюк, Василюк, Данилюк, Карпук, Лавренюк, Мартинюк, Одарюк, Павлюк, Петрук, Романюк, Степанюк, Супрунюк < Супрун (Софрон), Штефанюк < Штефан (Степан), Горпинюк, Маринюк, Палагнюк < Палагна (Пелагея)*; до усічено-суфіксальних варіантів імен на **-к-о**: *Іщук < Ісько < Ісай, Семчук < Семко < Семен, Ящук < Ясько < Яків*; **-ць**: *Луцюк < Луць < Лук'ян, Мацюк < Маць < Матвій*.

У складі цих антропонімів часто зустрічаються прізвища на **-чук**: *Артемчук, Давидчук, Кирильчук, Корнійчук, Лавренчук, Маланчук, Матвійчук, Онопрійчук, Пархомчук, Романчук, Трохимчук, Устимчук, Федорчук, Юхимчук, Яковчук*. Очевидно, вони утворились від зменшено-пестливих чоловічих і жіночих імен на **-к-о**, **-к-а** типу *Пархомко, Юхимко, Горпинка, Маланка*, однак унаслідок переосмислення словотвірної структури сприймаються як похідні, утворені за допомогою суфікса **-чук**.

Відзначимо, що прізвища з суфіксом **-ук(-юк)** характерні для західних областей України. На території Донеччини вони розміщені нерівномірно (у різних районах відсоток їх коливається від 2 до 8,5 %) і переважають у районах, в яких проживають переселенці з західноукраїнських областей – Артемівському, Красноармійському, Олександрівському і Тельманівському.

В антропонімії Донеччини близько 3 % прізвищ з суфіксом **-ак(-як)**. Вони могли утворюватися від повних чоловічих і жіночих імен: *Антоняк, Вакуляк, Калиняк, Куриляк, Сидорак*, а також від різних варіантів імен, частіше з суфіксом **-к-о**, **-к-а**: *Андрущак, Васильчак, Данильчак, Омельчак, Оницяк, Фільчак; Ганущак, Марущак; -ць: *Луцяк, Процяк*.*

Згідно з дослідженнями Ю.К. Редька, прізвища цього словотвірного типу поширені в Закарпатській, Львівській та Івано-Франківській областях [6, с. 204-205]. На Донеччині найбільше їх в Олександрівському, Красноармійському та Мар'їнському районах, що пов'язано з міграціями населення з західноукраїнських областей, особливо з Львівської, у 50-х роках ХХ ст.

Прізвища з суфіксом **-ович(-евич)** складають невелику групу – до 2 %. Найбільша кількість їх утворилась від повних чоловічих імен: *Абрамович, Григорович, Калинович, Лук'янович, Мануйлович, Юзефович, Юхимович*, менша – від іменних варіантів на **-к-о**:

Ільків, Паньків, -хн-о: Сахнів, Юхнів; -ець: Романцев; -ешк-о: Демешків; -ушк-о: Петрушків.

Прізвище *Маринків* має зв'язок з жіночим іменем. Ймовірно, воно виникло від прізвиська чоловіка *Маринко*, яке він отримав за ім'ям жінки чи матері.

У Донецькій області прізвища цього типу найчастіше зустрічаються в Олександрівському, Красноармійському і Шахтарському районах. Можливо, це пов'язано з переселеннями людей у ці райони з західних і північних областей України та Білорусі, де ці прізвища активні [11, с. 102].

Прізвища з суфіксом **-ич** (їх до 2 %) утворювались переважно від особових імен на **-а**, зокрема: жіночих: *Веклич, Горпинич, Кулинич, Настич*; чоловічих: *Демич < Дема < Дем'ян, Кубич, Кузмич, Савич, Хомич*. Лише два прізвища утворені від інших типів чоловічих імен: *Корнілич, Петрич*. Прізвище *Петрунич* утворилось від андроніма *Петруня* (жінка Петра).

На Донеччині прізвища на **-ич** скупчені в північно-східних районах (територія колишньої Слов'яносербії).

До поширених відіменних прізвищ Донеччини належать морфологічні патроніми прикметникового типу з суфіксами **-ів, -ов, -ев, -ин(-ін), -ськ-ий(-цьк-ий)**.

Прізвища з суфіксами **-ів, -ов, -ев** посідають значне місце – їх 32,5 %. Вони утворювались переважно від чоловічих імен у повній формі (*Федорів, Антонов, Сергєєв*) або скороченій чи суфіксально-скороченій (*Андрухів, Сємків, Яців, Іванцов, Митраков, Кузьмищев*).

Прізвищ на **-ів** небагато (зафіксовано всього 23), їх носіями є українці, які в різний час переселились із західноукраїнських областей. А прізвища на **-ов, -ев** поширені повсюдно і належать як українцям, так і представникам інших національностей. Такі прізвища могли виникати як в українській мові, так і в російській. Беззаперечно українськими вважаємо ті з них, які мотивуються українськими особовими іменами: *Варчуків, Захарцев, Іванчиков, Костюков, Ониськов, Пилипцев, Юськов*. Інші, наприклад, *Іванов, Леонов, Петров, Степанов*, могли утворитись як в українській, так і в російській мові.

Прізвища на **-ин(-ін)** за значенням суфікса близькі до прізвищ на **-ів, -ов, -ев**, але за кількістю значно поступаються їм (усього 2%). Менша кількість цих антропонімів пояснюється тим, що суфікс **-ин(-ін)** здатний сполучатися в основному з іменами на **-а**: *Гаврюшин, Гришин, Маланчин, Микитин, Никитчин, Олексин, Карпунін, Савчин, Стешин, Федякін, Хомін*.

Зауважимо, що прізвища цього типу не завжди легко відмежувати від російських. Так, не можна однозначно відповісти на питання про походження прізвищ *Єфросинін, Меланін, Костін, Сєнін, Мар'їн*, оскільки вони могли виникнути як в українській, так і в російській мові. У ряді випадків при розмежуванні їх допомагає твірна основа: *Маланчин < Маланка, Микитин < Микита* – українські прізвища, а *Меланін, Никитін* – російські. Відсутність чергування задньоязикових приголосних свідчить про виникнення прізвища на російському мовному ґрунті: *Данілкин, Тимохін, Галкін*.

Прізвища з суфіксом **-ськ-ий** і його фонетичним варіантом **-цьк-ий** складають велику групу – їх 32,5 % від загальної кількості відіменних прізвищ. Вони утворювались переважно від чоловічих імен (*Іванський, Процевський, Яновський*), рідше – жіночих (*Гановський, Софіївський*). Такого типу прізвища нерідко виникали унаслідок «аристократизації» існуючих «простих» прізвищ: *Васютинський – Васюта, Степурський – Степура, Юхновський – Юхно*.

У складі відіменних прізвищ названі суфікси можуть виступати у вигляді різних ускладнених варіантів: **-овськ-ий**: *Васьковський, Зінковський, Якубовський*; **-евськ-ий**: *Кірічевський, Янишевський*; **-івськ-ий**: *Дашківський, Яцківський*; **-анськ-ий**: *Васильанський, Левчанський*; **-инськ-ий**: *Кузьмінський, Савинський*; **-ецьк-ий**: *Галєцький, Костєцький*; **-ицьк-ий**: *Іваніцький, Яковіцький*.

На нашу думку, прізвища цього типу могли постати й іншим шляхом, зокрема від назв населених пунктів відіменного походження. Так, прізвище *Андріївський* виводиться і від імені *Андрій*, і від топоніма *Андріївка*. Саме тому визначити точну кількість відіменних прізвищ із суфіксом *-ськ-ий(-цьк-ий)* неможливо.

Зауважимо, що при творенні відіменних прізвищ морфологічним способом нерідко виникають обмеження для поєднання твірної основи з суфіксом. Такі обмеження усуваються: а) чергуванням кінцевих приголосних <г> – <ж>, <к> – <ч>, <х> – <ш>: *Ільченко* < *Ілько*, *Устимчук* < *Устимко*, *Явтушенко* < *Явтух*; <ц> – <ч>: *Калинчук* < *Калинець*; б) асимілятивними процесами на морфемному шві, наприклад, <ск> – <сч> – <шч>: *Ващенко* < *Васько*; в) чергуванням голосних <о>, <е> з фонемним нулем: *Лук'яненко* < *Лук'янець*. Творення прізвищ може супроводжуватися чергуванням твердих приголосних із м'якими: *Антоняк* < *Антон*, *Магдюк* < *Магда*; чергуванням однієї фонemi з двома: *Карп'як* < *Карпо*, *Хим'як* < *Хима*.

Відіменні прізвища Донеччини мають багато спільного з загальнонаціональною антропонімією. Проте як частина місцевого діалекту вони виявляють і певну специфіку, головним чином у складі особових імен і їхніх варіантів, відображених в антропоосновах, активності різних видів імен у творенні прізвищ та поширеності словотвірних типів відіменних прізвищ.

РЕЗЮМЕ

Розглядаються українські прізвища Донеччини, утворені від особових імен. Установлюються шляхи виникнення цих прізвищ, визначається склад і роль давніх слов'янських та церковно-християнських імен в утворенні прізвищ, описуються структурно-словотвірні особливості особових імен, відображених в антропоосновах. Простежується залежність між кількістю прізвищ, утворених від імен, та варіантністю цих імен, а також залежність між частотністю прізвищ і популярністю мотивувальних імен.

SUMMARY

The work deals with Ukrainian surnames of Donetsk region created from personal names. The origin of these surnames is discovered, the role and the content of ancient Slavonic and Church-Christian names in creation of surnames are defined structural and word-forming peculiarities of personal names which are reflected in anthropological basis are described. The interdependance between the quantity of surnames, created from the first names and variability of these names is traced back as well as depends of frequency of surnames and popularity of motivated names.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. ЦГАДА СССР, ф. 350, оп. 2, д. 239-246, 420, 3812.
2. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 114-116.
3. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV – XVII ст. – К.: Наук. думка, 1988. – 172 с.
4. Добровольська О.Я. Лексична база прізвищ Війська Запорозького за «Реєстрами» 1649 р.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Ужгород, 1995. – 25 с.
5. Чучка П.П. Давньоруські особові імена і сучасні прізвища українців // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах: Зб. наук. пр. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 134.
6. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 10.

7. Чучка П.П. Wolnicz – Pawłowska E. Osiemnastowieczne imiennictwo ukraińskie w dawnim województwie ruskim. – Warszawa – Gdańsk PAN, 1978. – 140 s. /Рецензія/ // Мовознавство. – 1980. – № 6. – С. 93.
8. Karas M. Antroponimiczny sufiks *-ur, -ura* w języku polskim // Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. – T. CCXXIX: Prace Jezykoznawcze, z. 29. – Krakow, 1970. – S. 17.
9. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 91-92.
10. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1974. – С. 220.
11. Бірыла М.В. Беларуская антрапанімія. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – С. 102.

Надійшла до редакції 21.12.2006 р.

Ж У Р Н А Л І С Т И К А

УДК 070:168.522+84'28

ФОРМУВАННЯ ЧОЛОВІЧОЇ ТА ЖІНОЧОЇ КАРТИН СВІТУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ПРЕСІ. КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ І МОВНИЙ АСПЕКТИ

Г.Ю. Хріпункова

Гендерний підхід як наукова методологія аналізу культурних аспектів, який полягає у диференціації знань про людину з огляду на належність її до певної гендерної групи, вважається сьогодні одним з найбільш перспективних напрямів у сучасному журналістикознавстві. Аналізуючи тексти сучасних українських ЗМІ за його допомогою, можна визначити представлений в них новий спосіб пізнання дійсності, яку утворюють дві складові – маскулінна і фемінінна – як дві різних картини світу, приналежних відповідно чоловікам і жінкам.

Метою статті є окреслення цих двох різних світоглядів, утворюючих єдиний культурний простір України, а також виявлення і систематизування мовних конструкцій, за допомогою яких чоловіки і жінки презентують у пресі власну картину світу. Джерельну базу нашої роботи становить широке коло української пресової періодици (газети «День», «Дзеркало тижня», «Голос України», «Сьогодні», «Урядовий кур'єр»), яка виходила протягом 1997-2006 рр. Об'єктом дослідження стали близько тисячі текстів.

Методом аналізу є запропонований А.Кириліною і С.Рудневим метод реконструкції – «особлива стратегія відносно тексту, яка включає в себе одночасно і деструкцію, і реконструкцію тексту» [1]. За словами А.Кириліної, такий аналіз дозволяє отримати інформацію про те, яку роль відіграє гендер у тій чи іншій культурі і які мовні та стилістичні особливості можна віднести до суто жіночих чи суто чоловічих. Крім цього, у ході дослідження використовувався метод систематичного аналізу, порівняльний метод і метод гендерного прочитання текстів, який ввела до наукового обігу С.Павличко.

Актуальність такого аналізу полягає перш за все в тому, що сьогодні в Україні буквально на очах зростає увага до мови сучасних ЗМІ, яка, на думку вчених, вже давно набула ознак антропоцентричності і стала «головним інструментом конструювання світоглядної картини світу: те, що людина сприймає за реальність, насправді є *мовним образом*, соціально та лінгвістично сконструйованим феноменом» [2, с. 104]. Крім того, наразі в нашій країні стали дуже актуальними дослідження феномену сприйняття українцями соціальних і культурних процесів, які відбуваються як у суспільстві в цілому, так і в окремих соціальних групах – у тому числі і в гендерних.

Подібного аналізу в українському науковому просторі досі не було: сьогодні в нашій країні є досить актуальними методи гендерної лінгвістики, але більшість учених досліджує лише те, як за допомогою мовних засобів жінки й чоловіки представлені на шпальтах преси, а те, як автори журналістських текстів конструюють образ мовної картини світу України, завжди залишається поза увагою.

Одним з перших у сучасному українознавстві антропоцентричні характеристики мови проаналізував О.Холод, який звернув увагу на функціонування в Україні двох різних мовних картин світу і на поділ їх на чоловічу і жіночу [3, с. 14]. Крім того, цей аспект є центральним у роботах з гендерології, серед яких можна назвати наукові праці

Н.Сидоренко, Н.Остапенко, О.Вороніної, Н.Ажгіхіної, А.Денісової, І.Чікаліної, В.Слінчук, М.Городнікової та ін. [4]. Також ці проблеми частково є пріоритетними й у роботах лінгвістів (Н.Арутюнова, В.Віноградов, І.Левонтіна, О.Холод, А.Кириліна, О.Горошко, Л.Сінельникова та ін. [5]) і культурологів (Г.Г.Гадамер, А.Білий, С.Руднєв, Н.Тамарченко, В.Топоров, Ю.Лотман та ін. [6]). У цьому контексті важливою для нас є також гіпотеза лінгвістичної відносності, розроблена американськими лінгвістами Е.Сепіром і Б. Лі Уорфом в 1920-1940 рр. Згідно з нею «не реальність визначає мову, на якій про неї говорять, а навпаки, наша мова кожний раз по-новому членує реальність. Реальність опосередкована мовою» [1], а «реальний світ» значною мірою несвідомо будується на основі мовних норм певної мовної групи – у нашому випадку гендерної. Гендер ж у цьому аспекті конструюється як соціальна модель чоловіків і жінок, яка визначає їх статус і роль у суспільстві.

Тобто ця проблема знаходиться на межі різних наук – гендерології й соціології, лінгвістики (соціолінгвістики, гендерної лінгвістики, психолінгвістики), антропології, семіотики, культурології тощо.

Спільним ключовим поняттям вивчення цього аспекту є термін *картина світу*, який С.Руднєв визначає як «систему інтуїтивних уявлень про реальність» [1] – тобто те, що кожна людина, а ширше – соціальна група, нація чи навіть етнос – бачить навколо себе, а потім переводить у певну систему мовних одиниць. Цей термін був введений у науковий обіг Л.Вітгенштейном, а в антропологію і семіотику він прийшов з праць німецького вченого Л.Вайсгербера.

Як підкреслюють учені, картина світу будується за допомогою бінарних опозицій – життя-смерть, добро-зло, чорне-біле... А в нашому випадку важливою є також опозиція чоловіче-жіноче та фундаментальне розмежування понять «жіноча картина світу» (як система жіночих інтуїтивних уявлень про реальність – і відповідно, мовних одиниць, за допомогою яких жінки цю реальність характеризують) і «чоловіча картина світу» (як система чоловічих інтуїтивних уявлень про реальність і мовних одиниць, які чоловіки обирають для їхнього втілення в мові).

На думку О.Вороніної, у кожній культурній ситуації чоловіче і жіноче з'являються в людській ментальності, а потім вже і в мові, яка її відображує, як елементи двох культурно-символічних рядів:

чоловіче – раціональне – духовне – божественне –... – культурне;

жіноче – почуттєве – тілесне – гріховне –... – природне [7].

Із цих рядів починається освоєння чоловіками і жінками реальності і формується певна картина світу – жіноча чи чоловіча. Однак, як показав аналіз сучасних українських ЗМІ, наразі тотожність «чоловіче = культурне (божественне)», «жіноче = природне, (гріховне)» вже не спрацьовує. Зараз наша країна характеризується новим культурно-символічним планом, в умовах якого чоловіча і жіноча картини світу репрезентовані вже іншими системами уявлень і ключових слів. І тут божественне і духовне притаманне більше жінці, а природне й матеріальне – чоловіку.

Аналізуючи добірку конкретних лексем, які найбільш часто вживають у своїй мові жінки й чоловіки, можемо зробити висновок, що чоловіча картина світу представляє войовниче, агресивне «поле воєнних дій» або своєрідний «ігровий майданчик», у той час як жіноча – «затишний, гармонічний дім» і «мирну родину».

Так, в мові чоловіків найбільш часто зустрічаються слова, які умовно можна віднести до «категорії війни, боротьби»: *тактика, протистояння, наступ, натхненник «воєнного курсу», ворог, (передвиборчий) маневр, перемога, переможений-переможець, поєдинок, (нищівна) поразка, прорахунок* та ін. Усього було зафіксовано 3,5 тисячі різновидів цих понять. За їхньою допомогою чоловіки оцінюють майже всі обставини і власного життя, і життя всієї країни: *минулого тижня тривала законодавча війна між президентською адміністрацією та парламентом* [8, 1997. – 10 січ.]; *«армію»*

готовка» до штурму, здавалося б, непохитних позицій Ющенка» [11, 2003. – 4 черв.]; ідея *«могла бути взятою на озброєння»* [9, 2004. – 12-19 квіт.], досягнення львівських авіаторів представляють їхній *«бойовий рахунок»* [8, 1998. – 10 січ.], одна з країн *«вчинила шалений опір проникненню на свою територію американського аудіовізуального продукту»* [12, 2003. – 14 серп.] тощо. Крім того, чоловіки часто конструюють власні «військові» метафори: *«бронепоезд реформ»* [8, 2004. – 4 лют.], *«бастіони непримиреного ісламізму»* [8, 2004. – 4 лют.], *«герої тенісних баталій»* [11, 2006. – 16 лют.], *«відвоювати свою квартиру»* [8, 2004. – 6 лют.], *«наступ на пільги»* [8, 2004. – 4 лют.], *«енергетика вже давно «перетворилася у своєрідне «мінне поле»* [8, 2004. – 4 лют.] тощо. При цьому у більшості випадків ці «військові» метафори подаються без лапок, що свідчить про те, що ці слова поступово починають вживатися саме у своєму переносному значенні і набувають нових характеристик.

Найчастіше в чоловічій мові зустрічається слово *боротьба* – в аналізованих матеріалах було зафіксовано більше тисячі випадків використання цього слова не в прямому значенні: *боротьба за якість, політична боротьба, боротьба за владу, боротьба за крісло, боротьба за ринки, боротьба з безробіттям, боротьба з бідністю* тощо. Тобто усі чоловічі уявлення про світ конструюються саме на «військових» термінах – у своєму житті чоловіки кожного дня розробляють «стратегії» і беруть участь у тій чи іншій війні.

«Мирним» синонімом цього поняття у чоловічій мові є слово *змагання* і категорія понять, які воно об'єднує. Умовно позначимо її як «категорію гри»: *сценарій, дійові особи, роль, перемога-програш, козир, ставка, нічия, суперник, команда, гравці, роль, сценарій, арбітр (нації)* та інші поняття. У принципі, змагання в чоловічій картині світу – та ж війна, тільки в більш гуманному прояві: політики *«змагаються один з одним, заробляючи передвиборні очки»*, підприємці – *«жертви жорстких тендерних змагань»* [11, 2005. – 14 вер.], а країни готові *«бути головним конкурентом США у змаганні за першість у сучасній глобальній політиці»* [8, 2004. – 18 жов.].

Поняття «гра» також вживається в чоловічих текстах кілька тисяч разів – це може бути і командна гра, і театральна, і спортивна, й азартна гра в казино, і багато інших видів ігор, правила і хід яких чоловік переносить у навколишню дійсність: *«Обидва Віктори боролися за Вікторію, і ця боротьба нагадує давню гру моряків — перетягання каната. Але якщо в моряків у такій битві головне — сила та спритність, то в політичній грі — манера триматися й говорити»* [8, 2004. – 19 лист.]; *«Було таке враження, що Віктор Ющенко знову сів грати проти свого опонента в шахи, але Віктор Внукович, у свою чергу, подумав, що це гра «у Чапаєва», і став діяти за своїми правилами»* [8, 2004. – 19 лист.].

Аналізуючи всі ці приклади, можна зробити висновок, що, по суті, в мові чоловіків гра виступає здебільшого як синонім життя, устрою певного суспільства, а війна є лише частиною цієї гри.

У цілому ж, можна окреслити цілу систему ключових понять, які найбільш часто використовують чоловіки для опису своєї картини світу. Це поняття: *«чоловічої дружби»* (*«працювати в тісній зв'язці»* [8, 2004. – 4 лют.], *«підставити плече»* [11, 2006. – 13 січ.]), жорсткості (*«жорстока епоха»* [8, 2004. – 4 лют.]), серйозності (*«Італія — також серйозна держава»* [11, 2006. – 13 січ.]), лідерства (*«Україна стверджується в ролі регіонального лідера»* [11, 2006. – 13 січ.]), честі (*«честь і в Африці честь»* [8, 1998. – 10 січ.]), раціональності (розглядати події *«через призму холодного ratio»* [12, 2003. – 25 лист.]), корисності (*«Він намагався бути корисним людям, це давало йому радість»* [8, 2004. – 19 лист.]).

Також слід зауважити, що чоловік в житті перш за все сприймає конкретні, візуальні образи, і саме тому в його мові фігурують слова з своєрідної «категорії візуальності» – *дивитися, очевидно, картина* тощо. При цьому чоловіки підкреслюють, що вони саме *дивляться* на світ – це найголовніший метод їхнього світосприйняття: *«часом хо-*

четься дивитись на світ крізь рожеві окуляри» [8, 2004. – 19 лист.]; «я ось дивлюся раз на українців і відчую, що ... вони дійсно можуть зробити революцію» [8, 1998. – 28 лист.] тощо. Цей «візуальний» підхід свідчить про тяжіння чоловіків до об'єктивного ставлення до світу («Я не можу собі дозволити звинувачувати конкретних осіб, ... керуючись тільки емоціями» [12, 2003. – 19 берез.]), можливо, саме тому чоловіча картина світу здебільшого песимістична: «Я – песиміст!» [8, 2004. – 19 лист.]; «нині життя однозначно стало ще гіршим» [8, 2004. – 18 лист.].

Безумовно, всі ці категорії слів присутні й в мові жінок, але в ній усі ключові «чоловічі» слова використовуються, як правило, у прямому значенні і майже ніколи не вживаються як метафори.

Жіноче світосприйняття, на противагу чоловічому, характеризується перш за все прагненням до гармонії. Уособленням цього є використання авторками особливих категорій слів – умовно назвемо їх «категоріями домашнього затишку, спокою, домашніх справ, сімейної гармонії». Жінка переносить пріоритетні для неї поняття «будинку», «родини», «гармонії» з вузької площини конкретного «домашнього вогнища» у площину всієї країни. Це «будинок», в якому «живе» ціле суспільство, що представляє собою живий організм: «суспільство *подорослішало*» [8, 2004. – 19 лист.], а усі українці – «діти однієї матері, але виховувалися в різних сім'ях» [8, 2004. – 19 лист.].

Із цією категорією понять співвідносяться також слова захист, безпека, довіра, добрі наміри, мир – «головне, не що на столі, а мир у домі» [8, 1997. – 17 січ.], а у цілому всі ці поняття складають духовний контекст жіночого світосприйняття: «для кожної людини найголовнішими є взаємовідносини з людьми, *духовне життя*» [8, 2004. – 18 лист.].

Крім того, іншими ключовими словами й категоріями «жіночої» мови є такі: *вірність*, *відданість* («православна церква зберегла вірність старому часу» [8, 2003. – 16 черв.]), *мрія* («ми можемо про це лише мріяти» [9, 2005. – 11-18 лип.]), *цілісність* («танець був нібито цілісним» [8, 2003. – 16 черв.]), *доля* («волею долі» [8, 2003. – 23 черв.], «доля звела» [9, 2003. – 3-10 жов.]), *дух* («шукати духовних орієнтирів» [8, 2003. – 30 черв.]), *церква, віра, Бог* («Віра у Бога допомагає долати незгоди, а також стати добрішими, поважати інших» [8, 2003. – 16 черв.]), *атмосфера* (як настрої, аура) («Ми ніколи не змогли б працювати в атмосфері недоброчливості чи дискомфорту» [8, 1999. – 11 лют.]) та ін.

Крім того, на противагу чоловікам, жінки більше керуються своїми емоціями і почуттями, і саме тому в їхній мові є навіть окрема категорія слів – «категорія почуттів», за допомогою яких жінка і пізнає світ: «дивилася і *відчувала тривожність, неспокій*» [9, 2003. – 19-26 вер.]; «хочеться повернути на мить *відчуття спокою, щастя минулих років*» [9, 2003. – 3-10 жов.]. Саме тому в своїх текстах авторки дуже часто використовують дієслова почуттів – *захоплював, розчулював, викликав співчуття* тощо.

Звичайно, таке бачення світу засноване здебільшого на суб'єктивізмі, мабуть, саме тому воно не дає жінці приводів для песимізму – у противагу чоловікам «жіноча» мова характеризується великою кількістю позитивно забарвлених слів, а жіноче світосприйняття – безумовним оптимізмом: «з *оптимізмом дивитись у майбутнє*» [9, 2003. – 3-10 жов.]; «це *хороший знак*» [8, 1997. – 4 трав.], «*доброго у світі більше, ніж поганого*» [8, 2004. – 15 черв.].

Підсумовуючи всі наведені приклади, ми можемо вивести свої культурно-символічні ряди, які базуються на системах реальних гендерних мовних одиниць мови сучасних ЗМІ, і приклад яких був запропонований О.Вороніною:

Чоловіче – раціональне – візуальне – войовниче – об'єктивне ... матеріальне, негативне

Жіноче – ірраціональне – почуттєве – мирне – суб'єктивне ... духовне, позитивне.

Загалом, на основі аналізованих матеріалів можна зробити висновок, що «чоловіча» і «жіноча» мови характеризуються цілою низкою використаних понять, які здебільшого є протилежними. Тобто чоловіча і жіноча картини світу будуються саме на бі-

нарних опозиціях, але в кожному з цих світоглядів у більшості випадків головною є тільки одна половина пари.

Такий розподіл ключових понять жіночої і чоловічої картин світу, багатоманітність контекстних проявів їхніх світоглядів поступово набувають ознак типологічності. Це є своєрідним підґрунтям для подальшого вивчення цієї проблеми й аналізу мовних засобів сучасних українських ЗМІ як засобів налагодження суспільної, гендерної гармонії, оновлення структури гендерних понять.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу языковых образов, сконструированных авторами современных журналистских текстов и влияющих на создание двух основополагающих полюсов современного культурного пространства Украины - мужской и женской языковых картин мира. Для определения границ этих двух понятий проведено исследование основных языковых средств и структурных особенностей текстов современной украинской прессы, в которой наиболее верно отображаются все представления украинцев о реальности и изменения в их мировоззрении, произошедшие в последние годы. Исследование проведено в контексте нового научного направления в современной журналистской теории, связанного с анализом языковых особенностей текстов СМИ, и способствует углублению научного видения гендерной проблематики в современной украинской периодике.

SUMMARY

This article is devoted to the analysis of the language images designed by authors of modern journalistic texts and influencing creation of two basic poles of modern cultural space of Ukraine – man's (male) and female language pictures of the world. For delimitation of these two concept research of the basic language means and structural features of texts of modern Ukrainian press in which all representation Ukrainians about a reality and change in their outlook are most correctly displayed, occurred (in) last years is lead. Research made in a context of a news scientific direction in the modern journalistic theory, connected with the analysis of language features of texts of mass-media, also promotes a deepening of scientific vision of a gender problematic in the modern Ukrainian periodical press.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Руднев С. Словарь культурных терминов XX века // <http://www.philosophy.ru/edu/ref/rudnev/contens.htm>.
2. Слінчук В. Аспекти лінгвістичної гендерології в ЗМК (конструювання гендерних образів сучасного молодого покоління) // Журналістика. – К., 2005. – С. 103-110.
3. Холод О.М. Психолінгвістичний аспект антропоцентричних характеристик мовлення: Авторефер. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 1998.
4. Сидоренко Н.М., Остапенко Н.Ф. «Гендерний монолог» української «урядової преси» // Наукові записки Інституту журналістики. – К., 2002. – Т. 6. – С. 61-65; Воронина О. Свобода слова и стереотипный образ женщины в СМИ. Проблемы гендерной цензуры и преодоления сексизма в языке // Гендерная экспертиза законодательства Российской Федерации о средствах массовой информации // <http://www.medialaw.ru/publications/books/gender/3-2.html>; Ажгихина Н.Н. Гендерные стереотипы в масс-медиа // Женщины и СМИ: свобода слова и свобода творчества. – М., 2001; Денисова А. Язык вражды в российских СМИ: гендерное измерение, Гендерная цензура как элемент культуры / Составитель Н.Ажгихина / Ассоциация журналисток. – Москва: Эслан, 2003. – С. 19-29; Чикалова И. Гендер в системе общественных отноше-

- ний // [http://cacedu.unibel.by/widm/bulletins/n2/bn2a3\(gender%20in\).htm](http://cacedu.unibel.by/widm/bulletins/n2/bn2a3(gender%20in).htm); Слінчук В.В. Мовностилістичні засоби актуалізації гендерних понять // Наукові записки Інституту журналістики. – К., 2005. – Т. 19. – С. 109-113; Городнікова М.Д. Гендерный аспект обращения как фактор речевого регулирования // Введение в лингвистическую гендерологию: Материалы к спецкурсу. – Луганск, 2001.
5. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998; Логический анализ языка: Образ человека в культуре и языке / РАН: Институт языкознания (Москва) / Н.Д.Арутюнова (отв. ред.), И.Б.Левонтина (отв. ред.). – М.: Индрик, 1999; Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М., 1972; Холод О.М. Психолінгвістичний аспект антропоцентричних характеристик мовлення: Авторефер. дис. ... д-ра філол. наук. – К., 1998; Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – М., 1999; Горошко Е.И. Языковое сознание: Гендерная парадигма. – Х., 2003; Синельникова Л.Н. Богданович Г.Ю. Введение в лингвистическую гендерологию: Материалы к спецкурсу. – Луганск, 2001.
 6. Гадамер Г.Г. Символ//Актуальность прекрасного, - Харьков: Фолио, 2002. С. 118-126; Белый А. Символизм как миропонимание. – М.: Изд-во «Республика», 1994. – 528с; Руднев С. Словарь культурных терминов XX века // <http://www.philosophy.ru/edu/ref/rudnev/contents.htm>; Теоретическая поэтика: понятия и определения. Хрестоматия//сост. Тамарченко Н.Д., – Москва, 2001; Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического. Избранное. — М., 1995; Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров: Человек. Текст. Семиосфера. История. – М., 1996.
 7. Воронина О.А. Теоретико-методологические основы гендерных исследований // Теория и методология гендерных исследований: Курс лекций / Под общ. ред. О.А.Ворониной. – М., 2001. – С. 13-106.
 8. День. – 1997-2006 рр.
 9. Дзеркало тижня. - 2003-2006.
 10. Сегодня. – 2001-2006.
 11. Голос України. – 2004-2006.
 12. Урядовий кур'єр. – 2003-2006.

Надійшла до редакції 15.09.2006 р.

УДК 811.161.1'42:070

ЛЕКСИКО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА СОВРЕМЕННОЙ ГАЗЕТЫ

С.Б.Сереброва

Если вы заботитесь о своем пищеварении,
мой добрый совет – не говорите за обедом о
большевизме и медицине. И – боже вас со-
храни – не читайте до обеда советских газет.

М.Булгаков «Собачье сердце»

Актуальность изучения языка газеты определяется как внутренними, так и внешними причинами. На рубеже 90-х годов в языке масс-медиа Украины произошли резкие и глубокие изменения. Возникла необходимость ввести в научный обиход новый материал и осмыслить его в контексте современных научных знаний. Разумеется, в рамках этой работы мы не можем претендовать на полное освещение заявленной темы, остано-

вимся на наиболее, по нашему мнению, существенных особенностях современного газетного дискурса.

В языке современной газеты, как в зеркале, отражаются изменения, происходящие в украинском обществе. Однако медиа-текст, как и любой другой, строится в соответствии с задачами общения. С этой точки зрения оценка материалов СМИ возможна с позиций функциональной стилистики.

Существующая теория о пяти функциональных стилях не потеряла своей актуальности. Термин *публицистический стиль* достаточно употребителен в научной литературе. Однако исследователи отмечают, что газетный язык в его современном виде не укладывается в рамки публицистики, т.к. в языке газет отмечается смешение стилей, проникновение на страницы газет лексики разговорного, научного, художественного, делового стилей. На основании этого некоторые ученые, например, Т.Г.Добросклонская и другие выдвигают тезис о появлении нового раздела в языкознании – медиалингвистики [1, с.9].

Исследование В.Г. Костомарова предлагает новую концепцию стилистики, отражающую состояние и функционирование русского языка конца XX-XXI в., который использует уже иные схемы и работает в пестрой мозаике «языковых менталитетов». Именно в это время взаимодействие и взаимопроникновение «стилей» привело к изменениям в соотношении стилистики ресурсов языка и стилистики их современного употребления (текстовой организации словесности). Поэтому, как считает В.Г. Костомаров, ключевым понятием и объектом изучения становятся группировки текстов, которые описываются не перечнем типовых языковых единиц, а векторным указанием на правила их отбора и композиции. Стилистика трактуется ученым прежде всего как стилистика текстов [2, с. 5].

Ю.В.Рожественский заменяет термин *публицистический стиль* понятием «массовая коммуникация». Под массовой коммуникацией им понимается «совокупное действие массовой периодической прессы, кино, радио, телевидения. Они едины потому, что действуют на общей основе информационных агентств, единых принципов финансирования: государственного, корпоративного и через рекламу» [3, с.76].

Именно поэтому попытка некоторых исследователей поставить вопрос об особом статусе информационного стиля в газете, об отграничении информационных жанров от собственно публицистических представляется не вполне обоснованной.

Даже в названии современного газетного дискурса существуют равноправные синонимы-варианты: СМИ, масс-медиа, пресса, «четвертая власть». Думается, в этой связи особенно плодотворным является утверждение С.Н.Сметаниной о том, что главное отличие публицистического стиля заключается в его открытости, в том смысле, что излагаемый журналистом материал требует определенного языкового наполнения, а так как газетная тематика неограниченна, то естественно лексика газеты не может существовать как закрытая система (сравним, например, с научным стилем) [4, с.47].

Цель данной статьи – описать те пласты лексики газетного языка, которые подверглись наибольшему изменению. Предмет исследования составляют примеры, взятые из современных украинских изданий.

Экстралингвистические факторы оказывают наибольшее влияние на отбор и организацию средств языка, на изменения в языке, в частности в лексике, как наиболее чувствительном инструменте коммуникации. Публицистический стиль ранее других функциональных стилей фиксирует языковые/речевые изменения, т.е. отражает активные процессы в современном языке на всех уровнях.

Прошедшие в Украине выборы президента, а также Верховной Рады пополнили политический дискурс словосочетаниями *избирательные блоки, проходная часть списков* и производным словом, ранее не употреблявшимся, *списочники, выборное дефиле, политическая коалиция, провластные кандидаты, парламентская эпопея*. Даже на этих

примерах мы можем пронаблюдать победу стремления к экспрессии, к поиску ярких и выразительных определений, что является одним из основных признаков современного языка газеты. Обратим внимание на то, что исчезают стереотипы, авторы используют новые запоминающиеся метафоры.

Заголовки как одна из самых сильных позиций текста подверглись трансформации в первую очередь. Главным качеством газетного заголовка, несомненно, является точность и вытекающая из нее смысловая объемность, т.е. умение журналиста в максимально сжатом виде передать основную мысль текста. В качестве примера можно привести название публикации в журнале «Корреспондент» (2005, № 50) – *«Аудиотеррорист»*. Очень уместно выбрано сложное слово, составляющее два понятия, безусловно, все жители Украины сразу догадаются, что эта заметка о так называемом «кассетном скандале» и пленках майора Мельниченко. Вот еще примеры удачных, с нашей точки зрения, заголовков: *«Газовый Перл Харбор Украины»* («Свобода», 2006, №1) – понятно, что речь в заметке идет о поставках газа в Украину, на ту же тему: *«Российский ГАЗават?»* («Донецкие новости», 2006, №1). Заголовок удачен омонимическим соотношением с известным понятием, в результате чего появляется метафорическое представление о трудностях в решении поставленной задачи.

Очень часто основой стилистики современной газеты становятся прецедентные феномены [5, с.129]. Это может быть прецедентное высказывание (ПВ), прецедентное имя (ПИ), прецедентная ситуация (ПС), прецедентный текст (ПТ) [6, с.129-138], известные всем носителям данного когнитивного пространства. Вообще «цитатное письмо» в широком смысле этого слова – изобретение постмодернизма. Интертекстуальность – одно из основных свойств современного текста. Остановимся на конкретных примерах. *«На чужой каравай, рот не разевай (фонд госимущества пытается заставить Кабмин отменить его распоряжение по запрету приватизации «Киевмлына» трудовым коллективом!)»* («ЗН», 2006, № 5). Интересно в данном заголовке то, что известная поговорка сопровождается развернутой аннотацией статьи. *«Украинец не играет в хоккей ...»* («Донецкий кряж», 2006, № 7), *«Хлеба и зрелищ, а там хоть потоп...»* («Донецкий кряж», 2006, № 7), *«Нам сказали: газ – это раз, нефть будет – два? ...»* («ЗН», 2006, № 5). «Но главным было то, что все это мы переживали вместе, а не, как раньше, каждый *в своей хате с краю* (ЗН, № 50, 2004). «Если необходимый отрыв не обеспечат, а *шила в мешке не утаят*, скорее всего, будет использована другая схема – «окопная война» («ЗН», № 50, 2004). Во всех вышеприведенных примерах авторами было использовано в качестве экспрессивно выраженного компонента ПВ. Причем, следует отметить тот факт, что журналисты весьма вольно обращаются с хорошо знакомыми всем носителям языка текстами: используют любую, необходимую для получения нужного смысла, часть; заменяют отдельные слова, активно используется метод перифразы, каламбура. Такое «цитирование» дает возможность по-разному использовать ПВ в разных текстовых позициях как номинативные единицы, имеющие собственное рационально-логическое или эмоционально-образное содержание.

Формы и приемы включения интертекстуальных элементов в публицистический контекст столь разнообразны, что не существует единого терминологического аппарата для описания этих явлений. У разных исследователей «средства создания вертикального контекста» получили наименование текстовых реминисценций (А.Е.Супрун и др.), квазичитат (Е.А. Земская и др.), квазифразеологизмов (Б.В.Кривенко и др.), парафраз (В.П.Москвин). В тех случаях, когда весь текст пронизывает аллюзивность, принято говорить о травестии, или о гипертекстуальности (пародирование целого текста).

В дискурсе современных газет широко используется метод так называемой языковой игры для создания соответствующего экспрессивно насыщенного образа. Это может быть морфологическая игра – использование слова в другой, чуждой ему, грамматической категории. Достигается путем изменения морфологических частей слова:

«Разнесенные ветром» («ЗН», 2005, №18), «Недоперепобедили» («ЗН», 2005, № 50), «Посадка метрофедерала» («Корреспондент», 2005, № 5); игра с заменой (добавлением, пропуском, перестановкой) букв: «Прихвятизация» («ЗН», 2005, № 50), «Калолиция» («Остров», № 15, 2006), «Нащ Даунбасс «опущенных» рабов рад голосовать за своих жлобов» («Остров», № 11, 2006); игра с сочетаемостью: «Розовые лапки грядущего» («Если», 2002, № 2); игра с многозначностью – использование переносного значения слов для достижения определенного неожиданного эффекта. В качестве примера приведем анекдот, чтобы было понятно, о каких явлениях культуры будет идти речь: «Зоопарк. В клетке сидит здоровый матёрый волчище. К клетке, озираясь, подходит мужик и шёпотом говорит волку: «Товарищ! Не узнаёшь? Я из Тамбова!» («Комсомольская правда в Украине», № 5, 2005). Очевидно, что данный анекдот построен на известном выражении «Тамбовский волк тебе товарищ» и соотнесен с русской когнитивной базой в той степени, что любой русский человек знаком с этим выражением и легко поймёт его смысл, в то время как иностранец, не знающий глубоко русский язык, очевидно, не поймет этот текст. Еще один пример, на наш взгляд, удачного употребления омонима: «Ну и намаячили» («ЗН», 2006, № 2), обыграна ситуация, обсуждаемая на страницах газет о принадлежности крымских маяков. Используются и словообразовательные возможности русского слова, что часто дает неожиданный результат. Например: «Грантоеды» («ЗН», 2006, № 5), соединение английского слова *грант*, еще не достаточно освоенного русским языком, и слова *еда* дает и комический, и в то же время стилистически ярко обыгранный заголовок.

Графическая игра заключается в «прорисовывании» слова, привлечении визуального внимания. Например: «Российский ГАЗават?» («Донецкие новости», 2006, №1), «Внимание, SOSульки!» («Комсомольская правда» от 03.03.2001).

Сведение к абсурду – явная бессмыслица тоже может служить для достижения положительного результата. «Вверх по лестнице, ведущей вниз?» («Если», 1997, № 7). В последние годы журналисты стали писать раскованнее, авторы стремятся находить неожиданные метафоры, реже используют клише. С.Н.Сметанина даже выдвигает гипотезу о том, что сплав экспрессии и стандарта, выдвинутый В.Г. Костомаровым [2, с.47] в качестве конструктивного принципа организации средств языка в газетно-публицистическом стиле, обеспечивающим выполнение основных функций СМИ: информационной и воздействующей, был возможен только в тоталитарном обществе, а в демократическом – клишированность уходит на второй план, а на первый выступает свободная образность, а вследствие этого усиливается субъективизм и роль автора.

Лингвисты, занимающиеся исследованиями в области лексики языка газеты, утверждают, что особенно заметные изменения в словарном составе происходят во время революционных изменений в обществе. Этому посвящены работы, в которых приводятся конкретные примеры обновления и трансформации лексического состава языка в этот период. Причем можно отметить тот факт, что лексика пополняется за счет самых разных источников, что зависит в первую очередь от характера революционных изменений, от времени, от того, надежды и чаяния каких слоев общества они выражают.

Феномен украинской *оранжевой* революции в том, что она носила мирный и более того радостно-камерный характер. Телевидение всех стран мира обошли кадры с Майдана. Слово *Майдан* стало знаковым и так же, как слова времен перестройки, стало соотноситься собственно со страной. «За какие-то две с половиной недели центральная площадь украинской столицы перестала быть обычным географическим понятием. Майдан стал явлением. Теперь говорят не только «на Майдане», но и «во время Майдана», «участник Майдана», «законы Майдана»... «Мы уже скучаем по тебе, Майдан. По твоим глазам, по твоим песням, по твоим рукам и по твоему неповторимому духу» (С.Рахманин, «ЗН», 2004, № 50).

В подражание грузинской *революції роз*, революция в Украине стала оранжевой. Причем одинаково частотными и понятными стали слова *оранжевая* и *помаранчевая*. Номинации оранжевого цвета в украинском языке пошли по двум направлениям. *Помаранчевий* воспринимается уже только положительно людьми, поддерживающими идеалы Майдана: *помаранчева революція, помаранчеве весілля*. А оранжевый отрицательно. Кучма говорил, что оранжевый – это не украинский цвет. Лужков заявил, что оранжевый – это *апельсиновый подкормленный шабаш*. *Помаранчевий* означает то же самое, что и *оранжевый*, но в зависимости от политических убеждений его могут использовать и в положительном, и в отрицательном значении.

Язык и политика, взаимодействуя, как правило, требуют новых наименований, старое читается по-новому, появляется новая фразеология. Слова, которые раньше были нейтральными, приобретают новые коннотации. «Разумеется, поразивший не только украинцев успех **оранжевой революции** – это точка опоры ее лидера...» (Е.Соболев, «ЗН», 2004, № 5), «За 10 лет мы значительно активнее стали пользоваться родным языком в повседневной жизни – слово **«помаранчевий»** было знакомо многим. А теперь уже и весь мир, ассоциируя с этим словом Украину, произносит его без перевода» (Т.Александрова, «ЗН», 2004, № 50). Причем в газетном дискурсе мы встречаем данное определение с самыми разными словами: «Они зачитали и подписали открытое письмо к президенту, в котором фактически обвинили «НУ» в сознательном затягивании переговоров и фактическом срыве подписания согласованного меморандума о **«помаранчевой коалиции»**» (А.Чаленко, «Сегодня», 2006, № 78). «Похоже, чтобы и наше государство не отставало от соседей, «Наша Украина» может согласиться на коалицию с Партией Регионов, а **«оранжевый» гарант Конституции** – с назначением на пост премьера **«голубого» претендента**» (П.Свобода, «Остров», 2006, № 14).

Появилась в языке и субстантивированная форма множества – *оранжевые* (*помаранчеві*), *голубые*, *бело-голубые*: «Собственно Ющенко, как президенту ничего не грозит, однако, если ему не удастся перебросить мост через пропасть, возникшую между ним и другими **«оранжевыми»**...» (Кирилл Ельцов, «Остров», 2006, № 13). Главные конкуренты *оранжевых* – *бело-голубые* (сторонники Партии регионов): «Или революция была необходима для того, чтобы в эти выборы *оранжевая пресса и ТВ «мочили» бело-голубых политиков...*» (В.Самар, «ЗН», 2006, № 7). «Несмотря на то, что главная часть компании **«голубых»** была построена на беспощадной критике **«оранжевой»** власти, они уже сегодня готовы объединиться с «Нашей Украиной» (Е.Талышев, «Остров», 2006, № 14).

Многие слова, бывшие ранее на периферии языка, выходят в центр и составляют его ядро. Слово наполняется новой коннотацией, становится экспрессивным и эмоционально насыщенным. Можно говорить о новом значении таких слов, как *карусель* и *донецкие*. **«Каруселью»** стали называть голосование на разных участках одних и тех же лиц по укрепительным талонам, что было признано главным нарушением и повлияло на результаты выборов. Слова *донецкие*, *доны* в период оранжевой революции получили откровенно негативную, оскорбительную окраску, как символ необразованности, коррумпированности – синоним понятия *бандит*, это слово тоже зазвучало по-новому, дополнительную коннотативную окраску дал ему лозунг Майдана **«Бандиты должны сидеть в тюрьмах!»**.

Интересными представляются противопоставления приверженцев партии «Наша Украина» – *нанайцев* (прослеживается аналогия с группой «На-на») и *донов* (прозрачен намек на коррупционные, мафиозные структуры). «Но политическая конъюнктура изменилась, **«нанайцы»** проводят тихие переговоры с **«донами»**, а Пенчука, похоже бросили на растерзание **«донам»**. И планируемый в **«нанайско-доновских»** переговорах новый генпрокурор Пшонка наверняка позаботится, чтобы Пенчук горько пожалел о своей смелости» (Б.Пенчук, «Остров», 2006, № 12). Эти наименования можно было бы считать неологизмами, но так как они известны всем носителям данного когнитивного

пространства, мы относим их к лексике, которая из пассива перешла в актив и получила новую коннотативную и экспрессивную окраску.

Всякая революция не только поднимает массы, но и, как правило, рождает ярких лидеров. Таким лидером стала Юлия Тимошенко. Об этом говорит даже тот факт, как много прозвищ она получила: *газовая принцесса, леди Ю, пани Ю, революционерка*. И эти слова обогатили активный словарь революции.

Президент Ющенко, декларирующий высокие моральные ценности, прославился выражениями: *«Чисті руки», «любі друзі»*. Нужно отметить, что очень быстро они перешли в разряд крылатых выражений и их уже можно отнести к разряду социумно-прецедентных феноменов [5, с. 174].

Отдельно нужно отметить лозунги Майдана («гасла»). Они звучали на украинском языке и так их воспринимали во всем мире: *«Так!», «Ганьба», «Нас багато – нас не подолати!», «Ми не бидло, ми не козли, ми – України доньки і сини!»*. Это еще раз подтверждает тот факт, что революция стимулирует народное творчество, и в языке, в первую очередь, отражаются изменения в обществе.

Совершенно по-иному зазвучали слова *Восток – Запад*, как символ противостояния двух частей Украины.

Анализируя информацию современных украинских СМИ, мы заметили, что слово *народ* все чаще заменяется понятием *нація*, появились такие словосочетания, как *політична нація, громадянська непокора, кримінальне минуле, корумпованість влади, правова база*. Все эти понятия возвращаются из пассива в актив и наполняются новым содержанием.

В периоды духовных катаклизмов языковые процессы чрезвычайно интенсифицируются. Слово – главный инструмент убеждения, поэтому в этот момент активизируется употребление на страницах газет (сразу уточним – не всех) жаргонной, разговорной, просторечной, а иногда и абсценной (инвективной) и ненормативной лексики.

Очень популярной в современных СМИ стала лексика тюремная. *«Парламент и Киев наводняют донь – их легко можно будет опознать уже не по бритоголовости, а по страсти к чтению: как только увидишь томик Анны «Ахметовой» в руках, так и тикай. Если, конечно, не хочешь вступить в чисто литературный диспут. А в библиотеке появится объявление: «Пацаны! Толстых в натуре было несколько. И если вам не в падлу, называйте конкретно имя!»* (Т.Коробова, «Остров», 2006, № 13). Последний пример очень показателен, в нем наряду с тюремной лексикой использован так называемый «стеб» или ерничество. Он играет особую роль в развенчании официальной политической речи. Е.А.Земская отмечает: «Феномен ерничества (предпочитаем это слово жаргонному стеб) на основе новояза свойственен, по всей видимости, всем языкам посттоталитарных обществ» [7, с.24]. Приведем определение стеба, данное социологами Л.Гудковым и Б.Дубининым: «Стеб – род интеллектуального ерничества, состоящий в «публичном», печатном снижении символов через демонстративное использование их в пародийном контексте...» (Знамя, 1994, №1, с.166). Однако процент употребления подобной лексики, по результатам наших наблюдений, невелик и составляет приблизительно 3-5%. Это в большей степени зависит от конкретного издания и его целей. Скажем, все приведенные выше примеры – из газеты «Остров», которая отличается яркой, часто оскорбительной образностью и своеобразной стилистикой. А скажем, в таких изданиях, как «Зеркало недели», «Корреспондент», «Донецкие новости», «Комментарии» и других жаргонная лексика практически не встречается, разговорная появляется только в случае стилистической необходимости.

Но самый большой пласт изменений в языке составляют заимствования. Это связано со многими причинами, в первую очередь, с глобализацией, развитием сети Интернет, с демократическими процессами, с большей свободой общения и передвижений. И здесь, как всегда, необходимо найти компромисс, помня, что «чуждый язык рас-

пространяется не саблею и пожарами, но собственным обилием и превосходством» (А.С.Пушкин). Больше всего заимствований, естественно, из английского языка. Приведем несколько, наиболее ярких примеров: *«Вместо этого за последние недели, в особенности в предновогодние дни, кажется только ленивый в украинском политикуме не воспользовался возможностью **попиариться** на теме газа»* («ЗН», №51, 2005). Обратим внимание на тот факт, что слово *пиар* очень быстро было освоено русским языком, встречается и в английском написании – PR. О факте его полного освоения русским языком, говорит то, что от него образуются разные части речи, используются соответствующие суффиксы и префиксы: *пиарищик, пиарищица, попиарить, пропиарить*, нам встретилось даже прилагательное *пиаровский*: *«В- третьих, мы имеем удовольствие наблюдать как уже 12-е (или 13-е) правительство бездарно наступает на одних и тех же **пиаровские** грабли»* («Остров», №16, 2006).

Модными словами стали *креатив, креативный, гендерный вопрос, клон, имидж, харизма, имиджмейкер, спичрайтер, нефтетрейдер, металлотрейдер, инвестиции в инновации, инаугурация, меморандум, коалиция* и др.

К заимствованиям всегда было неоднозначное отношение. Журналисты тоже реагируют на неоправданное употребление слов иностранного происхождения. *«У нас полюбились иностранное слов **«креатив»**, от которого пошли современные термины **«креативные директора»**, **«креативные идеи»**. Модным словом щеголяют даже те, кто не знает его значения. Специально для любителей этого словечка сообщаем, что **креатив** (от *creasion*) означает творческий, а **креативная идея** – это не что иное, как творческая идея. Но **креативным** директорам почему-то платят больше, чем директорам по творчеству, из чего следует, что **креативным** называться престижнее и дороже* (И.Темирова, «Донецкие новости», 2006, № 1). Автор заметки очень точно фиксирует тот факт, что существует определенная мода на слова. Сейчас слова *творческий – креативный* существуют как абсолютные синонимы, какое из них победит, покажет время. То же можно сказать о парах *коалиция – объединение, меморандум – соглашение, электорат – избиратели, парламент – Рада, тендер – конкурс, рейтинг – оценивание, мэр – градоначальник – городской голова*.

Активизация терминологической лексики той или иной науки в языке газеты очень четко отражает потребности общества. В настоящее время наиболее употребительной является экономическая терминология. Большая ее часть не нуждается в семантизации, что говорит о ее освоенности, понятности большей части реципиентов. Например: *оффшорная кампания, приватизация-реприватизация, маркетинговая поддержка, денонсировано соглашение* и др. Об освоенности и понятности этих слов говорит и тот факт, что они употребляются в медиа-тексте в переносном значении, что свидетельствует об их детерминорлогизации, хотя они и берутся в кавычки *«...говорили в этой связи об **«инфляции слов»** и **«девальвации понятия»**»* («ЗН», №51, 2005). Рождается новая фразеология газетного текста. Терминологическое словосочетание, переходя из сферы своего привычного употребления в литературный язык, теряет свое терминологическое значение и приобретает переносное значение, связанное с терминологическим. Таким образом, терминологическое словосочетание служит семантическим производящим для новой фразеологической единицы.

Глобальные проблемы человечества также находят свое отражение в языке газеты. *«Уже и не вспомнишь, когда слово **«терроризм»**, стало неотъемлемой частью современной жизни, перекочевало из специальной лексики в общеупотребительную. Лучшее всего это иллюстрирует устное народное творчество: сегодня анекдотов про террористов больше, чем про Петьку с Чапаевым. Поначалу слово настораживало, затем пугало, сейчас воспринимается на уровне банальной сводки новостей. **«Террористы захватили самолет»**...»* (Ю.Пятецкая, «Бульвар Гордона», 2006, № 1).

Популярным и не очень понятным всем носителям языка стало прилагательное гендерный: «А прежде чем поднимать **гендерный** вопрос следует знать хотя бы такую штуку: североамериканские индейцы считают, что у людей есть 4 ярко выраженных пола: мужчины-воины, мужчины-матери, женщины-воины, женщины-матери» (Я.Дубинянская, «ЗН», 2005, № 6). Таким образом журналист критикует разделение по половому признаку.

Самой главной чертой новостийного дискурса можно считать всеобщую, тотальную политизацию общества. Засилье политической рекламы на телевидении, бесчисленное количество биг-бордов (слово, вошедшее в лексикон совсем недавно) и, конечно, газета как основной поставщик свежей информации – основная примета нынешнего времени. Не зря М.В.Горбаневский [7, с.26] высказал мысль о том, что современный литературный язык формируется не в языке художественной литературы, как это считалось раньше, а в языке газеты, как в продукте наиболее доступном. Хотя Ю.В.Рождественский считает, что «массовая информация – внекультурное семиотическое действие, так как она адресована только данному времени. Будучи текущим ориентирующим текстом, массовая информация, несмотря на это, все же оказывает влияние на стиль и методы образования» [3, с.76].

Завершая данную работу, сформулируем некоторые общие выводы.

1. В языке современной газеты исчезают стереотипы (клише), бывшие ранее одной из основных черт стиля газеты, появляются новые метафоры, формируется яркая образность, безусловно, зависящая, в первую очередь, от индивидуальной манеры и стиля автора.

2. Использование прецедентных феноменов как носителей определенного когнитивного пространства является яркой приметой современного газетного текста.

3. Языковая игра, используемая в разных позициях газетного дискурса, а чаще всего, в заголовках, также является отличительной чертой современной газеты.

4. Переход многих слов из пассива в актив (из периферии общественного сознания в ядро) связан с активными политическими процессами, происходящими в обществе, причем слова, попадающие в ядро когнитивного языкового пространства, наполняются, как правило, новой коннотацией.

5. Широкое использование тюремной, разговорной, табуированной, просторечной лексики, ерничества как манеры изложения материала, несомненно, также характеризует современный газетный стиль.

6. Заимствования из разных языков, появившиеся в последнее время в огромном количестве и составляющие самый, пожалуй, значительный пласт, связаны, по нашему мнению, с тем, что происходит сближение жителей разных стран, большей открытостью общества, развитием информационных технологий, – все это способствует проникновению в русский язык большого количества иностранных слов.

7. Интересные процессы происходят в терминологической лексике: из закрытой системы она переходит в открытую, все чаще употребляется, в частности в языке газеты, в детерминологизированном виде, что говорит о ее общеупотребительности и понятности большинству читателей.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються теоретичні проблеми визначення публіцистичного стилю (зокрема, характерні риси мови газети), а також дається аналіз стилістичних, функціональних і когнітивних змін в мас-медійній сфері.

SUMMARY

The article deals with theoretical issues of publicity style definition (namely, specific features of a newspaper language) as well as analyzing stylistic, functional and cognitive changes in mass-media sphere.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Добросклонская Т.Г. Что такое медиалингвистика? // Вестник Моск.ун-та Сер.19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – М., 2004. – № 2. – С.9-17.
2. Костомаров В.Г. Наш язык в действии: Очерки современной русской стилистики. – М., Гардарики, 2005. – 287 с.
3. Рождественский Ю.В. Избранные труды. – М., МГУ, 2003. – 348 с.
4. Сметанина С.Н. Медиа-текст в системе культуры. – СПб: изд-во В.А.Михайлова, 2002. – 382с.
5. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – М., Гнозис, 2003. – 309 с.
6. Артамонова И.М., Сереброва С.Б. Роль прецедентных феноменов в структуре и функционировании языка масс-медиа в Украине // Вісник ДонДУЕТ. – 2005. – №2. С.129-138 с.
7. Земская Е.А. Клише новояза и цитация в языке постсоветского общества // Вопросы языкознания. – 1996. – № 3. – С. 23-29.
8. Горбаневский М.В. ГЛЭДИС, 2001-2002 .

Надійшла до редакції 28.08.2006 р.

І С Т О Р І Я І П О Л І Т О Л О Г І Я

УДК 930.2; 912.43

**КАРТОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ МОСКОВСЬКИХ
АРХІВІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ДОНБАСУ XVIII ст.***В.О. Пірко*

Для подальшого більш глибокого дослідження минулого Донбасу важливе значення мають матеріали картографії – мапи, плани та інші графічні документи, переважна більшість яких за XVIII ст. відклалися в двох московських архівах – Російському державному архіві давніх актів (РДАДА) і Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА). Через обмеженість доступу до цього виду джерел у минулому, вони мало використовувалися дослідниками. Лише на окремі з них можна знайти посилання у працях відомих дослідників історії Південної України Д. Яворницького [1], В. Кордта [2], В. Кабузана [3], В. Тимофієнка [4] та деяких інших.

Протягом XVIII ст. з різних причин було створено чималу кількість різноманітних картографічних матеріалів, які стосуються півдня України і можуть бути використані для вивчення тогочасної історії Донбасу. До найбільш ранніх пам'яток цього виду можна віднести «Карту Западной и Южной России» Ю.фон Менгдена і Я.Брюса (1699), оскільки багато з нанесених на ній поселень, оборонних споруд відмічені вперше. Вона була підготовлена для Петра I, про що свідчить напис на віньєтці з правого боку мапи. Видрукував її Я.Тісінг, якому Петро I під час свого перебування в Голландії надав право друку російських мап і вільного їх продажу в Росії. Розміри карти 55,5х48,5 см, масштаб – 1:3100000 [5]. На ній нанесено межириччя Дніпра й Дону (правда, доплив р. Вовчої – Осикову зображено як притоку р. Кальміус), реально відтворені шляхи сполучення, що пролягали через територію і зв'язували Лівобережну й Слобідську Україну з Кримом та Північним Приазов'ям. На правобережжі Сіверського Дінця нанесено фортецю Тор, містечка Соляне, Маяки, що з'явилися тут у 60-70-х рр. XVII ст. Правда, фортеця Тор і містечко Соляне показані як два окремі пункти, хоча вони становили одне поселення. На лівому боці Дінця, при р. Жеребець, нанесено поселення Нова Сіль, де виварювали з 1681 р. сіль мешканці Соляного та приїжджі промисловці [6] (нині це містечка Торське та Кіровське). Немає на карті Бахмутської фортеці, яку не лише краєзнавці, але й найновіші науково-довідкові видання помилково датують 1571 р. (документально вона датується 1703 р.) [7]. На лівому боці Дінця наявні Краснянськ, Айдар, які згадуються і в інших джерелах.

Наступною пам'яткою за хронологією можна назвати "Чертеж Слободским полкам, лежащим между Доном, Осколом, Донцом и Ворсклою, также и Бахмутской провинции и тем местам, где в 1729 г. стояли драгунские ландмилицкие полки» [8], який склали землеміри Орешкін і Григор'єв у 1731 р. На ньому дуже докладно відтворено поселення слобідських полків, Ізюмська [9] й Торська укріплені лінії [10] – оборонні споруди, збудовані у 1670 - 1680-х рр. вздовж Сіверського Дінця, Казенного і частково Сухого Торця.

На 30-ті рр. припадає велика кількість різноманітних картографічних джерел, що пов'язані з будівництвом Української лінії та розселенням при ній ландміліційних полків, з російсько-турецькою війною 1735-1739 рр. і встановленням між Росією та Туреччиною, згідно з умовами Белградського договору, нових кордонів. Серед них на особливу увагу заслуговують «Разрезы трех крепостей: при Берестовеньке, Берестовой и Тройчатых Буераках» [11] та «План крепости Украинской линии: типовой проект» [12]. Виконані вони різнокольоровими фарбами і мають підписи: перша пам'ятка – генерал-

майора де Бренї, під керівництвом якого розроблявся план і зводилася лінія, друга – командувача російських військ у війні з Туреччиною 1735-1739 рр. фельдмаршала Мініха. Ці джерела дають уявлення про форму та оборонні можливості фортець Української лінії, що зводилася у 1731-1735 рр. між Дніпром і Сіверським Дінцем, на правому березі Орелі, Берестової та лівому березі Береки [13]. Сама лінія з її реданним валом, редутами та форпостами найдокладніше зображена на «Генеральной карте Украинской линии от Днепра до Северского Донца» [14], виготовленій у лютому 1736 р. (масштаб – 1:86000), та на мапі «Украинская линия, построенная с населением девяти полков» [15] – час її виготовлення (1739 р.) встановлено автором за текстом у правому верхньому кутку. Завдяки цим картографічним матеріалам маємо можливість установити кількість фортець, збудованих на лінії, та їхні назви (подаються вони в порядку розташування від Дніпра до Дінця: Борисоглібська, Лівенська, Василівська, Ряска, Св. Федора, Козловська, Белівська, Св. Іоанна, Орловська, Св. Парасковії, Єфремівська, Олексіївська, Михайлівська, Слобідська, Тамбовська, Св. Петра; на правому крилі, при Орелі, було ретраншементоване містечко Царичанка, котре під час війни з Туреччиною стало головною базою для російської армії, штаб-квартирою фельдмаршала Мініха), число редутів (49, а не 149, як планувалося), форпостів (51, з яких 32 були прикриті редутами) та загальну протяжність валу – 268,5 версти [16]. На північ від лінії позначено землі, відведені для поселення ландміліційних полків. Остання мапа чітко окреслює, що з 20 запланованих ландміліційних полків на лінію переселили лише дев'ять, інші залишилися в тих округах, де були сформовані. Вони повинні були залишатися там доти, поки не буде збудована лінія вздовж Сіверського Дінця, від Петрівської фортеці до р. Лугані [17]. На цих же мапах нанесено кордон між Росією та Туреччиною, установлений згідно з договорами 1711-1713 рр. від Дону по річках Темерник, Тузлів на вершини Кальміуса й Кривого Торця, його лівим боком до Сухого Торця, з його вершин по вододілу Орелі й Самари до Дніпра. Текст на мапі засвідчує, що будівництво Української лінії не виправдало себе, бо її велика протяжність унеможливлювала забезпечення надійної оборони (кримські татари флангами вривалися за лінію, спустошуючи села, забираючи в полон людей) [18]. Не змогла вона забезпечити і надійне прикриття російських військ під час війни з Туреччиною: через віддаленість від Перекопу не було змоги підтримувати постійний зв'язок з військами, які наступали на Крим. Оскільки лінія частково проходила через землі слобідських полків, то це обмежувало можливість наділення їх землею за нею і викликало незадоволення серед них і поселених на північ від неї ландміліціонерів. Наприкінці напису говориться, що, врахувавши всі «удобства и неудобства», зваживши на затрати*, можна «труды считать потерянными». Звичайно, що така оцінка лінії була дана уже після підписання Белградського договору, згідно з яким кордон з Туреччиною було перенесено на узбережжя Азовського моря й ріку Конку. На врізках цієї мапи наявні також кольорові зображення планів фортець і редутів.

Крім картографічних матеріалів, що відтворюють стан оборонних споруд на південно-західних кордонах Російської імперії, тоді ж в Академії наук були виготовлені мапи, що дають можливість відтворити перебіг російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Серед них виділяється «Карта театра военных действий русско-турецкой войны 1736-1739 гг.» [19] (масштаб – 1:1365000). На ній нанесено маршрути просування російської армії до Криму, побудовані при них укріплення, котрі повинні були забезпечувати зв'язок військ з головною базою в Царичанці при Українській лінії, саму Українську лінію та інші укріплення, збудовані не тільки напередодні війни, але й ще наприкінці XVII ст., зокрема Торську лінію. Важливо також те, що на ній позначено дороги, які пролягали на той час через цей регіон. Тож не дивно, що ця карта використовувалася як основа для складання інших, у тому числі й іноземного походження [20].

Велика група мап дає можливість простежити зміни в кордонах між Росією й Туреччиною після війни 1735-1739 рр. Найбільше їх збереглося в колекції «Землемірні

мапи» Військово-історичного архіву. Серед них на особливу увагу заслуговують «Карта новоучиненной границы между Россией и Турцией» [21], яку склав інженер-капітан Ф. Молчанов у 1740 р. (масштаб – 1:330000), «Карта новой границы между Россией и Турцией по проекту 1739 г.» [22], «Карта русско-турецкой границы» [23], яку склав І. Корчєбников з карти, що зберігалася в Колегії закордонних справ.

Восени 1749 р., у зв'язку з намірами замість Української лінії, що залишилася позаду новостворених поселень на південь від Орелі, збудувати нову вздовж р. Самари, була виготовлена "Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца, на расстояниях от усть Самары до Изюма и Луганской станицы" [24]. Хоч у назві мапи окреслено територію межириччя Дніпра й Дінця, однак фактично вона виходить за ці межі. На мапі зображено Українську лінію та збудовані наприкінці XVII ст. містечка на правому березі Орелі. Чітко показано, що до системи оборонних споруд входило й містечко Царичанка, хоча воно було заселене вихідцями з Поділля ще в 1674 р., а при містечку Маячка збудували Лівенську фортецю, при Нехворощі – Василівську. На цій мапі найбільш достовірно, відповідно до документів про розмежування 1714 р. нанесено кордон між Росією і Туреччиною. Від Дніпра, від впадіння в нього р. Соколівки, він ішов на витокі р. Кільчені, перетинаючи р. Протолоч; з верхів'я Кільчені по вододілу Орелі й Самари – до витоків Сухого Торця, звідки повертав на південний схід до витоків Грунської, Казенного Торця, перетинаючи Кривий Торець при Залізній Балці, виходив на вододіл р. Кринки та Лугані, по ньому – до витоків р. Білої, перетинав її нижче Байраку і йшов на р. Нагільну, а з неї, залишаючи справа Азовську дорогу, – до Дону, де впадала в нього р. Кабанівка. Позначено на ній і кордон між Росією і Туреччиною, встановлений за умовами Константинопільського договору 1700 р., межовою комісією у 1705 р., відновлений за умовами Белградського договору та розмежуванням 1742 р. Від м. Азова він проходив по березі Азовського моря до Міуського лиману, від нього – майже прямою лінією до місця впадіння в Берду її лівого допливу р. Каратиш, Бердою – на Чорноморсько-Азовський вододіл, а з нього – на р. Кінські Води, по ній – до Дніпра.

На мапі нанесено запроектовані до будівництва три варіанти нової лінії. Жовтим олівцем позначено лінію, котру пропонувалося звести від Дніпра, де починався кордон Росії з Туреччиною 1713 р., до слободи Горбачове, а від неї майже прямою лінією – до м. Ізюма. Зеленим олівцем нанесено лінію від р. Ворони на Нижню Терсу, а з неї на верхів'я Вовчої, а відтак – на Савур-Могили, з неї – до Дінця, до місця впадіння в нього Лугані. Між ними пролягає червона лінія, проведена від Дніпра, нижче від місця впадіння в нього Самари, до прийняття нею р. Татарки, далі вона проведена по лівому березі Самари до її витоків, до впадіння р. Водяної. При ній лінія розходила двома вітками: одна йшла до Черкаського лісу й старої Торської лінії, друга – до витоків Казенного Торця, Кринки, Білої, вздовж неї – до Сіверського Дінця. На цій лінії були запроектовані такі фортеці: 1) при гирлі Самари, 2) на північний схід від першої по течії Самари, 3) при річці Татарці, 4) при північному виступі Самари, 5) при впадінні в Самару Вовчої, 6) Тернівки, 7) Чаплинки, 8) Бика, 9) Опалихи, 10) Водяної, 11) при витoku Казенного Торця, 12) при Кривому Торці, 13) при Кринці, 14) при витoku Білої, 15) у середній течії Білої, 16) при Ольховій. Темно-зеленим кольором від цієї лінії проведено відгалуження на річку Маячку, лівий доплив Казенного Торця, через Торець – на Біленьку й Бахмут, з нього – на верхів'я Білої.

На цій мапі позначено всі міські та основні сільські поселення, збудовані під час війни з Туреччиною 1735-1739 рр., укріплення на лівому боці Дніпра, від Орелі до Перекопу. Разом з мапою де Боксета (1745 р.) вона дає найповнішу картину стану стихійного заселення краю, що здійснювалося в процесі народної колонізації до середини XVIII ст.

Своєрідним узагальненням цих двох мап можна вважати «Генеральну карту от Киева по р. Днепру до Очакова и по степи до Азова с показанием Новой Сербии, Слободским казачьим поселением и с Украинскою линиею, также Турецкой области и польского владения с Российской империей границ» [25], яка дає можливість зробити

певні висновки про стан залюднення Степової України на середину XVIII ст. На ній позначено такі нові утворення, як Нова Сербія та Новослобідський козацький полк на правому боці Дніпра, Слов'яносербія – на лівому, що виникли в середині 1750-х рр., окреслено межі Війська Запорозького, кордони Російської імперії з її сусідами та нанесено прикордонні споруди. Заселення Слов'яносербії в межах Бахмутського повіту, що з середини 20-х рр. XVIII ст. опинився у складі Воронежської губернії, можна простежити за мапами 1754 [26], 1755 [27], 1756 рр. [28]. На першій з них стоїть підпис генерал-майора Бібікова, котрий відповідав за дотримання умов розселення людей Р. Прерадовича й І. Шевича. На території, відведеній для поселення сербів і хорватів, позначено с. Серебрянку та слободи Шипилівку і Ковалівку, 92 хутори, з яких 13 разом з названими слободами нанесені на правому боці Сіверського Дінця, 37 – на лівому боці Лугані та її допливів, 42 – на правому боці р. Бахмут. В них проживали переважно українці, що переселилися наприкінці XVII – на початку XVIII ст. зі Слобідської України, коли ця територія входила до складу Ізюмського полку [29]. Згідно з указами царського уряду, вони повинні були повернутися на старі місця, продавши свої домівки новим поселенцям. На останній з мап позначено 16 рот (шанців), котрі військові поселенці збудували на місцях попередніх поселень. Нанесено й укріплення, які передбачалося звести для охорони Слов'яносербії на її південних кордонах.

До мапи 1756 р. примикає за територією «Карта Слободской Украины (района Воронеж – Глухов, Киев – Бахмут) с нанесением Украинской линии, составленная кригс-комиссаром Рычковым» [30] (масштаб – 1:672000). Варто зауважити, що вказану назву мапи запозичено з опису фонду, а на самій мапі вона значно складніша: «Географическое описание кригс-комиссара Рычкова в бытности его в должности инспектора чрез неоднократные проезды для смотру Киевского, Глуховского, и Белгородского гарнизонов, тож одиннадцати в дистриктах полков с показанием расстояния, изображением дорог, рек, городов, сел и приличных деревень..., составленное в 1752-1755 гг.» Уже сама назва говорить про зміст поданої у цій мапі інформації. Що стосується відомостей про відстань між окремими населеними пунктами, то вони не завжди відповідають дійсності. Так, згідно з повідомленням Рычкова, від Дніпра до Белівської фортеці 130 верст, а від Белівської фортеці до Сіверського Дінця – 116 верст, тобто протяжність усієї лінії лише 246 верст, тоді як за підрахунками В. Галковича вона складала 268,5 версти [31]. Найціннішу інформацію цієї мапи складають відомості про шляхи сполучення, що перетинали в середині XVIII ст. межиріччя Дніпра й Сіверського Дінця.

Згідно з указом імператриці від 22 березня 1764 р. Нова Сербія та Новослобідський козацький полк були перетворені у Новоросійську губернію [32]. Кінний Гусарський полк перейменовано на Чорний гусарський полк, а піхотний Пандурський – на Жовтий гусарський, Новослобідський козацький – на Єлизаветградський пікінерний. Указом від 11 червня того ж року до складу новоствореної губернії приєднали Українську лінію, Слов'яносербію та Бахмутський козацький полк [33]. При цьому полки Р. Прерадовича та І. Шевича були злиті в один Бахмутський полк, створений у 1748 р. Бахмутський козацький полк став називатися Луганським пікінерним; було створено ще два пікінерних полки – Дніпровський та Донецький, а переведений з Києва і поселений при р. Самарі Молдавський гусарський полк перейменували в Самарський. Дещо пізніше Новоросійська губернія була розділена на Єлизаветградську та Катерининську провінції й Бахмутський повіт, переданий зі складу Воронежської губернії [34]. У зв'язку з цим й була підготовлена "Карта Новороссийской, Малороссийской губерний и Слободских полков со смежными им землями" [35] (масштаб – 1 дюйм : 15 верст). Нанесені на ній відомості в порівнянні з попередніми мапами Нової Сербії та Слов'яносербії мають здебільшого узагальнюючий характер. Окрім кордонів новоствореної губернії, на ній позначено всі оборонні споруди та поселення у межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця, у тому числі й хутори.

Докладніші відомості про стан заселення краю подають плани провінцій та повітів губернії. Привертають увагу, зокрема, плани Бахмутського повіту 1765 і 1767 рр.[36]. Перший з них був виготовлений у зв'язку з передачею повіту зі складу Воронежської губернії до Новоросійської. На ньому стоїть підпис прім-майора П. Седякіна (масштаб – 1 дюйм : 4 версти). Фактично він відтворює стан повіту на час його передачі до складу Новоросійської губернії. Другий план, підготовлений через два роки після першого, відбиває ті зміни, що відбулися за той час. На ньому чітко позначено кордони повіту, укріплення, що планувалося звести на рубежах, перш за все південних, на межі з Військом Донським. Обидва плани кольорові, на них позначено не лише військово-землеробські поселення, а й усі інші, включаючи й хутори, із зазначенням, кому вони належали.

На заході повіт межував із землями запорожців по лінії, де проходив кордон Росії з Туреччиною в 1714 р.: від витoku р. Бахмут до злиття Казенного Торця з Кривим, відтак до с. Черкаського на Сухому Торці, від нього по старій Торській лінії, тобто по Голій Долині до с. Пришиб на Сіверському Дінці, Дінцем – до лівого його допливу Жеребця, по ньому до верхів'я р. Борової, через неї до злиття Білої з Айдаром, а відтак на р. Євсюг, по ній – до Дінця, Дінцем до місця впадіння в нього його правої притоки річки Луганчик, по ньому – до вододілу Сіверського Дінця і Міуса, по ньому – до витоків Кривого Торця й Бахмуту. Крім містечок Бахмут, Тор, Маяки, Райгородок, на плані позначено володіння Святогірського монастиря, місцевої служилої знаті – коменданта Бахмута підполковника І. Шабельського, офіцерів гусарських полків, причому не тільки села, слободи, а й хутори, котрі вже на початку 1770-х рр. виступають як слободи та села. Аналогічну інформацію про Катеринославську провінцію подано в "Плане Екатеринославской провинции от Днепра до Донца с позначением всех местечек, слобод и хуторов от Украинской линии внутр на 40 верст" [37], складеному в 1765 р. (масштаб – 1:168000). На ньому також стоїть підпис П. Седякіна. Крім території Української лінії, до плану включено землі, які безпосередньо прилягали до неї, тобто територію Війська Запорозького та Лівобережної України.

Відносини між поміщиками Слобідсько-Української губернії та запорожцями допомагає відтворити «Карта принадлежащих жителям г. Изюма поселений, присвоенных запорожцами» [38], складена в 1773 р.

Велику групу становлять мапи, пов'язані з війною Росії з Туреччиною в 1768-1774 рр., будівництвом оборонних споруд під час неї на південних кордонах Російської імперії. До них належать, перш за все, «Карта топографическая, или показание земель и областей, где были движения, компаненты, осады и баталии в 1769-1774 гг.» [39], «Карта частей Малороссии, Польши, Молдавии и Крыма с показанием движений в минувшую войну 1769-1775 гг.» [40], «Генеральная карта театра войны между Россией и Турцией 1769-1775 гг.» [41], на котрих позначено дислокацію, пересування російських військ у межах Південної України.

Нові оборонні споруди, що постали у зв'язку з заходами царського уряду та командування російською армією щодо зміцнення південних кордонів Російської імперії, докладно позначено на «Карте части последней границы Российской империи с Оттоманской Портою между Азовским морем и рекою Днепром с указанием расположения крепостей на реках Берде и Конские Воды» [42], складений у лютому 1770 р. під керівництвом генерал-поручика М.Деденьова (масштаб – 1:700000). На додатках до неї зображено плани окремих фортець. І хоча у заголовку зазначається, що мапа подає відомості про останній кордон між Російською імперією та Портою, на ній позначено й кордони 1714 та 1742 рр., усі оборонні споруди в межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця та найважливіші поселення. Новою є інформація про побудову Дніпровської лінії, що мала запобігти будь-якій можливості вторгнення кримської орди в межі Російської імперії, як це сталося наприкінці 1768 р. За цією мапою при Дніпрі, на березі річки Московки, та на узбережжі Азовського моря, на лівому боці р. Берди, планувалося збудува-

ти середньої величини фортеці, на правому березі Кінських Вод і лівому березі Берди – відповідно три і дві малі фортеці, між витоками Кінських Вод і Берди – суцільний земляний вал та три ротні фортеці, в яких планували розмістити 1014 гармат і 306 мортир. Всі затрати на будівництво оцінювалися в 1 178 549 карбованців.

За інформаційними можливостями дуже близька до попередньої, але дещо менша за розміром і масштабом (1:711000) «Карта Украинской линии от Днепра до Донца, с проектом укрепления границы по рекам Конские Воды и Берде до Азовского моря» [43]. Її також складено під керівництвом М. Деденьова. Крім зазначених вище відомостей, на ній нанесені мечеті на лівому боці р. Кінські Води. До неї додаються плани трьох фортець – середніх, малих і ротних, які передбачалося збудувати на Дніпровській лінії. Усі ці разом узяті картографічні матеріали дають досить повну характеристику початкових планів укріплення кордону на ділянці між Азовським морем і Дніпром.

Найчисленніші та дуже різноманітні картографічні матеріали припадають на останню чверть XVIII ст. Поява їх здебільшого зумовлена адміністративними реформами, котрі проводилися у той час на півдні України. Після російсько-турецької війни 1768-1774 рр. до складу Російської імперії увійшли землі між Дніпром і Бугом, що дало поштовх до змін в адміністративному поділі. Згідно з указом від 14 лютого 1775 р., на базі Новоросійської губернії і володінь запорожців створюється ще й Азовська [44]. Крім запорозьких земель на схід від Дніпра, до Азовської губернії у 1777 р. була включена Катерининська провінція, котра до цього була у складі Новоросійської губернії [45]. Зі створенням цих губерній у них провели переписи населених пунктів, на підставі котрих потім склали мапи. Однією з перших була «Генеральная карта Новороссийской и Азовской губерний» [46] 1778 р. (масштаб – 1 дюйм : 10 верст). Вона охопила територію від Сіверського Дінця на сході до Південного Бугу й Синюхи на заході, від Великої Вісі й Тясмина на правобережжі Дніпра, Ворскли на лівобережжі – до Чорного й Азовського морів. Крім уже позначених на більш ранніх мапах оборонних споруд, на ній нанесено найвідоміші поселення.

Азовська губернія розміщалася в межиріччі Дніпра – Сіверського Дінця й Дону. На півночі її межу складала Українська лінія, на заході – Дніпро, на півдні – Дніпровська лінія, Азовське море. До неї також входили міста Керч і Єнікале, Кінбурська фортеця та землі Війська Донського. Правда, донські козаки зберегли свою автономію у складі губернії. На початку 1777 р. Азовська губернія складалася з Катерининської, Натальїнської, Бахмутської та Павлівської провінцій. Центром губернії спочатку була Белівська фортеця на Українській лінії, а з 1778 р. м. Катеринослав I (нині – Новомосковськ) [47]. Згідно з «Генеральной картой Азовской губерний с ее уездами, сочиненной И. Исланьевым 1782 г.» [48] (масштаб – 1 дюйм : 10 російських верст), вона складалася з Азовського, Бахмутського, Торського, Натальїнського, Царичанського, Катерининського, Марієнпольського, Олександрівського та Павлоградського повітів.

Новоросійська губернія займала територію на правому березі Дніпра та межиріччя Орелі й Псла – на лівому. Спочатку вона ділилася на Кременчуцький повіт, Полтавську, Єлизаветградську, Слов'янську та Херсонську провінції. Але вже 1779 р., як свідчить «Карта Новороссийской губернии с показанием 12 уездов» [49], вона складалася з 12 повітів. На обох мапах позначено поселення, заводи, торги, ярмарки, дороги, переправи, що дає можливості для глибшого вивчення не лише адміністративного, але й господарського стану Південної України.

Найчисленнішу групу картографічних матеріалів складають атласи (1784 [50], 1787 [51], 1790 [52], 1793 [53], 1795 [54]) Катеринославського намісництва та Новоросійської губернії (1799 [55]). В атласах зібрано мапи повітів, плани міст, а також додатки до них – описи дач, що подають коротку характеристику кожного поселення. Історія виникнення цих пам'яток уже була предметом дослідження, тому лише зазначимо, що ці картографічні матеріали разом з описами дають досить повну інформацію про населені пункти й оборонні споруди на цій території.

Дуже цінне, з багатьох поглядів, джерело – підготовчі матеріали до атласів намісництв («План части Екатеринославского наместничества Бахмутского уезда с показанием казенных и владельческих селений, позначенных на оном казенных лесов в разных местах состоящих 1784 г.» [56]) та інші.

Навіть такий короткий огляд найважливіших картографічних матеріалів, які стосуються регіону XVIII ст., дає всі підстави твердити, що ця територія досить добре представлена згаданими матеріалами, котрі разом з іншими джерелами уможливають значно глибше вивчення питань її залюднення та господарського освоєння в зазначений час, політики царського уряду стосовно регіону, зокрема щодо змін в його адміністративному поділі.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются картографические материалы РГАДА и РГВИА, содержащие информацию о заселении и хозяйственном освоении территории Донбасса в XVIII в.

SUMMARY

Cartography materials RSAAA and RSMHA which have information about settling and economy development in Donbass in XVIII c. are analysed in this article.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Эварницкий Д. И. Карты Украины и Запорожья и планы р. Днепра // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. 1905. – М., 1908. – С. 51-60 и др.
2. Кордт В. Матеріали до історії картографії України. – К., 1931. – 32 с. + 41 к.
3. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858 гг.). – М., 1976. – 306 с.
4. Тимофеенко В. И. Города Причерноморья во второй половине XVIII в. – К., 1984. – 218 с.
5. Кордт В. Матеріали... Мапа 41.
6. Пирко В. А. Северное Приазовье в XVI-XVIII в. – К., 1988. – С. 49.
7. Записки ООИД.- 1844. – Т. 1. – С. 351-354; Енциклопедія історії України. – К., 2005. – Т.1.
8. РДАДА, ф. 192, оп. 1, спр. 10.
9. Загоровский В.П. Изюмская черта. Воронеж, – 1980. – 238 с.
10. Пирко В.А. Торская укрепленная линия // Вопросы истории. – 1986. – № 1. –С. 180-184.
11. РДАДА, ф. 248, оп. 160, спр. 148 ж, 148 з, 148 и, 456 а.
12. Там само, спр. 478, а. 299. Копія зберігається у РДВІА, ф. 424, оп. 1, спр. 167, датується 1735 р.
13. Пирко В.О. 250-річчя з часу спорудження Української лінії // УІЖ. –1986. – № 8. – С. 139-142.
14. РДВІА, ф. 424, оп. 1, спр. 1.
15. Там само, ф. ВУА, спр.26043.
16. Галкович В. Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVIII ст. // УІЖ. – 1971. – № 9. – С. 138-145.
17. Пирко В.О. 250-річчя... – С. 141-142.
18. Мається на увазі те, що наприкінці 1735 та на початку 1737 р. татари вторгалися в межі Лівобережної й Слобідської України, але робили це в обхід Української лінії *У 1731-

- 1735 рр. щорічно влітку на будівництво лінії направляли близько 30 тис. козаків і селян з повним забезпеченням продуктами, інструментом, підводами та зброєю.
19. РДВІА, ф. 460, оп. 1, спр. 7. У зменшеному вигляді її опублікував К.Кудряшов у книзі «Половецкая степь». – М. 1948.
 20. Кордт В. Матеріали... – С. 16-17.
 21. РДВІА, ф. 423, оп. 1, спр. 14.
 22. Там само, спр. 18.
 23. РДАДА, ф. 248, оп. 160, спр.555, а. 67.
 24. РДВІА, ф. 423, оп. 1, спр. 20.
 25. Там само, ф.416, оп. 1, спр. 1.
 26. Там само, ф.ВУА, спр. 26032.
 27. Там само, спр. 26033.
 28. Там само, спр. 26034.
 29. Кабузан В.М. Заселение ... С. 93-95.
 30. РДВІА, ф. 416, оп. 1, спр. 240.
 31. Галкович В.Г. Картографічні джерела ... – С. 145.
 32. ПСЗ. Собр. 1. – Т. 16. – № 12099
 33. Там само, № 12180
 34. Кабузан В. М. Заселение... – С. 53-54.
 35. РДВІА, ф. ВУА, спр. 16194.
 36. Там само, спр.26036, 26037.
 37. Там само, ф. 416, оп. 1, спр. 243.
 38. Там само, ф. ВУА, спр. 25648.
 39. Там само, ф. 846, оп. 1, спр. 592.
 40. Там само, ф. 416, оп. 1, спр. 565.
 41. Там само, спр. 569.
 42. Там само, ф. 424, оп. 1, спр. 29.
 43. Там само, спр. 31.
 44. ПСЗ. Т.20. – № 14252.
 45. Там само, № 14658.
 46. РДВІА, ВУА, спр. 20126; РДАДА, ф. 192, оп.1, спр.4.
 47. Кабузан В. М. Заселение... – С. 54-55.
 48. На 1779-1782 рр. припадає 6 мап Азовської губернії (РДВІА. ф. ВУА, спр. 25650, 25651, 25652, 25793, 25794, 25795).
 49. Там само, спр.26039.
 50. Там само, спр. 18724.
 51. Там само, спр. 18725.
 52. Там само, спр. 20769.
 53. Там само, спр. 20770.
 54. Там само, спр. 18729
 55. Там само, спр. 20159.
 56. Там само, ф. 423, оп. 1,спр. 34.

Надійшла до редакції 17.10.2006 р.

УДК 930.1 «1850/1910»:711.13(477.7) «15/17»

**УКРАЇНСЬКА ТА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.
ПРО ЗАСЕЛЕННЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ У ХVІ–ХVІІІ ст.**

Н.Л.Стешенко

Проблема заселення Степової України як одного з важливих промислових регіонів, що відіграє особливу роль в економічному житті України, завжди привертала увагу дослідників. Історіографічний доробок питання характеризується певними здобутками [1], проте узагальнюючий огляд відсутній. Сьогодні назріла необхідність проаналізувати з точки зору сучасної методології історіографію проблеми і подати об'єктивну картину залюднення регіону в зазначений період.

Аналіз ступеня наукової розробки проблеми у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. дає підстави виокремити такі періоди: 1) середина та друга половина ХІХ ст. – розвиток української історичної науки. Видатним кроком вперед стали праці М.Костомарова, М.Максимовича. У їхній творчості помітне поєднання романтичних і позитивістських елементів (долучалися й просвітницькі) [2]. Одночасно встановлюються народницькі переконання. Досліджувана проблема найбільше представлена у працях В.Антоновича, Д.Яворницького, Д.Багалія, О.Єфименко та ін.; 2) на рубіжі ХІХ – початку ХХ ст. – утвердження української національної історіографії, вершиною якої стала багатотомна «Історія України – Руси» М.Грушевського, запропонована нова схема і наукова концепція української історії, яка похитнула пануючу у великодержавницькій історіографії офіційну схему історії «загальноросійської народності», висунуту М.Карамзіним, С.Соловйовим.

Історіографія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відрізняється плюралізмом методологічних підходів, проблематикою та чисельністю досліджень. Слід відмітити, що навіть в узагальнюючих працях з історії Росії та України Степовій Україні приділено більше уваги, ніж у попередній період [3]. Зазначений етап характеризується публікацією матеріалів численних подорожей та експедицій ХVІ–ХVІІІ ст. теренами південноукраїнських земель, які не втратили наукової цінності і для сучасного вивчення проблеми [4].

Значний документальний матеріал нагромадило Одеське товариство історії та старожитностей (перше наукове товариство на Україні створене у 1839 р.), частина якого була опублікована в «Записках имп. Одесского общества истории и древностей». Вивчення процесу залюднення регіону найбільше простежується на матеріалах з питань другої половини ХVІІІ ст. Зокрема, заслуговують на увагу дослідження архієпископа Катеринославської, Херсонської і Таврійської губернії – Гавриїла (В.Розанова) [5]. Вони містять значний фактичний матеріал про переселення у 1778-1779 рр. з Криму до Північного Приазов'я близько 20 тис. греків, про утворення Новоросійської губернії, виникнення міст Катеринослава, Херсона, заснування іноземними переселенцями ряду населених пунктів. Цінними є його повідомлення про будівництво церков, тому що на основі хронологічних даних про їх побудову можна орієнтовно визначити час виникнення поселення, адже церква, як правило, будувалася через два-три роки після виникнення поселення.

«Очерки повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутых» опубліковано окремим виданням у 1857 р. Гавриїл уперше широко застосував значну кількість указів, що були виявлені дослідником у місцевих архівах, але доти не публікувалися. Пояснюється це тим, що головним джерелом для дослідження слугували укази Синоду, які дуже слабо презентовані у «Повному зібранні законів...».

Засновником Товариства М.Мурзакевичем у III томі «Записок» опубліковано «Описание границ и городов Азовской губернии (1775-1783 pp.)» з рукопису, знайденого А.Скальковським у 1830-х рр. в катеринославських архівах [6]. «Описание границ...» містить відомості щодо Лівобережної території Катеринославської губернії та прикордонних частин Полтавщини, Харківщини, Земель Війська Донського і Таврії, описано фортеці, міста, села, хутори. В описі міст відмічено час їх заснування і кількість населення. З огляду на те, що перші томи «Записок» вже на кінець XIX ст. склали бібліографічну рідкість, Я.Новицький у першому випуску «Летописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии» (1904 р.) опублікував «Описание границ...», а в 1910 р. окремим відтиском вийшло третє видання, виправлене і доповнене примітками.

Серед праць, що торкалися військової історії регіону, слід згадати ґрунтовні дослідження М.Гербея, Ф.Ласковського та А.Баіова, у яких доволі широко було використано джерелознавчу базу щодо заселення Степової України, виділено окремі етапи, наведено дані про час заснування населених пунктів, розбудову укріплених ліній, у тому числі Української, та розселення при ній ландміліції [7]. Відмінністю цих праць є те, що в них наявні відомості щодо ранніх етапів колонізації краю, які зазвичай оминали увагою попередні дослідники. Поряд з тим Ласковський та Баіов переоцінювали роль оборонних заходів Росії у цих процесах. Необхідно також відмітити джерелознавчі дослідження В.Сухорукова, А.Лішина, В.Пудавова та П.Савельєва з історії Війська Донського, які висвітлюють взаємостосунки запорожців та донців відносно заселення прикордонних територій [8].

Тема захисту південних рубежів Росії знайшла відображення у дослідженні П.Головінського [9]. Вивчаючи історію військових поселень на окраїнах Російської держави, автор звертає увагу на умови їх поселення на російсько-кримському пограниччі, їх значення в захисті земель від нападів кримських орд.

У другій половині XIX ст. дослідниками церковної історії був зібраний значний фактичний матеріал з історії заселення Катеринославської, Харківської єпархій [10]. Серед інших слід згадати, передусім, Феодосія (Макарьєвського), автора вичерпної церковної історії Катеринославщини, який користувався головним чином документами місцевої церковної адміністрації. Застосовані ним унікальні та пізніше втрачені матеріали єпархіальних архівів зробили його працю чи не єдиною, з якої можна довідатися про конкретні дані початкового етапу козацької колонізації краю. Однак згідно з заувагами автора значну частину церковної документації було втрачено під час останнього набігу на територію кримської орди у 1768-1769 рр. і чимало поселень припинили існування. Сприяла цьому процесові і епідемія чуми у 1770-1772 рр. Це вимагає критичного ставлення до повідомлень про час заснування поселень. Так, Феодосій час заснування м. Бахмута (нині Артемівськ) відніс до 1571 р., прийнявши Бахмутівську сторожу за поселення [11].

Важливим чинником досліджуваної проблеми стала археографічна діяльність. Якщо у XVIII – першій половині XIX ст. пошук пам'яток, колекціонування старожитностей провадилося на аматорському рівні, то з середини XIX ст. почали створюватися для цих цілей спеціальні археографічні інституції. Так, у 1843 р. за ініціативою М.Максимовича була заснована Київська археографічна комісія, концентрованим підсумком якої стали 15 томів «Актов, относящихся к истории Западной России». До цієї серії увійшли документи і матеріали з історії України за 1340-1699 рр., у тому числі з питань заселення Степової України.

Видавнича діяльність Комісії стимулювала наукові дослідження. З Комісією почав плідно співпрацювати В.Антонович і вже 1863 р. у її виданні «Архив Юго-Западной России» опублікував «Исследование о козачестве», а з наступного року став головним редактором цього видання [12]. «Исследование...», як передмова до першого тому третьої частини Архіву ґрунтувалося на актах 1500-1648 рр. Автор доводить початки козащини до початку XV ст., простежує рух і чисельність населення регіону протягом

XVI-XVII ст. Незважаючи на нищівну критику з боку сучасників [13], В.Антонович протягом 20 років видав дев'ять томів джерел, частину оригіналів з яких у роки Другої світової війни було втрачено. У 1897 р. у Чернівцях побачила світ «Коротка історія Козаччини». Дослідник більш виважено підійшов до проблеми появи козацького стану в південноукраїнських землях, однак не оминув явних перебільшень. Так, щодо чисельності приросту населення південної України на середину XVI ст., наводиться 70-80 тис., а через 50 років – 500 тис. [14].

У вивченні проблеми помітну роль відіграли публікації на сторінках часопису «Киевская старина» (1882-1906). Заслужовують на увагу «Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию» [15]. Описуючи, як очевидець похід Крим-Гірея, барон тим самим опосередковано подає відомості про межі та розміри колонізації в Запоріжжі на той час. Л.Падалка у ґрунтовному огляді зробив спробу простежити витоки козацтва, описавши рух населення на Запоріжжя з кінця XV ст. [16]. Проте автор споріднює фактори виникнення українського і запорозького козацтва, слабо відтінена різниця між ними.

Питання наступу на територію Запорожжя приватного та державного землеволодіння в останні роки існування Січі та опору запорожців спробам відторгнення земель як під військові поселення, так і поміщицькі дослідив на конкретному фактичному матеріалі А.Шимонов [17].

У 1895 р. окремим відтиском із журналу «Киевская старина» опубліковано переклад оповідань І.Ролле щодо історії Правобережної України. Цінними видаються відомості щодо південних кордонів Київського воєводства і північного кордону Запорожжя, а також складу темпів їх заселення, які містяться у другому оповіданні [18].

Джерелознавчі дискурси з проблеми у 80-х рр. XIX ст. на сторінках журналу публікував Д.Багалій [19]. 1887 р. у Москві опубліковано його синтетичне дослідження «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства» [20]. Спираючись на значний джерельний та фактичний матеріал, автор докладно розписав сторожову і станичну службу на 1571р., перші ж згадки про сторожі дослідників відносять до XIV ст. Простежено спорудження укріплених ліній, у тому числі Української, поселення при ній ландміліцьких полків та виникнення військових і посполитих поселень. Повідомляється про час заснування Святогірського монастиря, Бахмута, Тора. Між тим, історик явно перебільшує роль Російської держави у процесі колонізації регіону.

Опублікований у 1889 р. нарис «Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры» хоча і мав характер ознайомчої праці, проте містив ряд важливих відмінностей, зокрема, Д.Багалій підкреслював важливість козацької колонізації регіону, генетичний зв'язок між зимівниками початку XVIII ст. та державними селами 1770-80-х рр., низький рівень розвитку міських поселень аж до середини XIX ст. При цьому автор вперше зробив спробу проаналізувати адміністративні заходи російського уряду щодо території краю за матеріалами законодавства і визначити їх недоліки та переваги [21].

Питанням історії заселення Новоросійського краю присвячені дослідження О.Маркевича [22] та Д.Міллера [23]. Хоча обидва значно перебільшували роль Росії в заселенні території, нариси містять ряд суттєвих моментів у дослідженні проблеми. О.Маркевич відслідкував процес з кінця XVII ст., надаючи належне народній колонізації [24], проте, описуючи відносини запорожців із сербами-колоністами, малоросійськими та донськими козаками, він намагався довести, що «запорожцам принадлежали в Новороссии обширные земли, эксплуатировать которые они были не в состоянии» і Запорожжя пережило себе [25]. Д.Міллер навів розміри володінь Січі на 1745 р. – 1.770 верст та, услід за Скальковським, на 1775 р. зазначив чисельність у 100 тис. осіб, показав стрімкий ріст населення Новоросії (1768 р. – 150 тис., 1787 р. – 850).

Стосунки між реєстровим та запорозьким козацтвом щодо прикордонних територій і використання степових шляхів висвітлено у дослідженні О.Стороженка [26]. У додатках вміщено нарис А.Бельського про запорожців [27].

Зі створенням губернських археографічних комісій активізувалися краєзнавчі пошуки, які внесли помітний вклад у дослідження історії краю. Необхідно відмітити нарис Ф.Николайчика [28], Я.Новицького [29]. Хоча вони присвячені окремим населеним пунктам, наявний у них матеріал виходить далеко за межі опису цих поселень і дозволяє зробити певні висновки щодо процесу заселення краю в цілому. Якщо перший містить відомості про заселення північних окраїн запорозьких земель, то другий – південних. Цінними є відомості про заснування м. Олександрівська (нині Запоріжжя), чисельність його мешканців, їх походження. Оскільки початкова історія Олександрівська була пов'язана з будівництвом Дніпровської лінії, то в дослідженні наведені факти про інші поселення, що виникли у процесі її зведення.

У 1882 р. була опублікована краєзнавча праця К.Щелкова [30], яка побудована переважно на дослідженнях попередніх авторів, зокрема на багатотомній праці Філарета. В.Пірко вказує, що автор перекутив факти, наведені Філаретом, а саме ті, що стосуються часу заселення міст і містечок Донеччини [31]. Зокрема про Маяцьке городище Філарет писав: «По чугуевским бумагам видно, что это местечко около 1644 г. было занято охранною Московскою стражею и состояло в распоряжении чугуевского воеводы; но вскоре после того здесь поселились вместе с русскими черкасы...» [32]. На підставі цього Щелков зробив висновок, що «Слобода Маяки при Донце, Изюмского уезда, занята московскою военною стражею. Состоит в ведении чугуевского воеводы» [33]. У сучасній краєзнавчій літературі зберігається помилкове твердження, що містечко Маяки засноване у 1644 р. Помиляється Щелков і щодо початкової історії м. Тора (нині Слов'янська), стверджуючи, що у 1645 р. на його кріпосних стінах розташовувалися 40 гармат [34]. У той же час у Філарета, на працю якого посилається автор, мова йде про острожок, у якому несли службу 20 чугуївських козаків [35]. Щодо 40 гармат, то про них йдеться під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Таким чином, тодішня краєзнавча література вимагає більш критичного ставлення.

Велике значення для вивчення історії регіону мали праці Д.Яворницького [36]. Історик високо оцінював роль українського козацтва, висвітлив його походження, склад. Майже все життя учений присвятив вивченню історії Запорозької Січі, його подвижницька діяльність щодо пошуку, виявлення, колекціонування і дослідження старожитностей була вражаючою. Учений зібрав великий і різноманітний корпус джерел. Лише тільки опублікований у 1888 р. «Сборник материалов для истории запорожских козак» містив 118 справ (за 1748-1829 рр.). Цінними видаються документи стосовно віддалення запорожців від меж турецько-татарських володінь з огляду на мир із Туреччиною. З 1748 р. Яворницьким опубліковано корпус документів про прикордонні спори за землі та угіддя Старої Самари (Новобогородицька фортеця) донських козаків, новослобідських полків, новосербських поселенців, які зайняли північно-західні землі Січі та слов'яносербів щодо північно-східних кордонів запорозьких степів. Паралельно в хронологічній послідовності містяться матеріали про оборонні укріплення, містечка, будівництво нових куренів, захист кордонів Нової Сербії та заселення Запорозжя євреями. 1903 р. історик видав архівні матеріали під назвою «Источники для истории запорожских козак». Ця фундаментальна праця складалася з 2231 сторінки і вміщувала 900 документів з історії Запорозжя за період 1651-1788 рр. з різних архівів.

Уперше надруковано у 1890 р. і перевидано 1898 р. ґрунтовне дослідження топографії за доби Нової Січі (1734-1775) «Вольности запорожских козак». Проблема змін державних кордонів Запорозьких Вольностей уперше розглядалася з наукового боку як цілісність на доволі репрезентативній джерельній базі. Слід зауважити, що ніхто із дослідників Запорозжя після Яворницького не брався за розробку його топографії. Дослідник розглянув дипло-

матичні акти, пов'язані з визначенням на місцевості лінії російсько-турецького кордону після мирних угод 1700, 1709 та 1738 рр., визначив розташування вказаних у актах прикордонних позначок та вперше вказав на деякі невідповідності та неточності у текстах межових документів 1700-1705 рр. Також істориком було приділено увагу й законодавчим джерелам щодо визначення східної межі Запорозжя у 1743 р.

Фундаментальна «История запорожских козаков» у трьох томах (1892, 1895, 1897) стала підсумком багаторічної дослідницької роботи вченого. Перший том висвітлював питання походження, складу і чисельності козацтва. Другий і третій – це системний, послідовний і детальний виклад політичної історії запорозького козацтва від його першопочатків до 1734 р.

Найвидатнішою подією в українському історіографічному процесі кінця XIX – початку XX ст. було створення і вихід у світ перших томів фундаментальної «Історії України-Руси» М.Грушевського [37]. Видавалася вона у Львові та Києві у період 1898-1936 рр. і складається з 10 томів у 13 книгах. Багатотомник містив систематичний виклад української історії від найдавніших часів до середини XVII ст. і являв собою науковий синтез історичних знань.

Грушевський підкреслює український характер селянської колонізаційної хвилі регіону [38]. У VII томі «Козацькі часи – до року 1625» (1909 р.) розглянуто питання появи та розвитку українського козацтва. Насамперед дослідник з'ясовує роль внутрішніх і зовнішніх факторів, які зумовили появу козацтва. До перших він відносить посилення феодалного гніту, який виштовхував з суспільного середовища різні верстви населення, передусім селян, до других – загрозу спустошливих вторгнень на українські землі кримських татар. Історик дотримується «уходницької» теорії виникнення козацького населення, не заперечуючи, однак, ролі втеч селянських мас як соціального фактору, що сприяв чисельності козацтва. Проаналізовано процес колонізації й освоєння території «дикого поля». Окремо розглянута проблема заснування та розвитку Запорозької Січі [39]. Зазначені питання історик у стислому вигляді виклав у праці «Очерк истории украинского народа» (видавалася тричі у Санкт-Петербурзі у 1904, 1906 і 1911 рр.).

Як окрема проблема у другій половині XIX – на початку XX ст. розглядалося питання ролі іноземних поселенців у заселенні й освоєнні півдня Росії [40]. Узагальнююче дослідження з цього питання належить Г.Писаревському. Використавши різноманітний документальний матеріал, автор подає детальну характеристику умов поселення на півдні шведів, греків, вихідців з інших країн, описує заходи царського уряду щодо захоплення іноземців до переселення на територію Росії. При цьому Г. Писаревський та О.Клаус перебільшували роль вихідців з інших країн у заселенні краю.

Є.Загоровський надзвичайно широко використовував законодавчі акти щодо іноземної та військової колонізації території в середині та другій половині XVIII ст., проте, на відміну від Писаревського та Клауса, доволі критично оцінював ефективність політики як центральної, так і місцевої адміністрації у цій справі. Також ним було докладно розглянуто законодавство щодо обмеження території Нової Січі [41].

У загальному масиві літератури, виданої у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., вагоме місце посідають твори енциклопедичного і довідкового характеру [42]. Серед них інформаційними можливостями з історії заселення краю виділяються багатотомні видання: «Городские поселения в Российской империи» і «Россия. Полное географическое описание нашего отечества», укладачі яких, використавши надбання вітчизняної науки, подали найбільш важливі відомості з історії, у тому числі й питання заселення території регіону.

Отже, у дослідженнях другої половини XIX – початку XX ст. історія заселення Степової України як єдиної регіональної системи висвітлюється в контексті міграційних потоків в основному протягом XVIII ст. і переважною більшістю в Запоріжжі та Південно-Східному регіоні. Формування народницького напрямку в українській історії

ографії поряд із пануванням у тогочасній історичній науці позитивістської методології, що визначається увагою до пошуку та критичного аналізу джерел, зумовили загальну переоцінку російської політики щодо залюднення регіону у XVIII ст. В.Антонович, Д.Яворницький, М.Грушевський намагалися розкрити роль народної колонізації краю і довести, що основна заслуга в його заселенні на початковому етапі належить запорозькому козацтву. Загалом в історіографії другої половини XIX – початку XX ст. зроблена спроба накреслити основні етапи в заселенні території, визначити чисельний та етнічний склад її населення, роль військово-землеробських поселень. Проте зазначені питання здебільшого досліджувались на матеріалах другої половини XVIII ст.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются основные труды украинских и русских авторов (В.Антоновича, Д.Яворницкого, Д.Багаля, М.Грушевского и др.), раскрывающие процесс заселения Степной Украины в XVI–XVIII вв. и роль в нем украинского этноса.

SUMMARY

In this article the main works of Ukrainian and Russian authors are analyzed (V.Antonovich, D.Yavorniskiy, D.Bagaley, M.Grushevskiy and other), which open the process of settlement of the Step of Ukraine in the XVI-th–XVIII-th centuries the role of Ukrainians in this process.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Заремба С.З. Питання історії Південної України другої половини XVIII ст. на сторінках збірника «Записки Одесского общества истории и древностей» // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – 1976. – Вип.2. – С. 87-95; Пірко В.О. Освоєння півдня України в XVI-XVIII ст. у вітчизняній історіографії. – Донецьк, 1991. – С. 6-15; він же: Заселення Степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 1998. – С 3-4; він же: Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 2004. – С. 4-5; він же: Історіографія та джерела з історії заселення та господарського освоєння Донбасу у XVI – XVIII ст. // Вісник Донецького університету. Сер.Б: гуманітарні науки. – 2004. – Вип.1. – С. 88-93.
2. Лях С.Р. Історіографія історії українського козацтва // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2002. – С. 186; Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С. 183-254.
3. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – М., 1966. – Кн. 5:15; Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876-1880. – Т.1-3.
4. Статейный список стольника Василия Тяпкина и дьяка Никиты Зотова / Предисловие Н.Н.Мурзакевича. – Одесса, 1850; Герберштейн С. Записки о Московии. – СПб., 1866; Мемуары, относящиеся к истории южной Руси. – Вып.1 (XVI в.) (Михаил Литвин, Б. де Виженер, Л.Горецкий, Э.Ляссота) / Под ред. В.Антоновича. – К.,1890; Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштедта // Записки Одесского общества истории и древностей (далее – ЗООИД). – Одесса, 1879. – Т.11; Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии / Перевод и предисловие М.Н.Салтыковой, примечания Д.И.Багаля. – Харьков, 1892;
5. Детальніше про Гавриїла (Розанова) див.: Пірко В.О., Стешенко Н.Л. Заселення Південної України в XVI-XVIII ст. в російсько-українській історіографії XVIII – першої половини XIX ст. // Вісник Донецького університету. Сер. Б: гуманітарні науки. – 2003. – Вип.2. – С. 69-75; Никифоров В.П. Материалы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде Херсонской губернии // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т.23. – Отд.2. – С. 49-69; 1906. – Т.26. – С. 1-40; 1907. – Т.27. – С. 1-56.

6. Мурзакевич Н. Описание городов и уездов Азовской губернии // ЗООИД. – Одесса, 1852. – Т.3. – С.289-305; Описание границ и городов Азовской губернии Я.Новицкого // Летопись Екатеринославской Учёной Архивной Комиссии (далее – ЛЕУАК). – 1904. – Вып.1. – С.62-93; Новицкий Я.П. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии (1775-1783). Архивные источники. – Александровск, 1910; он же: Материалы для истории Запорожских казаков // ЛЕУАК. – 1909. – Вып. 5. – С. 1-98.
7. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1849-1852. – Т.11, Ч.1,4-5; Т.12; Гербель Н. Изюмский слободской казачий полк. – СПб., 1852; Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – СПб., 1858-1865. – Ч.1-3; Баиов А.К. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. – СПб., 1906.
8. Сухоруков В.Д. Историческое описание Земли Войска Донского. – Новочеркасск, 1869-1872. – Т.1-2; Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные А.А. Лишиным. – Новочеркасск, 1891. – Т.1-3; Абаза К.К. Казаки. – СПб., 1899. – Изд. 2-е, исправл. и дополн.; Пудавов В.М. История Войска Донского и старобытность начал казачества. – Новочеркасск, 1898; Савельев П. История Дона и донского казачества. – Новочеркасск, 1915. – Ч.1-4.
9. Головинский П. Слободские казачьи полки. – СПб., 1864.
10. Филарет (Гумилевский). Святогорская общежительная Успенская пустынь. – Харьков, 1851; он же: Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1858. – Отд.5. Изюмский уезд. – С. 1-186; Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1880. – Ч. 1-2.
11. Детальніше див.: Пірко В. Найдавніші міста Донеччини (міфи і реальність) // Схід. – 2004. – Верес. (Спец. вип.). – С. 19-22.
12. Антонович В. Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 г. – К., 1863. – С.22-30.
13. Исторические письма о казаках Приднепровских (К М.В.Юзефовичу) // Максимович М.А. Київъ явился градомъ великимъ... – К., 1994. – С. 192-220 (вперше надруковано: два перші листи – у газеті «День», 1863. №44, 46; три наступні – у газеті «Киевлянин», 1865. № 23-25).
14. Антонович В.Б. Коротка історія козаччини. – К., 2004. – С.28-32.
15. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию // Киевская старина (далее – КС). – 1883. – Т.VII. – Кн.9-10. – С.135-198.
16. Происхождение запорожского козачества // КС. – 1884. – Т.IX. – Кн.8. – С. 580-608; Т.X. – Кн.9. – С. 27-52.
17. Шимонов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья // КС. – 1883. – Т. VII. – С. 609-636.
18. Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины. – К., 1895. – С. 28-78.
19. Багалей Д.И. Генеральная опись Малороссии // КС. – 1883. – Т. VII. – Кн.11. – С. 402-432; он же: Наследники запорожских земель // КС. – Т.XI. – Кн.4. – С. 783-790.
20. Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887.
21. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. – К., 1889; він же: Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920.
22. Маркевич А.И. Южная Русь при Екатерине II. – Одесса, 1893;
23. Миллер Д.П. Заселение Новороссийского края и Потёмкин. – Харьков, 1895.
24. Маркевич А.И. Указ. соч. – С. 30-31.
25. Там же. – С. 5-7.
26. Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки. – К., 1904. – С. 13,30,72,80.

27. Там же. – С. 267-275.
28. Николайчик Ф.Д. Город Кременчуг. Исторический очерк. – СПб., 1891.
29. Новицкий Я.П. История г. Александровска (Екатеринославской губернии) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770-1806 гг. – Екатеринослав, 1905.
30. Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. – Харьков, 1882.
31. Пірко В.О. Освоєння півдня України... – С. 12.
32. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание... – С. 146.
33. Щелков К.П. Указ. соч. – С. 12.
34. Там же. – С. 13.
35. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание... – С.116-117.
36. Эварницкий Д.И. Число и порядок запорожских сечей и топографический очерк Запорожья. – К., 1884; он же: Сборник материалов для истории запорожских козаков. – СПб., 1888; он же: Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. – СПб., 1889; он же: История запорожских козаков. – СПб., 1892-1897. – Т.1-3; он же: Вольности запорожских козаков. – 2-е изд. – СПб., 1898; он же: Источники для истории запорожских козаков. – Владимир-Губернский, 1903. – Т.1-2; он же: Карты Украины и Запорожья // Труды XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе. – М., 1907. – Т.1. – С. 51-60; он же: История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1989.
37. Грушевський М. Історія України-Руси. У 10-ти т. – Львів-Київ, 1898-1936.
38. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1995. – Т.6. – С. 290-291.
39. Він же: – Т.7. – С. 40-115, 271.
40. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – Вып.1. – 568 с.; Ястребов В. Греки в Елизаветграде (отрывок из истории колонизации 1754-1774 гг.) // КС. – 1884. – Т.VIII. – Кн.4. – С. 673-683; Краткий обзор Мариупольского уезда. – Мариуполь, 1884. – С. 40-67; Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892. – С. 5-43; Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. – М., 1909.
41. Загоровский Е.А. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII в. // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн.1. – С. 87-89; он же: Иностранная колонизация Новороссии в XVIII веке. – Одесса, 1913; он же: Военная колонизация Новороссии при Потёмкине. – Одесса, 1913.
42. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – СПб., 1863; Городские поселения в Российской империи / Под ред. А.И.Артемяева. – СПб., 1861-1865. – Т.2,5; Семёнов Д. Отечествоведение. Россия по рассказам путешественников. – СПб., 1871. – Т.2; Живописная Россия / Под общ. ред. П.П.Семёнова. – СПб., 1898. – Т.5. – Ч.2; Реклю Э. Земля и люди: Всеобщая география. – СПб., 1898. – Т. 5. – Кн.3. – С. 793-857; По Екатерининской железной дороге. – Екатеринослав, 1912. – Вып.2-3; Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – СПб., 1901-1913. – Т.7, 14; Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. Современная версия. – М., 2005. – С. 202, 229, 296, 537.

Надійшла до редакції 17.10.2006 р.

Ф І Л О С О Ф І Я

УДК 130.1

СМИСЛОТВОРЧИСТЬ І ПОДВІЙНА СВІТОГЛЯДНА
ОРІЄНТАЦІЯ ЛЮДИНИ*І.В. Карпенко*

Питання про смисл як такий і про смисл людського життя, зокрема, різними напрямками сучасної філософії розглядається по-різному. Специфіка всіх цих способів розуміння смислу похідна від певної філософсько-професійної точки зору. Ми вживаємо поняття смислу у значенні близькому до того, як воно представлене у феноменологічній і комунікативній моделі смислу, де акцент робиться на інтенціональній природі свідомості, інтерсуб'єктивності і діалогічній природі комунікації (М.Бахтін, А.Бергсон, М.Гайдеггер, Е.Гусерль, М.Мамардашвілі, Ж.Нансі та ін.). Сенси багато в чому ситуативні, пов'язані з феноменальним процесом розуміння, з ситуацією, що зумовлює розуміння, самовизначення людини, її установки, цінності, цілі, знання, структури діяльності. Саме тому проблема смислу залишається вічною проблемою філософських роздумів. Її неможливо вирішити раз і назавжди. Мета даної статті – з'ясувати, як зазначена проблема актуалізується у сучасних культурних контекстах. Конкретне завдання – розглянути процес смислотворення у контексті подвійної світоглядної орієнтації людини.

Емпіричне Я не в змозі конституювати все різноманіття смислів культурно-історичного світу, до якого воно належить, а тому воно вимушене в процесі комунікації приймати від інших те, чого йому бракує в його безпосередньому досвіді. Таким чином, світ індивідуальних смислів конститується в актах і прямої інтуїції, і комунікації. Завдяки когнітивній функції, якою навантажений смисл, його об'єктивне значення проявляє себе як в актуальній комунікації, так і в культурній трансляції. Відштовхуючись від комунікативної природи мови, М. Бахтін робить висновок про діалогічний характер самого смислу. На його думку, смисл завжди відповідає на якісь питання. Те, що ні на що не відповідає, позбавлене смислу і вилучається з діалогу [Див.: 2].

Смисл потенційно нескінченний, але його актуалізація відбувається лише в зіткненні з іншим смислом, смислом іншого. Сутність смислу відкривається в його комунікативній природі. «Смисл подільний, повідомний, комунікативний, за визначенням сумісний. Припустити, що його існування має «смысл», - означає допустити, що він є те, що примушує його повідомлятися, те, що передає його чомусь іншому, ніж я сам. Смисл складає моє відношення до себе як співвіднесеному з іншим. <....> Смисл смислу – починаючи з «емпіричного» і закінчуючи всіма іншими смислами – в тому, щоб піддаватися дії ззовні, бути під впливом зовнішнього, а також в тому, щоб самому впливати на це зовнішнє» [10, с. 92]. І якщо певною мірою проблематично говорити про об'єктивність смислу в плані адекватного віддзеркалення в ньому реального світу, то його об'єктивність як незалежність від індивідуальної свідомості конститується його трансісторичною трансляцією від покоління до покоління. Втім, людині в переломний момент її життя всі ці відтінки тлумачення смислу мало цікаві. Їй потрібна відповідь на питання, чи варто жити далі, якщо цінність, ради якої вона жила раніше, зникла.

Смисл життя людини в принципі не може бути виявлений і усвідомлений ні в якому іншому контексті, окрім духовної культури, і ні з якою іншою точкою відліку, окрім тієї, якою є сама неповторна людська індивідуальність. Необхідність смислотворення вкорінена в самій природі людини, в тій корінній суперечності, яка пронизує світосприймання людини з того моменту, коли вона усвідомила себе смертною істотою. Йдеться про одвічно властиву людині «подвійну світоглядну орієнтацію» в світі, пов'язану зі свободою і необхідністю, належним і суцям. Ф. Кессіді (автор формулювання «подвійна світоглядна орієнтація», «подвійне світосприймання») пише: «Людині властиве незламне прагнення до свободи, прояву своєї життєвої енергії і творчої діяльності, але це прагнення до свободи кожного разу «натикається» на невблаганну необхідність і «бездушну» закономірність ходу речей, що перешкоджають досягненню бажаного» [7, с. 177-178]. Специфічну подвійність людського існування відзначає також Н.Автономова: «Людина займає проміжне місце в загальній структурі буття. Від тварини її відрізняє нереактивність, стримування безпосередніх спонук, перетворення фізіологічних потреб у ваблення, які не можуть задовольнятися тут же на місці, а у відомому сенсі, і взагалі не можуть задовольнятися. Від Бога її відрізняє нездатність до безпосередньо інтуїтивного, прямого вбачання смислу буття взагалі і власного життя – подій, вчинків, текстів – зокрема. Творець Всесвіту не має відмінності між твореним буттям і смислом буття, вони для нього єдині. Людина, і навіть найбільш творча, в цьому сенсі – не творець, а осягач Всесвіту» [1, с. 22-23]. Тим самим відмінність, розрізнення двічі, з двох різних кінців виходить на перший план – як загання порівняно з тваринними реакціями і як відстроченість смислів в загальному – складному і опосередкованому – процесі означення.

Подвійна світоглядна орієнтація людини «розщеплює» її свідомість на «дві частини»: одна безпосередньо відображає і «обслуговує» сферу необхідності, а інша неначе добудовується додатково до першої, відшкодовуючи і компенсуючи те, чого не дістає в реальному житті і що «відсутнє» в «першій частині» свідомості. Поняття доповнюваності тут використовується в конотації, близькій до «supplement», запропонованої Ж. Дерріда, тобто як додаток, додавання, доповнення, заповнення, підміна, заміна. Доповнення, що доводить до повноти, заміщає місце, відшкодовує відсутність або нестачу, займає порожнечу, відсутнє місце [4, с. 291-319]. Іншими словами, необхідність і свобода – ці екзистенціали людського існування – корелюють зі сферами суцього і належного в свідомості людини. Окрема людина міряє себе в своєму самоусвідомленні цими поняттями, рухається в розумінні і облаштуванні свого життя у межах зазору між «суцям» і передбачуванім ним, хай і достатньо аморфно, еклектично, «належним».

Життя мислення і свідомості не обмежується модальністю суцього, воно може бути тільки в модальності суцього і належного, інакше це і не життя зовсім, а тільки наслідування порядку світу. М. Мамардашвілі пише про одне з найстародавніших людських осягнень, що є коренем всіх великих філософій і релігій, – про «метафізичний закон свідомого життя», який він формулює так: «По-перше, передбачається, що існує якесь інше життя, а не просто якісь уявлення, якісь надприродні предмети навколо нас. Існує якесь інше життя, крім нашого повсякденного життя, і це інше життя реальніше, ніж те, яким ми живемо щодня. І, по-друге, людські істоти через деяке фундаментальне положення в космосі такі, що живуть одночасно в двох режимах життя – в режимі деякої невидимої реальності (реальнішої, як я вже сказав, ніж видима) і в режимі видимої реальності» [8, с. 109]. Х. Ортега-і-Гассет відзначав, що «все те, що в цьому реальному світі ми знаходимо сумнівним або недостатньо повним, примушує нас відтворювати ідеї про нього. Ці ідеї формують «внутрішні світи», в яких ми живемо, усвідомлюючи, що вони – наш винахід» [11, с. 432].

Суперечність реальної людської життєдіяльності не може не відобразитися в свідомості людини. З іншого боку, суперечність між суцям і належним в свідомості не може не різноманітити способи і засоби її культивування. У свідомості людини прису-

тні і мислення, і інтуїція, і фантазія, і уява, і ілюзії, і бажання, і емоції, і т. д., – все те, що забезпечує віддзеркалення в ній як суцього, так і опредмечення належного і що породжує велику кількість варіантів їх складної взаємодії. Адже всякий смисл підпирається або підтримується структурою бажання і структурою вірування і «ми реагуємо на реальний світ не тільки науковими або філософськими ідеями. Світ пізнання – це лише один з багатьох внутрішніх світів. Разом з ним існує світ релігії, світ поезії, світ *sagesse* (мудрості фр.), або «життєвого досвіду» [11, с. 432].

Звичайно, таке розділення свідомості на дві частини є умовним. Адже вони перш за все взаємопроникають принципом доповнюваності і виступають як єдине ціле свідомості, беручи участь у формуванні програми життєдіяльності, соціальної поведінки людини. Втім, якщо принцип доповнюваності «не спрацьовує» (а це буває тоді, коли сфера належного позбавлена можливості брати участь у формуванні програми життєвої поведінки людини), то таке розділення свідомості втрачає умовність і стає безумовним.

Подвійна світоглядна орієнтації людини змушує її постійно балансувати між протилежними визначеннями буття – сушим і належним, реальним і ідеальним. Трансцендентність є, з одного боку, результатом процесу мислення як процесу вимірювання, а з іншого – конституюванням в культурі нової міри (міри суцього і належного), яка відкладається в її різноманітних образах і Абсолютах. Можливо, саме ця суперечність свідомого життя людини, цей «подвійний світогляд» відобразився в рядках Гете:

«Но две души живут во мне,
и обе не в ладах друг с другом.
Одна, как страсть любви, пылка
и жадно льнёт к земле всецело.
Другая всё за облака
так и рванулась бы из тела».

Понятійне мислення може відгукуватися на суще, на факти безпосередньо даного тільки виходячи за його межі. Поява понять «краса», «справедливість», «свобода» і т. д. свідчить про те, що те, що є в світі, менше, від того, що може або повинно бути. Відмінність між поняттям і відповідними йому фактичностями вкорінена в первинному досвіді непереборної відмінності між сушим і належним, – цими двома вимірюваннями єдиного світу, що мислиться і переживається. Цей контраст прориває круг повсякденного досвіду і відкриває на мить іншу дійсність. Поняття краси охоплює всю ще не реалізовану красу, а поняття свободи – всю ще не досягнуту свободу.

Свідомість, що конституїрована принципом доповнюваності, є місцем, де відбувається формування програм життєвої поведінки людини. Рівною мірою в ньому бере участь і сфера суцього, де світ поданий в його безпосередності, де він присутній як інтенціональна даність, і сфера належного, де за допомогою іманентних зусиль людини створюється образ бажаного світу. В результаті на перетині взаємодії суцього і належного відбувається формування програми життєвої поведінки людини. Взаємодоповнюваність сфери суцього і сфери належного в свідомості забезпечують її інтенціональність як цілого, а необхідність вироблення програми життєвої поведінки людини, необхідність наявності самої цієї програми свідчать про те, що інтенціональність – не тільки характеристика свідомості людини. Вона також є характеристикою її способу буття в світі. Інтенціональність відноситься до суті людського буття.

У сфері суцього, сфері безпосередньої даності зовнішнього світу, на феноменальному рівні ще немає предметної диференціації. Ця сфера характеризується певною цілісністю і єдністю. Про її інтенціональність свідчать чуттєво-емоційні стани людини, її переживання і настрої. На цьому рівні світ даний в цілому. Але це такий «світ» і в такому «цілому», які не нейтральні по відношенню до людини, а «захоплюють» її саму. Ця «захопленість», – зазначає М. Гайдеггер, – витікає із настрою і перебуває в ньому, а сам «настрій є основний фон того, як наше буття існує як присутність» [12, с. 331].

Далі він продовжує: «Оскільки настрої є відвічне «як», у якому всяка присутність є, як вона є, то настрої – зовсім не найлетючіше з усього летючого, але те, що в принципі вручає присутності підставу і можливість» [12, с. 432–433], він «постійно і істотно пронизує своєю мелодією людину», він є «фундаментальний настрої» [8, с. 332]. На цьому інтенціональному рівні людського буття, в настрої людини досягається вища єдність зовнішнього світу і внутрішнього стану людини. Вища єдність не в сенсі гармонійного стану, а в сенсі однозначної відповідності. Висловимо припущення, що саме на цьому рівні формується основоположна і фундаментальна інтенція, що визначає відношення людини до різних учень, ідей, поглядів (у тому числі і філософських), які оцінюються як «свої» («не свої»), «рідні», («чужі»), «близькі» («далекі»). А. Бітов пише: «Відкривалась, з часом, і можливість «відкривати» геніїв, в найнесподіванішому порядку: то Паскаль, то Платон, то Розанов, то Крішнамурті. Безсистемність компенсувалася відчуттям що береш тільки *своє* (виділено нами. – І. К.). Невідоме тепер не просто було відсутнє, а ставало чужим» [6, с.280]. Можна продовжити словами А.Бергсона: «... слово, яке стане своїм, – це те слово, відгомін якого був почутий в собі» [3, с. 35] і закінчити словами Д. Зільбермана: «Багато речей я розумію інтуїтивно – що називається, прямим досвідом. Цим і визначається мій філософський інтерес або здатність сприймати знайдене кимось як своє власне. Це дійсно так. Причому, на самому, так би мовити, «мікрорівні» окремих формулювань. Коли я читав вперше «Критику чистого розуму», я знав наперед, що Кант скаже, куди розвернеться його думка. І при цьому відчував надзвичайне душевне хвилювання і почуття таке пристрасне, що з ним не порівнятися почуттям любові. Для мене філософія – внутрішнє всього іншого» [5, с. 7]. Тут не виникає питання «чому?». Це рівень, де людина переживає свій стан відповідно до питання «як?». Та, власне, і саме питання «як?» виникає після того, коли вже відбулася зміна різних чуттєво-емоційних станів і настроїв. Зміна цих станів і ініціює питання «як?».

Питання «чому?» – неминучий наслідок «як?». «Чому?» – це питання людини, що вже пізнала різні (відмінні) «як?». «Чому?» стоїть біля витоків формування програми життєвої поведінки людини, яка передувє її реальним діям, вчинкам. Мислити – завжди означає відповідати на питання «чому». Без цього «чому?» і відповіді на нього ... не вийде мислення. Можна вести дискусію про переваги і недоліки описового і пояснювального методу в гуманітарних науках, але якщо вони, відповідаючи на питання «як?», не відповідають на питання «чому?», то у людини по відношенню до них може виникнути законне питання – «навіщо вони потрібні?».

Питання «чому?» – це питання рефлектуючої свідомості. І. Кант вважав рефлексію таким станом душі, в якому ми, перш за все, намагаємося знайти суб'єктивні умови, за яких можемо утворити поняття. Феноменологія Е. Гусерля продовжує цю традицію. Під рефлексією, услід за Гусерлем, ми розуміємо назву для актів, в яких витік переживання з усіма його різноманітними подіями стає таким, що ясно осягається і аналізується. Організація феноменологічного методу полягає в тому, щоб досліджувати інтенціональну структуру свідомості. Рефлексія як універсальна методологія і здійснює цей аналіз, і для Гусерля рефлексія – це основа феноменологічного опису процесу смислотворення.

Таким чином, достоїнство феноменального рівня свідомості полягає в тому, що в ньому дане життя, що не виходить за межі безпосередніх зв'язків, в яких живе людина: вона не виключається з нього. Всяке її відношення – це відношення до життя, вона не може зайняти в думках позицію поза життям. Останнє є недолік як продовження достоїнства феноменального рівня свідомості. Він долається з появою рефлексії, яка в думках виводить людину за межі безпосередності життя. У самій природі рефлексії як здатності людини вийти за межі безпосередньо даного приховані глибинні підстави принципу доповнюваності як одного з конститутивних принципів сфери смислотворення. Звільняючи людину від безпосередньої прихильності до сущого, рефлексія забезпечує людину свободою, конститує автономного суб'єкта мислення, навколо якого центру-

ється весь навколишній світ. Рефлексія є засобом, за допомогою якого людина рухається з простору безпосередньо даного (сушого) в простір належного.

Розглядаючи сферу сушого як відправний пункт руху рефлексії в сферу належного, природно припустити, що рефлексія «прибуде» в кінцевий пункт з багажем, про який вона, можливо, навіть не підозрює. Це – інтенції феноменального рівня свідомості. Інакше кажучи, рефлексія йде своїм корінням в сферу безпосередньо даного, в інтенції феноменального рівня свідомості. Цей зв'язок може не усвідомлюватись, він може бути надзвичайно важким для експлікації, але він присутній. М. Мамардашвілі відзначає: «Інтенції, які закладені у феномени, володіють властивістю відразу ж існувати, інтерпретуючись в інших шарах і реалізуючись в них» [9, с. 39]. Іntenціональний об'єкт ми не відтворюємо в просторі свідомості, рефлексії, а якщо і відтворюємо, то це буде те, що на ньогоросло, буде якийсь інший шар свідомості, що є інтерпретацією інтенції, доступне нам її життя.

Коли глибинний феноменальний шар свідомості, що фіксує єдність зовнішнього світу і внутрішнього стану людини, піддається рефлексії, то його феномени в «її промені значною мірою втрачають свою чистоту і обростають різними нашаруваннями культури. Зберегти ж в чистоті і автентичності інтенціональний світ людини, щоб по ньому звіряти міру нашого піднесення або пороку в рефлексії, так само неможливо, як неможливо уникнути самої рефлексуючої діяльності. Людина з необхідністю починає роздумувати над наслідками своїх дій, що привели її до того або іншого стану, і від них йде до витоків і причин цих дій.

Постановка питання «чому?» і пошук відповіді на нього «для себе», інтерпретація інтенцій, закладених у феномени, смислотворення і формування програм життєвої поведінки – все це відбувається засобами або міфу, або релігії, або філософії.

Глибинна внутрішня спорідненість міфології, релігії і філософії своїм корінням йде в одну з найбільш специфічних особливостей людини: людина ще з якнайдавніших часів знаходила в собі самій прагнення пересилити конечність і частковість свого буття, свою обмеженість і локальність, прикріпленість до умов життя, які вона застала, прийшовши в світ і озирнувшись в ньому. Із самого початку це було *сміслові* тяжіння вийти за локальні межі тимчасового і скороминущого, не загубитися серед того буття, що обступає її з усіх боків, надзвичайно могутнього, переважаючого людину буття. Людина не хотіла залишатися заточеною в своєму індивідуальному «тут і тепер» і тому бути приреченою на зникнення в своїй малозначності. Вона хотіла вийти до чогось вічного і неплинного, значущому «завжди і скрізь», незалежно від соціально-життєвого контексту, від умов історично заданого стану.

Прагнення покинути полон частковості і приуроченість до місця, моменту і положення, покинути замкнуте і закрите своє індивідуальне буття поряд з буттям світу має під собою надію і передбачення своєї розімкнутості і зростаючої відкритості світу у всіх його вимірах. Надію на спорідненість і причетність свого «тут і тепер» неплинному «скрізь і завжди». Людина відчуває себе здатною самовизначитися не тільки через самототожність, але і через свою спорідненість і причетність чомусь безумовному, надситуативному, універсальному.

Ця властива людині невгамована спрага абсолютного і смислу (сміслу Абсолюту і абсолютного Сміслу) утілюється в різні способи смислотворення і причетності до Абсолюту, якими історично є міфологія, релігія і філософія. За виникненням міфу, релігії, філософії виявляється дія принципу доповнюваності, який таким специфічним чином бере участь в гармонізації відношення «людина – світ».

Отже, людина не може не бути причетною до одного з цих способів смислотворення. І проблема не в тому, який з них краще, а який гірше, який менш, а який більш досконалий. Міфологія, релігія і філософія є принципово рівноправними способами смислотворення. На користь цієї точки зору свідчить те, що всі вони мають в сучасності наявне буття. А їх почергове домінування як основи синтезу людського світогляду не має нічого спільного з тією послідовністю, про яку говорив О. Конт. Вони невикорінно

присутні в самому людському житті, адже саме життя в його глибинних онтологічних підвалинах, а не тільки соціально-політичних і ідеологічних умовах надає будь-якому із них свій шанс.

РЕЗЮМЕ

Предлагаемая статья освещает проблему смыслообразования и двойной мировоззренческой ориентации человека. Обосновывается положение о том, что смыслообразование укоренено в интенциональных структурах сознания. Его пространство образуется в точке пересечения сущего и должного.

SUMMARY

The given article illuminates the sense-making problem and the problem of the double human worldview orientation. The statement has been proved that sense-making process is implanted into the intentional structures of the consciousness. Its space is created in the point of the crossing of the essence and due.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Автономова Н. Деррида и граматология // Деррида Ж. О граматологии. – М.: Ad Marginem, 2000. – С. 7-107.
2. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979.
3. Бергсон А. Два источника морали и религии: Пер. с фр. – М.: Канон, 1994.
4. Деррида Ж. О граматологии. – М.: Издательство «Ad Marginem», 2000.
5. Зильберман Д. Б. Генезис значения в философии индуизма. – М.: «Эдиториал УРСС», 1998.
6. История философии и культура /Интервью с А. Битовым, И. Золотусским, Ф. Искандером, И. Роднянской // Историко-философский ежегодник. – М., 1987. – С. 279-285.
7. Кессиди Ф.Х. К проблеме происхождения греческой философии // Ж.-П.Вернан Происхождение древнегреческой мысли. – М.: Прогресс, 1988. – С. 170-218.
8. Мамардашвили М. К. Лекции о Прусте (психологическая топология пути) - Москва, Ad Marginem, 1995.
9. Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеалы рациональности. - Тбилиси: Мецниереба, 1984.
10. Нанси Ж.-Л. О со-бытии // Философия Мартина Хайдеггера и современность. М.: Наука, 1991.– С. 91-102.
11. Ортега-и-Гассет Х. Идеи и верования // Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды. – М.: «Весь мир», 1997. – С.404-436.
12. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем. – М.: Республика, 1993.

Надійшла до редакції 20.12.2006 р.

УДК 130.1

ПУБЛІЧНИЙ ДИСКУРС ЯК ЗАСІБ ЛЕГІТИМАЦІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

К.І.Карпенко

Сьогодні учасники екологічних протестів змушені захищати свою роль у дискурсі про природне середовище, який вони ж самі ініціювали. На зміну їх монополії прийшов ринок «зелених» образів, що вступають в активну комунікацію один з одним. У зв'язку з цим змінюється образ руху на захист природного середовища. Він вимушений трансформуватися в «групи культурного тиску» [Див.: 9]. **Метою** даної статті є аналіз публічного дискурсу, який необхідний для того, щоб легітимувати екологічні вимоги й можливі відповіді на питання, що виникають. А саме це і складає сутність *екологічної комунікації*.

Останніми роками інвайронменталізм забезпечує символічні репрезентації природного середовища, усередині яких тісно переплетені моральні, емпіричні і естетичні інтереси [Див.: 2, 5, 13]. Переважання таких «символічних угод» в публічному дискурсі приводить навіть до твердження, що публічна комунікація з приводу природного середовища знаменує пост-ідеологічне століття дискурсивного розголосу [12, с.205]. Такий висновок складає основну ідею роботи Н. Лумана про екологічну комунікацію. Він стверджує, що екологічна комунікація робить багато розголосу (шуму); іноді настільки багато, що люди не хочуть більше слухати. Хоча в такому міркуванні присутнє посилення на деяку ідіосинкразію до екологічної проблематики, проте, воно також свідчить, що у сучасному суспільстві розгортається екологічна комунікація.

Дане твердження свідчить про «дискурсивний шум» як про символічний матеріал, з якого формуються структури реальності. Ідеологічні системи організовані за допомогою символічних угод – і серед них найважливіше місце займають національна ідентичність і морально-етичні уявлення. Існують також символічні угоди в екологічній комунікації, які є матеріалом для формування нових визначальних ідеологічних структур.

Це знаходить відбиток також в пізнавальних системних засобах, які створюються сучасною культурою як послідовно впорядковані пізнавальні поняття: «правильне», «реальне», «значуще». Їх відрізняє саме те, що вони провокують активнішу комунікацію, ніж їх попередники. Така комунікація привертає увагу ЗМІ і забезпечує зміну кола проблем. Відкривається доступ всім охочим в царину вільного обговорення екологічних проблем. Екологічні структури стають більш залежними від ринку публічної комунікації, ніж ті структури, які пов'язані з модерними ідеологіями XIX-першої половини XX ст.

Учасники екологічного протесту повинні змагатися за можливість контролю символічних екологічних угод з тими, хто протистоїть їм. Це призводить до різноманітних дискурсивних коаліцій, які нерідко сформовані на підставі сприятливих системних контекстів. У результаті цього з'являються структури, які роблять символічні угоди незалежними від їх носіїв і трансформують їх в елементи публічного дискурсу.

Західні дослідники цієї проблеми підкреслюють, що подальший розвиток подій багато в чому залежатиме від того, який резонанс в публічному дискурсі одержить питання про три символічні угоди екологічного плану – а саме: про збереження природного середовища, про політичну екологію і про глибинну екологію [Див.: 3, 6, 9, 13]. Вони зіграли важливу роль в «позеленінні» розвинених сучасних суспільств, а, отже, в трансформації інвайронменталізму в звичний елемент публічного дискурсу, але при цьому позбавили його унікальності.

Найкращим підтвердженням цьому служить розвиток і впровадження концепції *стійкого розвитку*, яка впливає на всі політичні сфери, включаючи соціальну політику. Послідовний аналіз концепції стійкого розвитку здійснений в роботах вітчизняних філософів М.Кисельова, В.Крисаченка, А.Толстоухова, М.Хилька та інших. Позитивно оцінюючи саму ідею, дослідники, разом із тим, відзначають, що «при урахуванні розмитості вирішальних понять концепції сталого розвитку і відомої суперечливості утримуючих їх цілепокладаючих установок, досить легко дійти до висновку, що вона не менш утопічна і міфологічна, ніж просвітницька концепція прогресу. Обидві концепції скоріше схожі на протокол про наміри, чим на практично здійснену програму. Однак варто пам'ятати, що багато соціальних утопій в історії людства виявлялися набагато практичнішими, ніж розсудливий розрахунок, хоча і приводили не до тих результатів, що передбачали їхні творці і епігони» [7, с. 9].

В сучасних умовах дії на захист навколишнього середовища оформляються в ідеологічну традицію, що прагне запобігти розколу суспільства і встановити публічний консенсус. Таким чином, складається ситуація, в якій «екологічний дискурс» стає тим ґрунтом, на якому перетинаються колективні учасники публічного дискурсу і публічної сфери. У середині нової ідеологічної моделі ряд практичних підструктур – *етична (під) структура і (під) структура ідентичності* – пропонують нові підходи до вибору легітимуючих інститутів і встановлення згоди у процесі екологічної комунікації, яка може бути розглянута як найбільш продуктивна культурна форма для розробки і мобілізації згоди, взаєморозуміння щодо проблем природовідання (М.Шелер) в сучасному суспільстві.

Екологічний дискурс (екологічна комунікація) охоплює публічну сферу сучасних суспільств, реструктуруючи ідеологічні розбіжності, які штовхають до активності соціальні групи й окремих учасників. Сьогодні ця зміна теоретизується як «друга структурна трансформація публічної сфери». Це формулювання співвідноситься з аналізом Ю.Габермасом структурної трансформації, яка мала місце в публічній сфері наприкінці XIX ст. в Європі і США («Структурна трансформація громадськості», 1962). Аналіз зниження ролі публічної сфери, разом з тим, свідчить про спад в дискурсивному аргументуванні і зростання ролі дискурсивного контролю через посередників як суб'єктів публічних дебатів.

Проте ця перспектива має реверсивний характер. Друга структурна трансформація полягає в збільшенні використання посередників і їх здібності до дискурсивного контролю як конкуруючих колективних учасників. А це приводить також до відповідного зростання публічних дебатів. Це відродження причинно пов'язане з домінуванням екологічної комунікації в сучасних суспільствах. *Цілі екологічної комунікації* полягають перш за все в підтримці ролі колективних символів і вірувань в організації публічних дискурсів. «Політика відносно природи» є лише одним з багатьох питань, які піднімаються в цих дискурсах. Тут також виникає питання про *життєвий світ*, який сьогодні представлений не як колективність, що переслідує мету максималізації добробуту націй і індивідуумів, а як світ, який повинен захистити загальне благо від індивідуалістичного споживача. Тут виникає необхідність захистити комунікативну раціональність від індивідуалістичної раціональності.

Трансформація інвайронменталізму у елемент публічного екологічного дискурсу відповідає потребі включення проблеми навколишнього середовища як конститутивного елемента в сучасний політичний дискурс. Політична екологія є дискурсом, який розмежовує неортодоксальні елементи глибинної екології і ортодоксальні елементи концепції збереження природного середовища [Див.: 7]. Можна висловити емпіричне припущення про перетворення політико-екологічної угоди в головну структуру екологічного дискурсу. Це припущення є ключовим для розуміння екологічної трансформації публічного дискурсу про навколишнє середовище. Слово «екологія» стало настільки модним, що його можна застосовувати до будь-якого елементу

публічного дискурсу про навколишнє середовище: до етичних питань, наукових теорій, художнього опису відносин людини з природою.

Посилення домінування політико-екологічної угоди веде до зміни значення інвайронменталізму, яке є передумовою для його трансформації в публічний дискурс про конфлікти. Ця стадія може бути названа «пост-інвайронменталізмом» [Див.: 14, с.221]. Вона зовсім не означає кінець дискурсу про навколишнє середовище; вона швидше означає початок екологічного дискурсу і кінець інвайронменталізму як «контр-дискурсу». Як ідеологія, екологія доповнює інші ліберальні і соціалістичні течії. У цьому сенсі вона займає місце, яке ніколи реально не було зайняте консерватизмом [Див.: 9].

Те, якою мірою ця ідеологічна позиція може бути стабілізована, залежить від соціальних і інституційних чинників, які складно переплетені з успіхами і невдачами екологічного руху. Існують очевидні передумови, які підштовхують до такого типу ідеологізації. Порівняльний погляд на підйом і спад в добробуті культур показує, що розвиток у напрямку до парадигми політичної екології є чітко вираженим в країнах з високо розвинутим капіталізмом. Передумовою для її формування є добре розроблена система справедливого розподілу. Чим більше питань соціального розподілу, перерозподілу і заборон буде вирішено, тим більше ця система розподілу і заборон ставатиме частиною повсякденної культури.

Ефективність заборонної санкції, на думку Т. Гардашук, стимулює впровадження заходів, що забезпечують випуск товарів за ресурсозберігаючими і менш шкідливими для довкілля технологіями лише в умовах реального вибору з числа наявних альтернатив, які надає ринкова економіка. За умов же економічного занепаду екологічні вимоги громадськості можуть легко поступатися вимогам виробничо-меркантильним (споживацьким), збільшуючи ймовірність застосування будь-яких технологій, навіть шкідливих, ніж ті, проти яких попередньо виступала громадськість [Див.: 4, с. 46, 112].

Інвайронменталізм покидає свій відпрацьований контекст і стає частиною сучасного суспільства, тим самим віддаючи себе в розпорядження динаміці модерних дискурсів, які також роблять інвайронменталізм об'єктом процесів раціоналізації і розчаклування світу. Веберівська перспектива, таким чином, пояснює зміни в інвайронменталізмі.

Отже, для того, щоб структурувати екологічний дискурс, доцільно розглянути дві його складові: перша з них пов'язана з екологічною *етикою*, що *легітимує* науку і політику в сучасному суспільстві, а друга – з проблемами *екологічної ідентичності*. Разом вони складають основу консенсусу в сучасних суспільствах, а тому й основу уявлень про ідеальну, або універсальну екологічну комунікацію.

На формальному рівні етична концепція, виділяючи екологію як важливу структуру в сучасній культурі, стикається з проблемами *процедуралізації*. Етичні поняття, за допомогою яких питання навколишнього середовища одержують когнітивне визнання, ґрунтуються на етиці, яка веде до дискусійних формулювань етичних завдань для екологічно відповідального суспільства. Її пізнавальна репутація вимагає від сучасних етик нових процедурних понять, бо старі не відповідають цим вимогам. Особливо, в тому вигляді, як вони визначені з часів Канта. Один з виходів з цієї ситуації припускає повернення до до-модерної, або не-модерної етики, до чого значною мірою схиляється конструювання етики навколишнього середовища [Див.: 3,8]. Сучасний процедуралізм кидає виклик етичному само-розумінню і само-обґрунтуванню інвайронменталізму, який був найважливішим чинником в просуванні до екологічного дискурсу і його власної трансформації.

В процесі цієї трансформації інвайронменталізм перевизначив свої етичні основи, а також ініціював обговорення етичних підстав політики. Екологічна етика повинна ґрунтуватися не на інвайронменталістських поняттях про цінність природи, а на понятті про чесний розподіл природних ресурсів. Природа, яка визначена і оцінена як колективне благо, примушує моральні дискурси співвідносити проблему розподільної справедливості

(наприклад, розподіл прав на забруднення навколишнього середовища) і проблеми розподілу колективних благ. Коли природа стає дефіцитним благом, використання природних ресурсів повинне регулюватися на підставі використання критерію дистрибутивної справедливості. Відмінність полягає перш за все в дефініції зубожіння природи.

Прихильники концепції консервації природи стверджують, що природа стає нульовим об'єктом: її ресурси обмежені. Це твердження є спірним; учені можуть довести, що природа може бути дуже винахідливою, а тому руйнування частини природи не обов'язково стане руйнуванням природи як такої. К.-О. Апель пише: «Природа загалом, точніше природа, як її можна уявити як щось існуюче до утворення людського роду, має значний імунітет проти деструктивних експансій з боку людини» [1, с. 429].

Етичні дискусії також впливають на науку як соціальний інститут. Екологічний вплив є відчутним в соціальних науках і економіці. Ідея екологічної економіки є не альтернативною економікою, а процвітаючою областю в економіці як науці про суспільство. Вона аналізує природу не як раз і назавжди дану основу для економічної діяльності, а як таку, що взаємодіє з людиною. Завдяки цьому в науці з'являється етичний вимір. Наукова сліпота щодо екологічних проблем, які часто обговорюються, зникає в рамках політичної екології, оскільки вона розробляє ідею науки, яка не тільки створює свою методологію, але її цілі і завдання стають також доступними для розуміння і досвіду людей різних спеціальностей.

Іншим важливим моментом появи екології як домінуючої структури в сучасному публічному дискурсі є *формування структур ідентичності*. Інвайронменталізм є дослідженням людьми свого місця в природі, квазі-антропологічної ситуації, яка служить медіумом при постановці питання про ідентичність. Цей пошук ідентичності традиційно здійснювався релігійними системами віри. Релігія містить пізнавальні, моральні і естетичні структурні засоби, які забезпечують контр-фактичне рішення проблеми персональної ідентичності. Релігійне рішення проблеми персональної ідентичності також характеризує сучасні суспільства.

Життєві історії активістів екологічного руху показують, що релігійні мотивації фактично грають важливу роль в турботі про природу [Див.: 10, 11]. Зважаючи на твердження про те, що поняття персональної ідентичності сьогодні все ще пов'язане з релігійною вірою, все-таки не варто вважати, що ці системи віри все ще ґрунтуються на ідеях співтовариства віруючих. Оскільки релігійні організації втратили свою всеосяжну силу в повсякденному житті, остільки персональна ідентичність не є більше надбанням тільки віруючих. Їм на зміну прийшла ідея асоціацій, в яких поняття співтовариства є секуляризованою версією співтовариства віруючих. Секуляризоване співтовариство замінило традиційну релігійну групу. Сформулась також думка, що можна знайти персональну ідентичність в матеріальній рівності і у відсутності відчуження від результатів праці. Проте тепер це вже не така гостра проблема.

Звернення до асоціацій між різними людьми стає головною силою в пізнавальних структурах персональної ідентичності. Ці асоціації є вільними, а також достатньо динамічними і різноманітними. Вони можуть бути релігійними або світськими, національними або мультикультурними і так далі.

Слід підкреслити, що в той час, як інвайронменталізм 70-х–80-х років становив соціальний рух, що базувався в основному на цілераціональності, екологічний дискурс останніх років значно більше тяжіє до комунікативної раціональності. Це приводить до закріплення рухів як груп культурного тиску, тому що для того, щоб вижити, вони повинні зробити інвестиції в публічний дискурс. За таких умов дискурси протесту як і раніше грають важливу роль в подальшому розвитку екології як проблеми публічного блага.

Традиційна структура в модерному публічному дискурсі, заснована на вірі в прогрес за допомогою підкорення природи, зазнала суттєвих змін шляхом мобілізації інвайронменталізму. Екологія забезпечує нову символічну угоду для пізнавальних

структурних засобів, за допомогою яких ми досягаємо соціальну реальність. Розгляд природи не тільки у якості предмета емпіричного знання, але й у якості співсуб'єкта естетичної і моральної перспектив – це саме те, що нова екологічна структура долучає до екологічного дискурсу. Публічний дискурс досяг успіху в реорганізації моральних, емпіричних та естетичних засобів рефлексії: структурні засоби є вбудованими в когерентні структури, які виходять за межі повсякденного життєвого світу. Символічні угоди про навколишнє середовище приймають такий формат, який дає можливість їх використання в публічній комунікації і дебатах: вони стають пізнавальними, добре організованими угодами, системами думки, вилученими з конкретного життєвого світу. Індикатором цього є факт, що ці дискурси і відповідні комунікації у сучасній філософії отримали назву «екологічної комунікації» (Луман), або «екологічного дискурсу» (Апель). Таким чином, екологічний дискурс (екологічна комунікація) останніх двох десятиліть є специфічною історичною рефлексією, організованою символічною системою питань про навколишнє середовище, які виокремилися в життєвому світі. Він нейтралізував суперечку між глибинною екологією і концепцією збереження природного середовища, що претендували на винятковість в аналізі екологічних проблем. Екологічна комунікація привела до їх інтеграції.

Отже, модернізація процесу формування ідентичності забезпечує вплив екології як домінуючої структури в сучасному публічному дискурсі. Ідеологічні системи XIX ст. все ще функціонують, але публічний дискурс, що апелює до них, не може вирішити проблеми ідентифікації в умовах екологічної кризи. Екологічна комунікація (екологічний дискурс) виявляється таким експериментом, що здійснює модернізацію одного з найбільш важливих аспектів «соціального життя, що запізнилося». Започаткувавши публічний дискурс, екологічна комунікація почала реструктуралізацію публічного простору, роблячи його відкритим і здійснюючи свій внесок в його емансипацію від життєвого світу. Інституційні зміни дозволяють направити в певне русло ці модернізації. Екологічна комунікація визначає специфічні селективні умови для участі в публічному дискурсі, а саме: усвідомлене використання структурних засобів в дискурсі про природу.

Отже, створюється підстава для подальшого розвитку публічної сфери, яка є справжньою умовою, що гарантує пізнавальні, етичні, естетичні, психологічні та інші передумови екологічної раціональності, що має бути внутрішньою властивістю культури сучасних суспільств.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена проблеме легитимации экологической коммуникации в современном публичном дискурсе о природной среде, которая находит воплощение в этике и идентификационных практиках.

SUMMARY

The given article is devoted to legitimization of the ecological communication in the modern public discourse on natural environment, which is realized in the ethics and identification practices.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Апель К.-О. Екологічна криза як виклик дискурсивній етиці // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 413-455.
2. Бек, Ульріх. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер. с нем. – М.: Прогресс-Традиция, 2000.

3. Калликотт Б. Азиатские традиции и перспективы экологической этики: пропедевтика // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М.: Прогресс, 1990. – С.308-327.
4. Кисельов М.М., Крисаченко В.С., Гардашук Т.В. Методологія екологічного синтезу. – К., 1995.
5. Леопольд О. Календарь песчаного графства. – М.: Мир, 1980.
6. Нэш Р. Права природы. История экологической этики. – К.: Киевский эколого-культурный центр, 2001.
7. Толстоухов А.В. Планетарный социум и его эко-будущее // Практична філософія. – 2001. – №3. – С. 21-37.
8. Швейцер А. Благоговение перед жизнью: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1992.
9. Dryzek, John. Ecology and discursive democracy: Beyond liberal capitalism and the administrative state // Capitalism, Nature, Socialism. – 1992. – 3 (2). – P. 18-42.
10. Epstein, Barbara. Ecofeminism and Grassroots Movement in the United States. In Richard Hofrichter (ed.), Toxic Struggles, New Society Publishers, Philadelphia, 1993.
11. Griffin, Susan. Women and Nature: The Roaring Inside Her, Harper and Row, New York, 1997.
12. Luhmann, Niklas. Ecological Communication. – Cambridge: Polity Press, 2001.
13. Naess, Arne, Ecology, Community and Lifestyle. – New York: Cambridge University Press, 1989.
14. Young, Iris. Unruly categories: A critique of Nance Fraser's dual system theory // New Left Review, 1997. – P. 201-227.

Надійшла до редакції 20.12.2006 р.

УДК 316. 722

ГЛОБАЛЬНЫЙ МИР СКВОЗЬ ПРИЗМУ ИНТЕРВАЛЬНОЙ МЕТОДОЛОГИИ

Д.Е. Муза

Исследовательский интерес к сверхактуальной проблеме культурного и цивилизационного многообразия является достаточно устойчивым, тем более, в контексте набирающих ход макросоциальных трансформаций. Последняя, несмотря на её сложноуловимую онтологию, имеет ряд концептуально-взвешенных определений (напр. в работах Э.Гидденса, З.Баумана, Р.Робертсона, У.Бека, С.Леша, Э.Валлерстайна, А.И.Уткина, В.И.Толстых, А.И.Неклессы, Ю.В.Павленко и др.), одно из которых представляется наиболее точной аппроксимацией происходящего: «феномен глобализации... нужно анализировать не только как стихийно складывающийся процесс мировой взаимозависимости, но и как технологию ассиметричных глобальных взаимодействий, по-новому структурирующих современный мир» [1, с. 5]. Причем ближайшая социологическая конкретизация подтверждает этот тезис: «бурхливий розвиток процесів глобалізації не врівноважується ані політичною інтеграцією, ані вирівнюванням міжнародної нерівності в багатстві і силі» [2, с.88]. Напротив, силовые сценарии взаимоотношений (политических, экономических, культурно-информационных и эколого-демографических) между субъектами «миросистемы», признаются объективно укорененными [3].

Более того, тенденция, связанная с регистрацией – в качестве субъектов историчности, – именно локальных (региональных) комплексов, на сегодняшний день является предпочтительной, поскольку феномен множества цивилизаций (культур) реги-

стрируется в первую очередь эмпирически (он представлен во многих документах ЮНЕСКО) [4, с.314-315]. Любопытно и то обстоятельство, что задействованные в качестве критериев выделения цивилизаций, – конкретно-территориальные, региональные, континентальные, географические (речные, островные), политические (имперские), страноведческие, социально-экономические, технологические, наконец, религиозные моменты «работают» на идею множественности.

Однако следует заметить: если реальная история разворачивается как принципиально множественная, то и моделирование её актуальной структуры далеко до консенсусного вида. Даже сама цивилилогия стоит перед необходимостью выработки концептуально взвешенного представления о глобальном мире. Поэтому в статье предпринимается попытка (цель) «расшифровки» структуры глобального мира, - средствами интервальной методологии, которая, как нам кажется, может дать новые смысловые горизонты в истолковании его сложноорганизованных реалий.

Тем не менее, при изучении структуры Истории, ставшей глобальной, нужно исходить из реального плюрализма моделей истории, часто несовпадающих как в своих исходных интуициях, так и выводах [5, с.31-32, 104-141]. Поэтому уточнение общей онтологической структуры Истории представляет несомненный теоретический, а затем и практический интерес. Такое уточнение позволяет осуществить интервальный подход, разрабатываемый отечественным автором, профессором Ф.В.Лазаревым и его последователями. Но, прежде чем перейти к процедуре инструментализации положений этого подхода на материале исторической конкретики, отметим, что интуиции интервальности (многомерности) противостоят два других подхода, разрабатываемых философско-историческими средствами. Речь, во-первых, идет об унитарно-стабилизирующем варианте прочтения партитуры Истории (к примеру, используя идею «капиалистической мир-системы» Ф.Броделя, принцип Паноптикона М.Фуко или гипотезу «центральной цивилизации» Д.Уилкинсона); во-вторых, о бинарном (биполушарном) западно-восточном историеразвитии (П.Сорокин, Ф.Х.Кессиди, А.Этциони, А.С.Панарин и др.).

И все же, эмпирические исследования, посвященные прохождению глобализационных процессов на конкретных территориях [6], «говорят» языком фактов об онтологии внутриисторического плюрализма, активно формирующегося в связи с различной реакцией социокультурных систем на происходящий макросдвиг. Это дает повод мыслить историю интервально, а, значит, – с учетом существующих социокультурных различий или инаковостей. Итак, следует вспомнить, что интервальная парадигма, – выступая в роли классически/ неклассически укорененного метадискурса, – стремится к: а) дискретному воспроизведению всех срезов культурно-исторического процесса путем описания каждого из них специфически подобранным для каждого случая коцептуальным языком; б) «концептуальной сборке», поиску объективно-оптимальной конфигурации фрагментов реальности, с обязательным выполнением требования установления присущим им (часто скрытых) универсалий.

Итак, сделаем первое допущение: культурно-исторический процесс в обоих своих измерениях, синхронном и диахронном, предоставляет добротную предметно-интервальную «материю» исследования. Если воспользоваться наиболее удачной попыткой дисинкретиза исторического у А.Дж.Тойнби, по новому разметившего «умопостигаемое поле человеческой истории», то мы сумеем убедиться в возможности применимости понятия «интервалов абстракции».

Его общий эскиз истории в диахронно-цивилизационном измерении (с учетом социогенетической функции «высших религий») хорошо известен [7, с. 540-548], но менее известна схема развития цивилизаций, членившаяся на пять генетически связанных этапов: 1) этап примитивных обществ; 2) этап жизни высших цивилизаций первой генерации (напр., минойская, древнекитайская или шань-иньская, харапская); 3) этап

жизни высших цивилизаций второй генерации (эллинская, сирийская, иранская-зороастрийская, классические – китайская и индийская); 4) этап конституирования «вселенских церквей» как «куколок» будущих великих цивилизаций (восточно- и западнохристианской, мусульманской); 5) этап жизни цивилизаций третьей генерации, т.е. бытийно соотносимых с т.н. новым и новейшим временем. Заметим, что каждый из социогенетических этапов может трактоваться как вполне самостоятельный интервал, требующий описания, соответствующего духу внутриэпохальных изменений.

XX век, наполненный массой судьбоносных событий, – двумя мировыми и «холодной» войнами, революциями в России, Турции, Китае, великой депрессией и экономическим оживлением США, распадом колониальной системы с фактурой соответствующих ей отношений, ростом технико-технологического могущества того же Запада и его менее развитого оппонента СССР, и, как следствие, их жесткого фронтального противостояния, оценивается Тойнби как конечный фазис унификации мира. Тем не менее, реалии нынешнего мира таковы, что он являет собой одновременно: а) «одно огромное общество», порожденное экспансией западного христианства; б) бытие пяти самобытных, «живых» цивилизаций (западной, православно-русско-советской, исламской, индусской, дальневосточной или китайской), плюс целого шлейфа из четырнадцати «угасших» цивилизаций [8, с. 97-104].

Итак, глядя в паноптикум предложенный А.Дж.Тойнби, можно, при желании, увидеть как внутренне расчлененную социокультурную реальность, синхронически включающую в себя подлинно актуальные цивилизационные формы, их сателлитов, так и проступающие сквозь толщу вещества истории реликты (некогда приведшие к генезису «старшие» цивилизации, как минимум, оплодотворявшие их поступь идейно-культурным влиянием, а по максимуму, могущие в реанимационном режиме стать актуальными величинами), а также многообразные межцивилизационные контакты с доминантой западного влияния [9]. Причем «вызов» Запада, как мы убедились на опыте распада СССР, не только структурообразующ в отношении современной Истории, он несет в себе определенную перспективу совместного бытия народов и культур. Вместе с тем, цивилизационный «интервал абстракции» остается эвристичным, поскольку живые цивилизации (к примеру, Китай или исламский мир), могут через «архаизм» (возврат к традиции, к опробованным институтам и ценностям) и «футуризм» (разрыв с настоящим в пользу будущего) искать более адекватную социоформу на фоне глобальных изменений, инициируемых тем же Западом.

Вслед за этим напрашивается вывод: модель Истории, разработанная британским автором, дает возможность фиксировать контакты цивилизаций между собой, в том числе, – с учетом двух перспектив: локализации (с естественной для этого случая герметизацией «интервала») и перспективы универсализации («открытие» конкретной цивилизацией «большого» времени и «большого» пространства Истории). Однако универсализация исторического бытия (порождающая универсальную-таки, структуру универсальной Истории) и глобализация (как структурирование мирового пространства из одного, условно говоря, центра Истории и придание ей темпо-ритмии этого центра), – реальности неоднородные в смысловом и ценностном отношениях. Поэтому основной сюжет истории ближайшего будущего очерчен А.Дж.Тойнби достаточно недвусмысленно: консолидированный Запад бросает «вызов» всему незападному миру, который, в свою очередь, начинает поиск «ответа» на идущий с Запада «культурный луч цивилизации». Простых сценариев (на чем настаивает сегодня социосинергетика) История не знает и знать не может, но, тем не менее, перенятие социокультурного духа и формы бытия Запада (тактика «иродианства»), – становится общей тенденцией мирового развития. Но вопрос в том, останутся ли в «живых» те цивилизации, которые Запад избрал в качестве объекта своей покоряюще-преобразующей воли. С другой стороны, активный «зелотизм» как тактика самоизоляции уже невозможен, прежде всего, из-за

явного информационно-технологического (в широком смысле) превосходства объединенного Запада над любым из участников внутриисторических взаимодействий. Спрашивается: каков же выход из этой ситуации?

Ответ на этот вопрос, хотя и в общем виде, может быть прояснен с привлечением еще одного средства интервального анализа. В рамках интервальной парадигмы особый резон приобретает понятие «системы референций» или системы отсчета. «Именно последняя, – пишет Ф.В.Лазарев, – придает точность и однозначность... терминам и ... величинам» [10, с. 25]. Для историософии, изучающей социокультурную динамику в свете высшего смысла Истории, без такой системы едва ли можно обойтись. Для объяснения макроисторической динамики привлекалось несколько систем отсчета, но наиболее известной системой является т.н. «осевое время».

Известно, что немецкий философ К.Ясперс, опираясь на определенный эмпирический базис исторической науки и антропологии, сконструировал понятие «осевого времени», тем самым, выработав представление о сходимости частных (Китай, Индия, Иран, Палестина, греко-римский мир) перфекто-ценностных прорывов к единому логосу жизни, – в некую универсальную духовно-упорядоченную, целе-смысловую вселенную («эпоха духовной основы нашего человеческого бытия»). В свою очередь, созданная коллективными усилиями «ось» Истории задала единую структуру Истории, в том числе, для народов, живших в измерении исторической синхронии с субъектами «осевого времени» (но находившихся за пределами «движения осевого времени»), так и в аспекте диахронии: для народов (германцы и славяне – на Западе, японцы, малайцы и сиамцы – в Восточной Азии), хронологически позже вступающих на авансцену Истории. Причем в гипотезе К.Ясперса методологически привлекательно то, что приобщение к «твердым устоям жизни» «осевого времени», гарантирует реанимацию культурных реликтов великих цивилизаций древности – Двуречья, Египта и Китая. Но здесь следует четко акцентировать внимание на том пункте концепции, где Ясперс предлагает набор элементов, в том числе, – главный, структурообразующий.

Из текста его работы видно, что проблема решается не в телеологическом (истоки и цель истории – величины неизвестные [11, с.31]), но якобы в коммуникативном ключе. В качестве генерирующих энергию духовного прорыва в осевое измерение выступают Индия, Китай и Западный мир (Греция), причем не как расовые, этнические, культурные или политические величины. В первую очередь они – величины духовно-коммуникативного порядка, основой бытия которых служит опыт [там же, с.49]. Поэтому, нужно думать, что постоянное общение между ними – суть главный фактор формо- и смыслообразования в Истории. Идея этого опыта (заметим, не столько религиозного, сколько позитивно-технического характера!) позволяет говорить об общении с «умершими» культурами и цивилизациями, о диалоге традиций, о перенятии и усвоении фундаментальных знаний и навыков. Таким образом, структура Истории предстает в виде четырех волн накопления и трансляции внутриисторического опыта: 1) прометеевской эпохи; 2) эпохи великих культур древности; 3) «осевой» эпохи; 4) эпохи развития техники.

Тем не менее, схема всемирной истории К.Ясперса как «всеобщей коммуникации», была основательно поколеблена С.Эйзенштадтом в пункте, который обошел немецкий автор, уравнивая историю человеческого духа с «двумя дыханиями», двумя прометеевскими прорывами [11, с.53]. Напротив, суть революционных изменений в сфере духа, по мнению С.Эйзенштадта, касается радикального слома прежнего миропонимания (магического, по мнению самого Ясперса), в котором «лучший мир» был слепком прикрас с этого земного порядка бытия; замене его принципиально новой онтологической моделью реальности с трансцендентным и посюсторонним порядками. Именно в «осевых» цивилизациях вырабатываются теистические и нетеистические представления о высшей реальности; о путях её достижения (а, значит, обретения подлинной духовности); о связи трансцендентного и мирского порядков бытия; о социально-

политической форме, соотносимой с трансцендентным; о метафизическом и этическом базисами как законообразующими по отношению к земной эмпирии; в конце концов, о духовно-нормативной структуре цивилизационного организма. Понятно, что мировоззренческо-мироустроительные «проекты» Конфуция и Лао Цзы, Гаутамы и Махавиры, Зороастра и библейских пророков, наконец, Сократа и Платона не просто отличались своими параметрами. В фокусе объективной компаративности они явно не корреспондировали друг с другом. Вместе с тем, эти «проекты» в различной степени актуализировали «поле напряженности» между трансцендентным основанием бытия и мирскими порядками существования. Это «поле напряженности» и является искомой сущностью «осевых революций» [12, с.95], всегда требующих перестройки социальной реальности и перестройки личности самого человека – под вновь открытый метафизический и этический стандарт. Возникшие на путях этих духовных трансформаций проблемы и противоречия, считает Самуэль Эйзенштадт, «повлекли за собой новый тип социальной и культурной динамики в истории человечества» [там же, с.96], сделали её удивительно одухотворенной. И, вместе с тем, драматически-противоречивой, имманентно-конфликтной. Для минимизации внутриисторических конфликтов новым субъектам потребовались мощные идеологические средства (религия, философия, «естествознание», новаторская этика), особые социальные структуры, выработка и материализация «большой» и «малой» культургенерирующих традиций, новая политическая сфера, новые сословия, включая духовную элиту.

Такое концептуальное уточнение нам кажется более веским, чем дискурс К.Ясперса, тем более что он, по сути, вынес за скобки своей схемы христианское Откровение. Это странно уже хотя бы потому, что именно христианство последовательно в отстаивании пути трансценденции, пути наиболее проблематичном с точки зрения опыта «великих культур древности», как, впрочем, и опыта других «осевых» культур. Кроме того, внутри культурной матрицы христианства впервые прозвучала идея человечества (блаж. Августин. О граде Божьем. Кн. X, гл. XXXII), соотносимая с нравственным абсолютом и требующая соответствующих усилий по её претворению, независимо от наличных этнокультурных различий. Или: идея Града Божьего, в строительстве которого могут принять участие все народы и отдельные личности. Таким образом и рождается идея цивилизации, не тождественная просветительски-рациональной (скроенной по меркам западного общества и его культуры) модели. Тем более, проективно-мироустроительной («проект Модерна»), скроенной по другим идейно-ценностным, референциальным основаниям [13].

Эти основания, как показал тот же С.Эйзенштадт [14, с. 223-244], содержательно укоренены в трансцендентном. Да и сама цивилизационная структура – это набор социальных институтов и личностных усилий, «удерживающих» реальность трансцендентного в мирских порядках, т.е. обеспечивающих, прежде всего, – духовную идентификацию. С содержанием трансцендентного, по его мнению, связаны также попытки альтернативного устройства западного общества, придание его структуре и функционированию такого содержания легитимности, которое бы корреспондировало со смыслом самого трансцендентного. Но самое, пожалуй, важное: когда «поле напряжения» между трансцендентным и земным порядками минимизируется до масштабов души конкретного человека, тем более, когда трансцендентное вообще отменяется, социокультурный комплекс переходит в режим неконтролируемого самоизменения. Так, западная цивилизация, перманентно сотрясаемая альтернативистскими, сектантскими идеологическими проектами устройства (например, средневековый хилиазм и реформаторские усилия), не только перекроила ценностно-смысловую сферу бытия (объявив о «смерти Бога»), изменила границы своей культурной и политической общности (колонизация, революции, мировые войны); она внесла коррективы в познавательно-технологическую, экономическую и образовательную практики. В результате фаустовских усилий её смысловое целое становится «некой грудой»

(Л.Дюмон), и идентификация на всех уровнях делается сверхпроблематичной. Вплоть до сегодняшнего дня, когда «сакральная вертикаль» (В.Л.Цимбурский) как смыслообразующий остов всякой цивилизации отрицается, а взамен предлагается ризома или «сад расходящихся тропок», игра, абсурд...

Итак, если следовать итогам деконструктивистских усилий западных интеллектуалов, западный мир, несмотря на провозглашенные и отстаиваемые им мировоззренческий индивидуализм, идею естественных прав, демократические институты и т.д., принуждает жить в соответствии с ними всех остальных. Но драматизм нынешнего этапа Истории состоит в том, что пересадка, в ряде случаев (как в Афганистане или Ираке), самих оснований этой цивилизации, а в большинстве случаев, – продуктов социокультурной эволюции Запада, не дает общечеловеческой перспективы существования. Да и возможна ли она, если глобализацию отождествлять с вестернизацией? Думается, помощь в конструктивном ответе на этот вопрос может опять оказать интервальный подход. При допущении полиинтервальности любого объекта он фокусирует несколько вариантов связей между интервалами: 1) иерархической подчиненности; 2) конфигурации равноправных интервалов; 3) конфигурации соподчиненных интервалов; 4) конфигурации непересекающихся интервалов [15, с.59]. Понятно, что сейчас мир развивается по сценарию «пирамидальной глобализации», т.е. так, что в нем конституирован центр политической силы, экономической воли и бесосновной, информационной культуры. Но это – со стороны внешнего наблюдателя. Внутренний же наблюдатель четко осознает границы «своего» и «чужого», упорядоченного и хаотичного, западного и незападного. Великая социокультурная неудача Запада в том и состоит, что, провозглашая универсальные принципы (гуманизм как идеологическое основание бытия Единой Европы), он тут же от них отказывается. Иначе как объяснить наличие Шенгенского кордона или новые миграционные правила в США и Великобритании?

И последнее. Интервальный взгляд помимо концептуальной проработки цивилизации как социокультурного интервала, фокусировки внимания на «формативном принципе» бытия каждой из множества современных цивилизаций [16, с. 46-73], [17, с.33] требует уяснения возможности современного межкультурного и межкультурного диалога. По мнению профессора Ф.В.Лазарева [15, с.51], сама история подвела нас к осознанию и поиску решения двух взаимосвязанных проблем: а) устойчивых параметров рационального диалога, при условии, что каждая цивилизация несет в себе внутреннюю детерминанту, т.е. «зациклена» на определенном принципе (к примеру: китайская – на принципе иерархического дуализма; индийская – на принципе «иерархии внутри круга»; западная – на принципе индивида как «подвижного различия»; исламская – на принципе единства Уммы и её геополитического расширения; русская – на принципе соборного спасения); б) «кодов» и способов понимания, которые служили бы ключом к общению между «внутриинтервальными» и «надынтервальными» субъектами культуры.

Эти проблемы, нужно заметить, еще слабо артикулированы в контексте современных дискуссий об общей судьбе, поскольку инстанция «другого» по-прежнему ассоциируется с онтологической и смысловой угрозой. В немалой степени это обстоятельство объясняется этической деформацией самого Разума, для которого техноэкономические, рыночные (количественные) критерии стали главными в определении приоритетов совместной жизни. История же, как никогда, нуждается в качественных критериях, связанных, в первую очередь, с духовными, эколого-культурными и эколого-антропологическими перспективами бытия. Поэтому, как нам кажется, диалог может быть конструктивным и взаимообогащающим в том случае, если каждая из цивилизаций пойдет по пути воссоздания той части традиции, которая отвечает за ценностный консенсус по кардинальным вопросам развития глобального мира.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено проблемі цивілізаційного різноманіття, яке існує в умовах глобального світу. Ця проблема аналізується з залученням засобів інтервальної методології.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of civilization diversity in conditions of global world. This problem is analyzed with tools of the interval methodology.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование: Учебник для студентов вузов. – М.: Алгоритм, 2000.
2. Гіденс Е. Соціологія/ Пер. с англ. – К.: Основи, 1999.
3. Къеза Дж. Война империй: Восток – Запад. Раздел сфер влияния / Пер. с ит. – М.: Эксмо, 2006.
4. Чумаков А.Н. Метафизика глобализации. Культурно-цивилизационный контекст. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2006.
5. Велш В. Наш постмодерный модерн/ Пер. с нем. – К.: Альтерпрес, 2004.
6. Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире/ Под ред. П.Бергера, С.Хантингтона. – М.: Аспект-Пресс, 2004.
7. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. Том 1. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1995.
8. Тойнбі А.Дж. Цивилизации перед судом истории// Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. Сборник / Пер. с англ. – М.: Изд. группа «Прогресс» - «Культура»; СПб.: «Ювента», 1995. – С. 19-154.
9. Тойнби А.Дж. Мир и Запад// Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. Сборник / Пер. с англ. – М.: Изд. группа «Прогресс» - «Культура»; СПб.: «Ювента», 1995. – С. 155-194.
10. Лазарев Ф.В. Многомерный человек. Введение в интервальную антропологию. – Симферополь: Сонат, 2001.
11. Ясперс К. Истоки истории и её цель// Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – С. 27-286.
12. Эйзенштадт Ш. Основы и структура цивилизационного устройства общества. О цивилизациях «осевого времени»// Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматия. Учеб. пособие для студентов вузов/ Сост., ред. и вступ. ст. Б.С.Ерасов. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – С. 94-101.
13. Хабермас Ю. Модерн – незавершенный проект// Хабермас Ю. Политические работы. – М.: Праксис, 2005. – С. 7-31.
14. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций/ Пер. с англ. – М.: Аспект-Персс, 1999.
15. Лазарев Ф.В. Разум и мудрость в горизонте новой культурной парадигмы. – Симферополь: б.и., 2004.
16. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003.
17. Ерасов Б.С. Цивилизации: универсалии и самобытность. – М.: Наука, 2002.

Надійшла до редакції 22.10.2006 р.

УДК 130.2

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ І ПОКОЛІННЯ: ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ВЗАЄМОІМПЛІКАЦІЙ

В.М. Корабльова

Актуальність теми. Ідея покоління є однією з центральних у філософській антропології. Без її включення до комплексу смислів, що визначають людське буття, розгляд перспектив людини, цивілізації й культури перетворюється або на формалізовану схему, або на метафізичний конструкт, нездатний дати відповідь на виклики сьогодення, а також на теоретичні проблеми, пов'язані із посиленням культурної й соціальної динаміки сучасного етапу антропосоціогенези. При цьому найбільший дослідницький інтерес викликає репрезентація ідеї покоління у сучасній культурі, виявлення трансформацій її значеннєвого ядра в контексті віртуалізації.

Оскільки ціннісне наповнення та істотні риси сучасної культури визначаються «другою комунікаційною революцією» (М. Маклюєн), розповсюдженням інформаційних технологій та збільшенням ваги цих технологій у людському житті, дослідження конфігурації ідеї поколінь у цій культурі вимагає ретельного дослідження віртуальності як суттєвої ознаки сучасності. Отже, **метою** пропонованої статті є дослідження ідеї покоління у віртуальній реальності шляхом залучення напрацювань теоретиків постмодернізму та їх аналіз крізь призму поколіннєвої проблематики. **Об'єкт аналізу** становить віртуальна реальність. **Предметом дослідження** є ідея покоління у віртуальній реальності.

Ступінь розробленості проблеми. Віртуальна реальність як філософська проблема є предметом розгляду багатьох дослідників: Н.А.Носова, О.І. Генисаретського, С.С.Хоружого, Л.А.Мікешіної, М.Ю.Опенкова та ін. У постмодерному дискурсі рефлексія віртуальної реальності розглядається у працях П.Вірілію, Ж.Бодріяра, Ж.-Ф. Ліотара, М. Маклюєна тощо. Представленість ідеї покоління у сучасній культурі є майже не опрацьованою темою: тут можна послатися лише на колективну монографію з грифом МОН Росії «Поколение в социокультурном контексте XX века» [1]. У будь-якому разі, ідея покоління в контексті віртуальності як конститутивної ознаки сучасності практично не досліджується, що й спровокувало появу цієї статті.

Дискурс покоління як неродинної спільноти в європейській культурі розпочинається з християнства, яке є водночас темпоральним та екстемпоральним, його символ – хрест – є перетином горизонталі історії з вертикаллю вічності. Земний час гріховного життя людства від вигнання з раю до Страшного суду постає низкою спадкоємних поколінь (загальновідоме «Авраам породив Ісаака, Ісаак породив Іакова...»), проте сказано, що у Царстві Небесному, коли всі люди, які будь-коли жили на землі, воскреснуть, не буде ні часу, ні поколінь, ні родинних зв'язків.

«Перша комунікаційна революція», тобто винахід Й.Гуттенберга, у поєднанні з домінуванням християнства в європейській свідомості спричинили історичність, лінійність свідомості Нового й Новітнього часу. На думку М. Маклюєна, винахід Й. Гуттенбергом друкарського станка став поворотним пунктом людської історії, бо процес читання, розшифровки тексту сформували здатність особливим чином організовувати розум людини, яка читає. Лінійний характер письма, послідовне стеження за плином думки породжують уявлення про причинно-наслідковий зв'язок явищ, їх «фрагментарність» і «розподіленість» у просторі й часі, формується апарат формально-логічного, абстрактного мислення, яке стає засобом контролю емоційного життя людини. Уявлення про історію людства як односпрямований лінійний процес корелюють з уявленнями про історію як зміну поколінь, їхню спадкоємність, наступність.

Розповсюдження електронних засобів масової комунікації наприкінці XX століття

знаменувало «другу комунікаційну революцію» в історії людства: нелінійний характер електронних засобів, непослідовне сприйняття плину думки породжують уявлення про відсутність причинно-наслідкового зв'язку явищ, їх нересторовану «фрагментарність» і невидиму «розподіленість» у просторі і часі, порушують апарат формально-логічного, абстрактного мислення, що стає засобом породження нового й незвичного емоційного життя людини [2]. Властивості електронних ЗМІ впливають на властивості людини, зумовлюючи характер міжпоколінних зв'язків у постмодерній культурі.

Сучасні дослідники (В. Цапф, Г. Шельскі, С. Градзія та ін.) протиставляють лінійній інтерпретації відносин поколінь (наприклад, конструкту М. Мід) складноструктуровані комунікативні процеси з неоднозначними кодами, де головну роль відіграє міметична раціональність. Наразі спостерігається ювентизація старших поколінь, а індустрія фітнесу, можливості квазіомолодження, ідеали вічної молодості практично унеможливають однорічний зв'язок між поколіннями, цінності й орієнтири яких є переплетеннями ризомного характеру. Так, у масовій пресі з'являються повідомлення на кшталт: «...суспільство схибулося на «вічній молодості». Багато з тих, хто народився після 1965 року, прагнуть показати, що вони ще «молоді душею», катаються на роликових ковзанах, займаються аеробікою або відвідуючи нічні клуби... «Вічна молодість» стала сучасною чашею Граалю. А виникненню цієї тенденції багато в чому сприяли численні зображення молодих людей у газетах, журналах та на телебаченні, а також страх здатися «надто старим» перед співробітниками» (із статті у газеті «Бірмінгем івнінг мейл» [цит. за: 3, с.30].

Повага до минулого властива суспільству «першої хвилі» (А.Тоффлер), коли стратегії поведінки задавалися досвідом, у суспільстві ж «третьої хвилі» досвід поколінь практично не відіграє ніякої ролі. Тут людина спрямована у майбутнє безпосередньо з теперішнього, причому в таке майбутнє, яке не є продовженням ні минулого, ні теперішнього.

Сучасна цивілізація, що ґрунтується на символічному обміні, породила феномен Людини Віртуальної, яка, на думку Ж.Бодрієра, мислить образами [4], спрямовуючи уяву на конструювання і відтворення світу за допомогою мислеобразу, який поєднує три світи: мислимого людиною світу, видимого світу та об'єктивного світу поза нею, тобто є віртуальним за своєю суттю, а віртуальна реальність є структурним елементом буття у широкому сенсі, у вузькому – особливою реальністю поряд з математичною, соціальною, символічною, економічною, знаковою, фізичною тощо.

Принципова відмінність віртуальної реальності полягає в тому, що вона не може спостерігатися, реєструватися. Початково термін *віртуальність* означав дещо, що може або має проявитися [5]. Зараз цей термін набув дещо іншого смислу. Віртуальним називають такий феномен, який із серйозних теоретичних або непрямих емпіричних міркувань і констатацій може мати об'єктивне існування, але ні за яких умов не піддаватиметься прямому спостереженню [6, с.45]. Найбільш формалізованими є уявлення про віртуальність у теоретичній фізиці. Психологічна віртуальна реальність розглядається як особливий образ реальності, що формується у свідомості.

Загалом, віртуальна реальність – це об'єктивний феномен, що характеризується завжди певним частковим або недовтіленим існуванням, нестачею, відсутністю певних сутнісних рис явищ звичайної емпіричної реальності, тобто віртуальною можна назвати таку подію, темпоральність якої відрізняється від темпоральності наявного буття. Отже, віртуальне може бути застосоване для дослідження ідеї поколінь через темпоральність. У віртуальній реальності минуле й майбутнє перестають досягатися як протилежності через збіг, що функціонує за логікою символу. У такому контексті віртуальну реальність можна визначити як гру з онтологічними формами людського буття – простором і часом.

Ф.Капра вважає, що віртуальне існування відкриває динамічне теперішнє, «вічне зараз», дає відчуття нескінченності та нечасовості теперішнього. Немає розрізнення на минуле, теперішнє й майбутнє: вони зливаються в одній миті «животрепетного» буття; переживання віртуальної реальності подібне переживанню вічності. Віртуальна реаль-

ність є повною присутністю, безперервністю теперішнього, буттям-тут-і-зараз, непричетним тривалості. Вона характеризує виникнення нової якості в її спонтанності, а існування позбавлене причинної детермінованості [7].

У контексті постнекласичної/постмодерністської методології різні філософські школи звертаються до аналізу буття віртуальності. Така реальність не є сущим у речовості існування, бо змінює саме поняття речі. Класична філософія під річчю розуміла тіла, предмети, засоби дії, на основі яких людина вибудовує практичні й пізнавальні стосунки зі світом. У ХХІ столітті «річ – це вже не “проста” річ, предмет, тобто не узагальнена фігура гносеології, а складна сукупність станів, функцій, трансформацій. Речі виходять за межі просторових форм, створених людьми, за межі людських уявлень, тілесних метафор, за межі наукових визначень» [8, с.66-67]. Як зазначає В.Є. Кемеров, сьогодні «людина зіткнулася з об'єктами діяльності (виробництва, торгівлі, пізнання, гри), які не є у точному значенні цього поняття речами» [9, с.123]. Філософська думка починає серйозно розглядати таку парадоксальну ситуацію, коли руйнується та зникає система символічних протилежностей, коли самий принцип опозиції та закон виключеного третього позбавлені влади, що «поділ буття на речі опиняється під сумнівом, зона його звужується» [8, с.67].

Людина дотепер орієнтувалася в реальності природній, історичній, культурній, соціальній і визначала своє положення в ній за рахунок того, що вона мислила бінарними опозиціями, протиставляла поняття як протилежності: небо й земля, чоловік і жінка, життя і смерть, добро і зло, молодий і старий. Сьогодні світ змінився настільки, що «реальністю стають знаки та інформація, текст, симулякри, статус дійсності переходить до екранів, до штучного. Повідомлення важливіше за подію, знання первинне, тіла й речі вторинні» [10, с. 140]. У зв'язку з цим «будь-який твір – чи то частівка, детектив, епічна поема чи філософське оповідання – створює певну реальність. Текст – машина, що продукує реальність» [11, с.248]. Ми вже не впевнені в існуванні реальності, в якій живемо, бо світ довкола неясний, відбувся переворот світів.

Цей перевернутий світ став предметом конструктів постмодернізму, філософська думка змальовує світовідчуття людини, яка втратила впевненість в обґрунтуванні власного буття, втратила впевненість при орієнтації у світі, що складається з неясностей і нерозв'язностей. П. Віріліо вважає, що теперішнє характеризується розпадом території, що поступово перестає бути системою кодів, і це, у свою чергу, призводить до просторової фрагментації світу. Неможливість визначити своє місце, вимушеність блукань уздовж прикордонних ліній і тимчасово звільнених територій характеризують соціальний аспект детериторіалізації. Цілі соціальні групи втрачають своє місце в ієрархії культурних і соціальних інститутів, перетворюються на масу, для якої їхня колишня територія — це канва траскторій, серія вулиць, уздовж яких вони безцільно тиняються, піддаючись поліцейській репресії, спрямованій на контроль їхніх блукань [12].

Ж.Бодріяр висловив думку, що зараз реальність «агонізує»: сама ідея реальності як чогось об'єктивного, незалежного від людини зникає у свідомості. Реальність «агонізує», тобто людині вже достеменно невідомо, чи існує те, що за традицією називається «реальністю» чи «об'єктом». Причини цієї трансформації свідомості, за Ж. Бодріаром, криються перш за все у розвитку засобів масової комунікації. У просторі мас-медіа особа не лише знайомиться з подіями, але і перетворюється на іншу, бо телебачення дозволяє (а часто і спонукає) жити не подіями конкретного особистого життя, а подіями пропонованими, уявними. Телебачення занурює у певні типи існування, нав'язує їх. Справа в тому, що наймогутніша в історії технологія добування істини геть позбавлена здатності відрізняти істину від фальші. Невипадковим є і феномен так званих реаліті-шоу, які змішують телереальність із реальністю поза екраном телевізора, гостро ставлячи проблему розрізнення реальностей, маркера реального. Система масових комунікацій сучасного типу провокує людей, які працюють в ній, «фабрикувати реальність» на свій розсуд. Реальність та істина виявилися множинними [14]. «Усі ве-

ликі гуманістичні критерії... виявилися стертими у нашій системі образів і знаків», — зазначає Ж.Бодріяр [13, с. 12].

На думку П.Віріліо, сьогодні реальність є втягнутою в катастрофу, її руйнує віртуальність: «кіберпростір — це катастрофа реального. Віртуальна реальність — це катастрофа реальності як такої» [15, с. 210]. Він демонструє, що наше традиційне уявлення про реальність ґрунтується, перш за все, на фізичному сприйнятті. «Однак за допомогою «інформаційної рукавички» я міг би тримати віртуальну пляшку. Те ж саме в кіберсексі: це катастрофа сексуальної реальності... Створення віртуального образу є формою катастрофи. Ось чому віртуальна реальність це космічна подія. Це катастрофа реального» [15, с. 210]. Більше того, П. Віріліо підкреслює, що ми знаходимося на порозі світу, де існуватимуть дві реальності: актуальна й віртуальна, і вже сьогодні «нові технології спрямовані на те, щоб зробити віртуальну реальність більш переконливою, ніж актуальна» [15, с. 211].

Завдяки розвитку електронних засобів масової комунікації світ дійсності постає у єдиній реальності мас-медіа як світ симулякрів, він розколотий на безліч епізодів-драм, які, перетинаючись, створюють нові «симуляційні артефакти». Телебачення постає гігантським каналом репродукування ілюзій, поширює еталони почуттів і вчинків. «Гору взяв образ», — зазначає Ж. Бодріяр [14, с. 66]. У ЗМІ випрацьовується одноманітна стратегія отримання та передачі інформації, яка є «лідером» впливу на публіку: це найбільші теракти, стихійні лиха тощо. Те, що стоїть за цим лідерством, задовольняє певний інтерес нашого сучасника, якого можна назвати «людиною мобільною», продукуюваною інформаційною культурою.

Демонстрації стихійних лих, таких як буревій у США та повені в Південній Азії, є видовищами, що вражають своєю міццю. Проте через певний час на периферії ЗМІ з'являються сюжети, за якими проступає питання: чому, власне, при огляді подій «зникають» сюжети про колосальні катастрофи, пов'язані з війнами, політичними переворотами, епідеміями тощо. Виникають «модні» теми, які розповсюджуються всіма каналами, нехтуючи «нудними лихами». І це дозволяє виділити специфіку сприйняття, властиву «людині мобільній»: це цілісність образу, який повинен діяти вражаюче, як короточасний імпульс. Якщо щось відбувається кожного дня, воно втрачає ексклюзивність значення, тому представники ЗМІ шукають «родзинку» трагедій, що надає їм яскравого забарвлення. У нескінченних війнах по всій земній кулі гинуть тисячі людей, проте миттєва міць цунамі, перетворена на зоровий образ стрімкого потоку, де змішані дерева, машини, уламки будівель, тіла людей та тварин — це той сюжет, який захоплює та вражає, який неможливий у буденному житті.

Інформація перестала бути «інформацією про», тобто відображенням, відомостями про щось. Вона перетворилася на самостійну сутність, поруч з речовиною та енергією. Іноді її співвідносять або замінюють нею матерію. У віртуально-комп'ютерному світі вона є дійсно «матерією». Інформація й техніка із засобу діяльності людини перетворюються на її життєве середовище, що існує «не одвічно, не створене воно й Богом, а твориться людиною і по мірі накопичення відпадає від неї, розвиваючись самостійно» [10, с. 138], це синтетична реальність.

Усезагальне розповсюдження телебачення та Інтернету, виникнення їх гіпостазованого стану й зростання панівної ролі у формуванні суспільної свідомості ХХІ століття, тотальний вплив на всі сфери життєдіяльності суспільства та індивіда призводять до «смерті суб'єкта» та «катастрофи реальності», а, отже, дають підстави говорити про «катастрофу покоління» як про смерть полісуб'єкта, пов'язаного з реальністю, з одного боку, та про деактуалізацію покоління як культурного патерну, який у віртуальній реальності позбавлений евристичного потенціалу, з іншого. Інформаційне суспільство призводить до багатомірності соціокультурного простору, це зовсім нова цивілізація: в умовах формування інформаційного суспільства руйнуються державні й національні

кордони, «інформація однаково входить у домівки багатих і бідних, білих і чорних, молодих і старих» [16, с. 7]. Віртуалізація відмінняє дистанцію між сусідом і далеким іноземцем: усі є рівними в примарній присутності на моніторі [17, с. 125-126].

П. Бергер і Т. Лукман зазначають, що кожний індивід народжується в об'єктивній соціальній структурі, в межах якої він зустрічає значущих інших, відповідальних за його соціалізацію. Ці значущі інші накладають на нього свій відбиток. Їхні визначення його ситуації стають для нього об'єктивною реальністю, тож він опиняється не лише в об'єктивній соціальній структурі, але й в об'єктивному соціальному світі. Значущі інші, які виступають посередниками між ними й цим світом, модифікують останній у процесі його передавання. Вони обирають ті чи інші аспекти цього світу незалежно від місця, що вони посідають у соціальній структурі, і від своїх індивідуальних, біографічних властивостей. І соціальний світ постає перед індивідом у «відфільтрованому» вигляді, пройшовши подвійний відбір [18, с. 213-214]. У довіртуальній добі значущими іншими поставали батьки, предки (постфігуративна культура) або однолітки (кофігуративна культура), у будь-якому разі – територіально близькі люди, стратифіковані за поколінневою ознакою. Зараз цими значущими іншими стають ті, що по той бік екрану, монітору тощо, з ними особа вступає у створювані її уявою відносини, руйнуючи соціальну структуру та нівелюючи поколіннєвий поділ оточення.

Сучасні тенденції розвитку суспільства, головною серед яких є тотальна віртуалізація, знівелювали саму ідею поколінь. У постмодерному суспільстві ідея покоління поступово деактуалізується, оскільки фокусування на поколінні вже не є ефективним масштабом наукового розгляду. Свого часу Х. Ортега-і-Гассет зазначив, що не нація і не індивід, а покоління є справжнім суб'єктом історичного розвитку. Сьогодні ситуація кардинально змінилася: по-перше, досить суперечливою виглядає сама ідея історичного розвитку, а по-друге, покоління сьогодні – це синтетична, номінальна категорія, що не співвідноситься з реальною спільнотою. Тобто можна штучно виділяти групи людей за ознакою віку й досліджувати міжпоколіннєві відмінності, але внутрішньопоколіннєві відмінності є чи не більш істотними, що свідчить про неконструктивність використання ідеї поколінь як поєднувального критерію. Слушним є заперечення на рівні здорового глузду, що все одно є батьки й діти, що люди народжуються в різний час і що формування певного кола особистостей відбувається у схожих історичних умовах. Насправді, коли ми дивимось на людину, ми підсвідомо враховуємо її вік, чи це молода людина, чи літня, і далі поводимось, відштовхуючись від власних поколіннєвих стереотипів.

Проте осягнення покоління як ініціаторного поняття, що позначає спільність починання, демонструє його недоречність у ситуації постмодерну, оскільки останній пропонує різноманітні «продовження» (на протигагу починанням). І у цій ситуації «постійного заново народження» ідея покоління вже не спрацьовує, адже темпи змін є настільки високими, а досвід формування кожної особистості настільки унікальним, що неможливо говорити про «велику сукупність людей, сформовану у певний історичний період». Отже, в постмодерному суспільстві ідея поколінь має неоднозначну конфігурацію, і особливо гостро відбувається процес нівелювання даної ідеї стосовно віртуальної реальності, яка загалом характеризується як «катастрофа реального» і може бути описана як «катастрофа поколінь», адже вік (і непрямо – покоління), як і стать, є явними ознаками людського тіла, яке у віртуальному просторі замінює тіло віртуальне з усіма його імплікаціями.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена аналізу взаємоімплікацій покоління и віртуальної реальності в контексте сучасної культури. Покоління розглядається в пространстві віртуала – як культурний паттерн, лишений евристического потенціала, а також в сучасному невіртуальному світі повсякденності – як деактуалізований ознак.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the mutual implications of generation and virtual reality in the context of modern culture. Generation is investigated in the virtual space – as a cultural pattern lacking in heuristic potential, and also in the modern extravirtual everyday world – as a deactualised attribute.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Поколение в социокультурном контексте XX века. – М.: Наука, 2005. – 631 с.
2. McLuhan M. and oth. The Medium is the Massage. – N.Y., 1964.
3. Синдром Питера Пена // Арт-Мозаика. – 2004. – №43. – С. 30.
4. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла. – М.: Добросвет, 2000. – 258 с.
5. Виртуальный // Словарь иностранных слов. – М., 1954. – С. 141.
6. Понцо А. «Другость» у Бахтина, Бланшо и Левинаса // Бахтинология. Исследования. Переводы. Публикации. – СПб., 1995. – С.66-77.
7. Капра Ф. Дао физики: пер. с англ. – СПб.: Орис, Янаприн, 1994. – 304 с.
8. Кемеров В.Е. Метафизика – динамика (К вопросу об эволюции метафизики) // Вопросы философии. – 1998. – № 8.
9. Кемеров В.Е. Введение в социальную философию, М., 1994.
10. Кутырев В.А. Пост-пред-гипер-контр-модернизм: концы и начала // Вопросы философии. – 1998. – № 5.
11. Генис А. Гипертекст – машина реальности // Иностранная литература. – 1994. – №5.
12. Вирильо П. Тирания настоящего времени // Искусство кино. – 1996. – №1.
13. Baudrillard J. Simulations. – N.Y. Semiotext(e), 1984.
14. Бодрийяр Ж. Злой демон образов // Искусство кино. – 1992. – №10.
15. Вирильо П. Киберпространство. Бог и телевидение. Интервью. 21.10.1994 г. // Комментарии. – 1995. – №6.
16. Boorstin D.O. The republic of technology: Reflection and Row, 1978, XV.
17. Жижек С. Киберпространство, или невыносимая замкнутость бытия // Искусство кино. – 1998. – № 2.
18. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М., 1995.

Надійшла до редакції 22.10.2006 р.

УДК 165.242.2

ФИЛОСОФСКО-ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИЧНОСТИ

Е.Н.Юркевич

Актуальность. Духовное и социальное становление и развитие личности в современном мире сопряжено с перманентно возникающей и в той или иной мере разрешимой проблемой идентичности. Идентичность может выступать в качестве меры соответствия социальной группе, национальному либо культурному сообществу, понятию «человек» и т.д. В современном украинском социуме проблема идентичности представлена в многообразных аспектах, которые могут быть проанализированы при наличии философской методологии, соответствующей запросам современного украинского сообщества, его духовной, культурной организации. Изучение философско-герменевтических аспектов проблемы идентичности требует не только обращения к уже известной западноевропейской фило-

софской герменевтике, её рецепции в отечественной философии, но и исследования оригинальных концепций представителей восточнославянской философской традиции, посвящённых проблемам понимания и интерпретации.

Целью данной статьи является изучение существующих в восточнославянской философской традиции способов понимания и интерпретации, которые могут быть применены для современного теоретического решения проблемы идентичности.

Проблема социальной идентичности, как коллективной, так и индивидуальной, разрабатывается в современной философии с различных методологических позиций в зависимости от того, какие аспекты данной проблемы требуют теоретического объяснения. Среди существующего многообразия методологических подходов можно выделить в качестве значимого философско-герменевтический, который акцентирует внимание на проблеме значения, достижимого при условии успешности самопонимания и самоинтерпретации. В рамках философской герменевтики самопонимание и самоинтерпретация также рассматриваются в различных аспектах: феноменологическом, онтологическом, лингвофилософском, религиозно-философском и др. Кроме того, данная проблема имеет свои теоретические модификации и смысловые нюансы в различных культурах философствования, в частности, в западноевропейской и восточнославянской философских традициях. В связи с этим необходимо заметить, что проблема идентичности получает теоретические отличия в этих философских традициях и при её постановке, и в методологическом обеспечении, и в результатах теоретического решения.

Если обратиться к некоторым аспектам самопонимания и самоинтерпретации как способам достижения идентичности в западноевропейской герменевтической традиции, то определяющим становится метод рационального самопонимания как установления самотождественности путём образования адекватного понятия о себе при определённых условиях. При этом теоретические трудности анализа проблемы идентичности дают о себе знать уже при анализе самого понятия идентичности.

Так, Поль Рикёр отмечал двойственность значения понятия идентичности: «прежде чем приступить к анализу, важно устранить значительную семантическую двусмысленность, угрожающую понятию идентичности. Сообразно латинским словам *idem* и *ipse* здесь накладываются друг на друга два разных значения. Согласно первому из них, *idem*, *идентичный* – это синоним *в высшей степени сходного*, «аналогичного». *Тот же самый*, (*тете*), или *один и тот же* заключает в себе некую форму неизменности во времени. Их противоположностью является слово *различный*, *изменяющийся*. Во втором значении, в смысле «*ipse*», термин *идентичный* связан с понятием «самости», (*ipséité*), «себя самого». Индивид тождественен самому себе. Противоположностью здесь может служить слова *другой*, *иной*. Это второе значение заключает в себе лишь определение *непрерывности*, *устойчивости*, *постоянства во времени*, как говорил Кант. Задача скорее состоит в том, чтобы исследовать многочисленные возможности установления связей между постоянством и изменением, которые соответствуют идентичности в смысле «самости»» [3, с. 19]. Тем самым, Рикёр определяет различия в пределах самого понятия идентичности (идентичность, так сказать, сама «страдает» проблемой идентичности). Кроме того, им определяется и задача достижения внутреннего согласия в понятии идентичности, которая представляет собой реализацию самотождественности мыслительного предмета путём установления логической связи между различными значениями. В результате такого согласования рождается теоретическое понятие более высокой степени абстракции, в котором предполагается единство постоянства и изменения.

Это единство постоянства и изменения на уровне фактического образуют условия понимания, которые были разработаны Мартином Хайдеггером. В «Бытии и времени» Хайдеггер представляет свой вариант фундаментальной онтологии как герменевтической феноменологии, которая на дорефлексивном уровне характеризуется в качестве герменевтической интуиции, или «вглядывающегося понимания». Это понимающее

истолкование дотеоретической жизни осуществляется как самое себя понимающе-истолковывающее. Самоистолкование на уровне фактической жизни (герменевтика фактичности) представляет собой бытийные способы понимания и истолкования. Способы понимания в данном аспекте рассматриваются как соразмерные человеческому бытию (вот-бытию, или *Dasein*), а герменевтика позитивных (конкретных) наук имеет свои предметные основания в историческом вот-бытии. Таким образом, и философская, и позитивно-научная герменевтика обретают свою возможность в событии. При этом философское вот-бытие осуществляет своё самопонимание в аспекте универсальности, соотнося себя со всей тематикой фундаментальной онтологии, тогда как позитивные науки обретают онтологическую интерпретацию в рамках региональных онтологий.

На уровне истолкования, в речи, происходит сохранение, закрепление и изменение переживания, но не устранение его ради языкового выражения теоретического понятия. В такого рода истолковании вот-бытие *даёт понятие* (не объясняя) характер своей связи с бытием, артикулируя свою значимость. Для успешного осуществления идентичности необходимо слышать «зов бытия», или учитывать условия понимания, которые представлены само собой разумеющимся, фактическим состоянием дел.

В восточнославянской философской традиции герменевтическая феноменология Г. Шпета нашла своё выражение в работах «Явление и смысл», «Сознание и его собственник», «Работа по философии», где данные вопросы рассматривались во взаимосвязи герменевтической проблематики понимания с феноменологической проблематикой смысла. «Прививка» герменевтики к феноменологии осуществлялась Шпетом посредством осмысления категории сознания в аспекте его языкового выражения. Именно в этом аспекте Шпет разграничивает понятия «чистого я» и «я».

Сознание, явленное в языке, попадает в ту же ситуацию, что и любой предмет: оно подвергается омонимизации. Отсюда возникает проблема адекватности понимания и самовыражения «я». В связи с проблемой омонимизации языка Шпет выделяет одну парадоксальную интенцию, а именно: стремление свести омонимическое образование к одному источнику (общему значению). Логически это невозможная задача, которая, однако, может быть сформулирована в связи с существованием различного рода омонимов. Но в поле феноменологического анализа это недоразумение приобретает особую остроту, поскольку кардинальным феноменологическим понятием является понятие «я», которое не может избежать общей участи языковых терминов – быть многозначным.

«Я» имеет значение: вещи («Я живу на такой-то улице»); психофизического организма, реагирующего на раздражения; души как психической деятельности человека. Шпет указывает на аналогичный характер этих значений, образование которых происходит посредством расширения контекста, или среды функционирования «я». Возможны также и другие значения «я», полученные аналогичным образом: дух, родовое «я», трансцендентальное «я» и др. Возможна также и иная классификация «я» по двум основаниям: эмпирическому (реальная личность) и идеальному (субъект, трансцендентальное «я»).

Открытие многозначности кардинального феноменологического понятия «я» у Шпета приводит к тезису о принципиальной невозможности адекватного выражения того, что мы называем «я» или именем собственным. Возможны лишь косвенные определения, в частности, определения контекстуальные, которые указывают на среду, обстановку и условия, в которых обнаруживается «я». Этой обстановкой, как правило, для феноменолога является «сфера разговора», или речевой акт («я – тот, которому внимала ты» [6, с. 25]). Возможно также и остенсивное определение (путём прямого указания на себя и произнесения имени), но с аналитической точки зрения оно будет также неудовлетворительным. Остенсивное определение требует интуитивного понимания смысла. Любое прямое определение будет неизбежно тавтологическим («я это я»). В силу этого же, как указывает Шпет, о «я» не может быть создано никаких теорий, поскольку как таковое «я» необъяснимо. «Оно подвергается только *истолкованию*

(курсив наш. – Е.Ю.), т.е. «переводу» на язык другого «я» или на некоторый условный, «искусственный» язык поэтического творчества» [6, с. 28].

В этой связи уместным будет рассматривать «я» как *эйдос*, в котором сочетаются эмпирическое и его идеальный коррелят (типическое). Гуссерлианское *эпохе* как раз представляет собой технику «выключения» всего действительного эмпирического мира и открытия эйдетического мира сознания, «мира как эйдоса» [7; 41]. Смысл и значение «я», как и любого другого предмета, может быть раскрыт из его содержания.

На эмпирическом уровне «я» представлено как «единство переживаний», без которого невозможно сознание. Но здесь, как указывает Г. Шпет, начинают сказываться особенности интерпретации. Поскольку «я» омонимично, и его содержание представлено «единством переживаний» (т.е. единством многообразия), то «оказывается, что я есть единство душевной жизни, духа, человека (т.е. единство души и тела), личности и т.п.» [7, с. 35]. Поэтому представляется целесообразным разделить «я» на непосредственное сознание (феномен) и на опыт переживаний (функциональный или интенциональный подход к сознанию).

Техника феноменологической редукции, согласно учению Шпета, представляет собой трансформацию герменевтического метода, полученную в процессе его применения к реалиям сознания, или самоинтерпретацию. А сознание, «я» посредством феноменологической редукции осуществляет самопонимание.

Своеобразие герменевтического аспекта феноменологического анализа заключается в том, что он вытесняет предубеждение относительно репродуктивного характера сознания. Этот своеобразный герменевтический аспект порождает и новый вопрос в рамках феноменологии, а именно: вопрос об *источнике герменевтических актов*. Этот источник понимается Шпетом как *социальная цель* или *социальное предназначение*, которое выводит сознание из его индивидуалистического «тюремного заключения».

Шпет определяет «я» как *социальную вещь*, тогда как Гуссерль настаивает на том, что «я» есть трансцендентность в имманентности. Различие этих подходов заключается, прежде всего, в том, что Шпет пытается отказаться от концепции чистого «я» в пользу «я» во всей полноте его социокультурного опыта. Поэтому такое сознание может уже и не быть «я», то есть оно может существовать в форме *коллективного сознания*. Такое выступление Шпета против «тотальной эгофании» Гуссерля (В. Калиниченко) приобрело в целом характер так называемой «*герменевтики социальности*». Обретение «я» герменевтического пространства смысла возможно у Шпета при условии *десимволизации* трансцендентального «я».

Такое «я» уже помещено в пространство Ты и Мы (диалога). И дальнейшие размышления Шпета относительно данного предмета во многом перекликаются с философскими взглядами М.М. Бахтина. Перспективы феноменологии видятся Шпету в осмыслении социального бытия.

Выход из эгологической изоляции, по мнению Шпета, обеспечивается благодаря *языку*. Язык служит для развития духовного мира человека и несёт в себе мировоззренческое начало. Так проблематика языка смыкается с проблематикой сознания, и возникает фундаментальное для герменевтики Шпета и для его философии культуры понятие «*языковое сознание*» [1, с. 205].

Языковое сознание становится базовым понятием для понимания текстов. И в целом открытие языкового сознания (т.е. сознания, опирающегося на слово, а не образ) обнаруживает так называемое «*культурное сознание*», которое формируется посредством определённой культурной среды, будь то искусство либо наука, право либо философия. В этом пункте феноменология взаимодействует и с герменевтикой, и с философией языка.

Выход из феноменологического тупика (связанного с нерешённостью вопроса о зависимости чистого «Я» от «я» эмпирического), по мнению Г. Шпета, находится в области *диалога*. Категория «я» требует соотношения с категориями «ты» и «мы».

Разработка идеи *диалогической герменевтики* даёт возможность возвращения к опыту, но не к изолированному опыту единичного «я», «зависшего в нейтральной среде», а живого опыта с живыми людьми, опыта *общения*. В процессе такого опыта «я» испытывает свои границы и свободу, насыщает и трансформирует содержание (переживает), соотносит своё содержание с другими «я», в процессе чего рождаются новые смыслы, и расширяется горизонт сознания.

Такой подход существенно изменяет и понимание единства «я». Единство «я» не есть область трансцендентной свободы. Единство «я» также «ничейно», но в данном контексте единство «я» будет иметь смысл *социальной вещи*. Понимание и интерпретация – необходимые метод и техника, посредством которых раскрывается символический характер сознания, за которым прячется потаённое – со-участие, со-причастие, со-знание, т.е. *сознание как коллективный предмет*. Смысл есть со-мысль, выраженная в понятии [5, с. 218].

Как представляется, переосмысление Шпетом гуссерлевской феноменологии с точки зрения герменевтики социальности представляет собой своеобразное «встраивание» новых философских идей в русскую традицию философствования и одновременное её обогащение (а не примитивное заимствование либо рецепцию). Проблема идентичности «я» решается посредством корреляции «чистого я» и социального контекста, благодаря которому «я» обретает свою определённую путём самопонимания и самоинтерпретации при выражении понятого.

Проблема самости, или индивидуальности вещи, её «самое само» имеет оригинальное решение в работе А.Ф.Лосева. Самость мыслится им как смысловая целостность, представленная *символически* и познаваемая *интерпретативно*. Исследователи творчества Лосева отмечают, что идея интерпретативного акта, выдвинутая Лосевым в этой работе ещё в начале 30-х годов, предвосхитила на десятки лет теорию интерпретативности, развиваемую современной лингвистикой [4].

«Самое само» есть реальность живой вещи, её живой организм, в котором каждый отдельный элемент несёт в себе сущность *целого*. «Самое само» представляет живую сущность вещи, которая в игре целого интерпретирует самоё себя. И таким образом создаёт и сохраняет тайну индивидуальности.

Бесконечность онтологических самоинтерпретаций делает, в конечном счёте, непознаваемым «самое само», поскольку оно постоянно находится в становлении. Непознаваемость объявлена Лосевым только в отношении абсолютной самости. Что касается относительной познаваемости, то таковая возможна в виде бесконечного числа интерпретаций, сопутствующих самоинтерпретируемому становлению живого организма.

Предельное для автора выражение самости есть выражение «Я – Лосев». Это и есть явление целостности в своём абсолютном выражении, «самое само» автора. Посредством такой репрезентации своей индивидуальности становится возможным и диалог А.Ф.Лосева с читателем, который ведётся им в духе диалогов Платона. В этом плане мы можем выделить три уровня интерпретаций, сплетённых в предмете самости: онтологическая самоинтерпретация вещи, интерпретативный способ познания этой самости и обсуждение этих интерпретативных возможностей предмета в диалоге автора с читателем (авторская интерпретация).

«Я – Лосев» – это и есть тот абсолют, который заявляет о своей самодостаточности и указывает на цель рефлексивного анализа. Представляется, что в этой ситуации речь идёт не об игнорировании всякого мировоззрения, но только об уклонении от общественной идеологии. Индивидуальное же мировоззрение, напротив, объявляется в фокусе категории самости самодостаточным. Оно же является авторской интерпретацией «самого самого», или себя самого, собственного самоинтерпретируемого бытия, которое бесконечно в своём смысловом становлении/многообразии.

Лосев ставит вопрос об идентичности как чистой недетерминированной и бытийствующей самой в себе самости: «что такое это моё Я, самое само, что во мне есть, я

сам, уже ни на что не сводимый и сам в себе, без всякого инобытия?» [2; 439]. Это Тайна, которая переживается интимно. Эта тайна есть Тайна очевидности Я («Никто не спутает себя ни с кем и ни с чем другим»).

Абсолютная самость есть непосредственная прямая самопонимаемость. Она является основой в решении проблемы идентичности, есть тавтологически выраженное тождество (Я есть Я). Согласно Лосеву, непознаваемость абсолютной самости не означает абсолютной неясности данного предмета. Напротив, «самое само» невозможно познать (в конечном наборе признаков) в силу его непосредственной понятности. Согласно требованиям традиционной формальной логики, очевидное не подлежит определению, так как определение может его «затемнить», т.е. сделать непонятным.

Из этого можно сделать вывод о том, что аутогерменевтика Лосева формирует понятие индивидуальности (как самости) на онтологических основаниях. И делается это «во спасение» самости: «Все предыдущие рассуждения были направлены на то, чтобы спасти эту абсолютную индивидуальность вещи. И нельзя её не спасти тому, кто решился философствовать» [2, с. 445]. Здесь вступает в силу гуссерлевское эпохе, которое должно остановить аналитическое движение. Любое определение самости будет рассматриваться как идеологическая экспансия, интерпретация самости извне, которая может вызвать искажение становящейся индивидуальности. Этот призыв из 30-х годов оставить в покое индивидуальность философа является и новым, актуальным для того исторического периода, и одновременно традиционным для русских философов («Мир ловил меня и не поймал». Г.С. Сковорода). Таким образом, онтологическим центром макрокосмоса есть самоочевидность Я, которое понимает самоё себя непосредственно.

Интерпретация «самого самого» имеет два аспекта. В первом – «самое само» является объектом интерпретации. И, как уже было сказано, в абсолютном «смысле самое» само не может быть определено. Однако интерпретации обеспечивают проявленность бытия самости в мышлении; тем самым соблюдается тождество бытия и мышления в своей интерпретативной длительности и вариативности. «Интерпретация, – писал А.Ф. Лосев, – вот то слово и понятие, которое, к сожалению, до сих пор находило очень мало применения в философии. Разработка этого понятия, безусловно, стоит на очереди, и мы должны оказать ей посильную помощь. Вещь и её интерпретация, вернее же, «самое само» вещи и его интерпретация – вот основная противоположность мысли и бытия, без осознания которой невозможна ныне никакая философия. Вещь всегда дана в какой-нибудь интерпретации. В этом смысле всякая вещь, как бы пуста и бессодержательна она ни была, есть, безусловно, символ, и притом обязательно бесконечный символ, символ бесконечности, допускающий по этому самому и бесконечное количество разнообразных интерпретаций» [2, с. 456]. Таким образом, попытка определения самости и будет идеологической провокацией и насилием над самостью. И только допущение множественности интерпретаций обеспечивает сохранение тайны самости путём создания для этой тайны символической многослойной оболочки.

Во втором аспекте «самое само» является субъектом интерпретации. И в этом случае интерпретативная работа есть способ бытия самости: «интерпретативные формы самого самого и есть это самое само; всякая наша интерпретация есть именно интерпретация самого самого» [2, с. 457]. Иначе говоря, любая интерпретация (идушая от субъекта) есть интерпретация его самости, или косвенная самоинтерпретация (в отличие от прямой самооценки).

Лосев ставит вопрос о необходимости особой логики *интерпретации*, которую он и разрабатывает. Целью построения общей логической концепции интерпретации является поиск «общей основы» для интерпретационной работы.

Прежде всего, при объяснении логики интерпретации, Лосев исходит из того, что всякая интерпретация есть *символ*. О самости нельзя ничего сказать, не прибегая к символам. Лосев утверждает, что разум вообще обладает символической природой, кото-

рая обнаруживает себя в придании вещам определённых значений (и здесь позиция Лосева близка идеям В. Розанова). Процедура придания значений основана на совпадении, объединении вещей и образовании логическим способом символа. Независимо от вида символического образования (чувственного либо логического), «самое само дано только в символах» [2, с. 458].

Это обусловлено тем, что «самое само» является трансцендентным в имманентности вещей. И, следовательно, любая вещь есть символ самого самого. По отношению к любой вещи и познающему субъекту самость есть тайна. Лосев отмечает, что «кантовская вещь-в-себе не есть тайна. Вещь-в-себе, как её понимает Кант, просто не существует в сознании человека, тайна же – существует. О вещи-в-себе ничего вообще сказать нельзя; о тайне же найдётся что говорить и целую вечность. Тайна не есть просто отсутствие, небытие... Тайна есть то, что по самому существу своему никогда не может быть раскрыто. Но она может являться... Символы самого самого суть именно такие явления тайны, очень понятные и ясные, вполне представимые и мыслимые явления тайны как тайны» [2, с. 460].

Таким образом, «понятность тайны как тайны» и есть логическая реализация известной формулы «понимания как непонимания». Поэтому под природой символа Лосев понимает синтез и тождество знания и незнания, понимания и непонимания.

Здесь Лосев также открывает иррационалистический аспект всякой диалектики. Иррациональное и представляет собой тайну («самое само»), которая является необходимым условием символической интерпретации. Или, другими словами, всякое познание, которое представляет самость познающего, есть понимание и символическая интерпретация.

В этом смысле самое само обеспечивает фактичность вещи. Аутогерменевтика Лосева как установление фактичности вещи предвосхищает известный поворот к герменевтике фактичности М. Хайдеггера и Х.-Г. Гадамера. Однако в хайдеггеровском и гадамеровском понимании фактичность вещи есть присутствие её здесь-и-теперь. Эта фактичность обеспечивается посредством артикулируемого смысла, то есть смысла, данного посредством языка. Индивидуальность (самость) в этом не участвует; фактичность обеспечена объективно, самим бытием и языком. Лосев рассматривает проблему фактичности с точки зрения человеческого присутствия, и в этом присутствии человеческая самость оказывается неповторимой. Именно это и обеспечивает неповторимость смысла интерпретации.

Такое понимание Лосев называет *фактическим*. Оно не является ни чувственным, ни логическим, но *символическим*. Символ внелогичен и внечувственен. Символ есть определённого рода бытие, данное в *фактическом понимании*. Лосев считает, что учение об интерпретации должно быть построено на соотношении (совмещении) «понятности и непонятности». И поэтому учение об интерпретации должно быть построено *диалектически*, а именно: как логика символа: «Самое само, не будучи символом, может быть дано только в интерпретативном символе» [2, с. 469].

Таким образом, два значения идентичности (как аналогичного и самостного), выявленные П. Рикёром, находят различное обоснование в философско-герменевтических подходах в западноевропейской и восточнославянской философских традициях. Методы установления идентичности с позиций герменевтики представляют собой самопонимание, которое фиксирует постоянные признаки идентичности, и самоинтерпретацию, которая отражает изменение в рамках самой идентичности. Самопонимание и самоинтерпретация берутся в своём абсолютном качестве гипотетически, а фактически – в социально-бытийном аспекте.

РЕЗЮМЕ

У статті проблема ідентичності розглядається з позицій філософської герменевтики у східнослов'янській філософській традиції. Аналізуються: само інтерпретація «я» у феноменологічній герменевтиці Г.Г.Шпета, інтерпретативно пізнавальна самість у

вченні О.Ф. Лосева. Саморозуміння й самоінтерпретація постають в якості способів встановлення ідентичності.

SUMMARY

The article deals with the problem of identify from the position of philosophical hermeneutic in the east-slavonic philosophical tradition. The autointerpretation «i» in phenomenological hermeneutic of G.G. Shpet and the interpretativ got to know selfing in teaching of A.F. Losev are analzed. Selfunderstanding and autointerpretation appear as the ways of the determination identify are put up.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Кузнецов В.Г. Герменевтическая феноменология в контексте философских воззрений Густава Густавовича Шпета // Логос. Философско-литературный журнал. Вып. 2. – М., 1991. – С. 199-214.
2. Лосев А.Ф. Самое само // Лосев А.Ф. Самое само: Сочинения. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – С. 423-634.
3. Рикёр П. Повествовательная идентичность. Пер. О.И.Мачульской // Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью. – М.: Изд. Центр АО «КАМІ», 1995. – С. 19-37.
4. Тахо-Годи А.А. А.Ф. Лосев. Целостность жизни и творчества // Лосев А.Ф. Самое само: Сочинения. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – С. 5-28.
5. Шпет Г.Г. Работа по философии // Логос. Философско-литературный журнал. Вып.2. – М., 1991. – С. 215-233.
6. Шпет Г.Г. Сознание и его собственник // Шпет Г.Г. Философские этюды. – М.: Изд. Группа «Прогресс», 1994. – С. 20-116. – (Библиотека журнала «Путь»).
7. Шпет Г.Г. Явление и смысл. Феноменология как основная наука и её проблемы. – Томск: Водолей, 1996. – 191 с.

Надійшла до редакції 17.10.2006 р.

УДК 316.3+316.4

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ

В.Г.Погосян

Анализ социальных явлений и исторических вызовов современности, проводимый современными обществоведами, представляет общественный прогресс как сложный, противоречивый, труднопредсказуемый. Всемирный процесс развития человеческого общества исторически и ранее протекал неоднозначно и нелинейно. Экологический кризис, демографический взрыв, процесс глобализации, превращение человечества в иерархию формационных и цивилизационных структур – все это углубляет прежние и порождает новые социальные конфликты, имеющие глобальный характер. В условиях кризиса, охватившего страны и народы, находящиеся в «переходном периоде», вопрос о направленности вектора развития общества приобретает еще большую актуальность. Преимущественно поступательное, но далеко не всегда комплексное, и всегда не однозначно линейное прохождение реформ в этих странах, неудачи в своевременности и умелости проведения формационной и цивилизационной модернизации, как следствие, приводят к очередному глубокому кри-

зису. В переходных обществах, представляющих собой сложные нелинейные системы, характеризующиеся неустойчивостью, резко возрастает роль управления во всех сферах общественной жизни во избежание дезинтеграционных центробежных процессов. Необходимость научного подхода к подобным преобразованиям общества, научному осмыслению исторических фактов, социальных явлений и процессов, равно как и комплексно-системного изучения развития человеческого общества очевидна. Выбор собственного вектора развития для стран, находящихся в процессе модернизации, диктует необходимость обращения к первоосновам, отправным пунктам теорий, методологии познания социальных явлений и исторического процесса в целом.

Догоняющие модернизации могут быть отнесены к неорганическому, но организованному и управляемому типу социальных изменений, преследующих цель качественного изменения некоторых характеристик устоявшейся системы. Ключевой характеристикой социальной системы является устойчивость, причем имеются в виду не просто пассивные формы устойчивости – прочность, сбалансированность, гомеостазис, а и ее активные формы – надежность, выживаемость, адаптивность, способность к самосохранению и саморазвитию. П.А.Сорокин считал социальные изменения (трансформацию) нормой системы и источником ее динамики [1]. Принципиальной характеристикой парадигмы западнцентристской теории модернизации (У.Ростоу, П.Алтер, Р.Соломон) является преобладание понятия об однолинейности развития всех обществ на новом этапе мировой истории, давшее основание очередной идеологии, диктующей необходимость или даже неизбежность вхождения всех стран в систему капитализма, сложившуюся в странах Западной Европы и США, и, соответственно, их присоединения к «центральной» цивилизации. Формирование нового культурного стереотипа считалось центральным элементом всего процесса догоняющей модернизации [2, с.173-174]. В отсутствии адекватного понимания специфики общества, его своеобразия, характера сложившихся в обществе духовных ценностей, трудовых ориентаций, символических структур, менталитета, допущения идеологом западнцентристской теории догоняющей модернизации превращаются в инструмент идеологической борьбы и не могут быть применены в проведении научного анализа [3; 4; 5].

Целью данной статьи является рассмотрение методологических оснований социальных преобразований, проводимых под лозунгом «догоняющих модернизаций».

Любая развитая интегративная социогуманитарная дисциплина периодически сталкивается с необходимостью теоретико-методологической рефлексии собственных оснований и критического уточнения своего предметного поля. В данном случае речь идет не просто о вновь актуализировавшейся критике, борьбе противоположных теоретико-методологических ориентиров, парадигм, исследовательских стратегий и т.д., а о попытке адекватно отразить схему качественно различных эпох в новейшей социокультурной истории. Современные социальные процессы настолько динамичны и значимы по своим масштабам и последствиям, что настоятельно требуют как динамичного же изменения в информационном обеспечении исследования, так и основанного на фундаментальных знаниях аналитического аппарата исследователя. Речь идет не о замене всех известных социологических и философских парадигм новым уникальным и универсальным подходом, но о том, чтобы результатом сопряжения различных подходов сделать понимание истории, общества, человека более многомерным и всесторонним.

Собственно постсоциалистические трансформации исторически обусловлены и общественно востребованы. Содержание их состоит в разрешении противоречий «реального социализма» и создании условий для эффективного функционирования всех общественных подсистем, повышения уровня и качества жизни населения. Эти преобразования сопряжены с внедрением современной технико-технологической основы производства и формированием более совершенных «правил игры» - институциональных норм и структур. Однако проведение на постсоветском пространстве «ускоренных

реформ» в духе «догоняющей модернизации» по западным моделям не привело к созданию консолидированных «общечеловеческими ценностями» цивилизованных обществ на основе демократии и рыночной экономики. Но, наоборот, оно обернулось развитием процессов дезинтеграции, деиндустриализации, деградации экономики и культуры, созданием кланов власти, каст, систем вассалитета и клиентизма. Общества в этих странах раскололись на криминальные и полукриминальные элиты, преследующие во всех сферах проводимой политики не национальные, а свои корыстные интересы, и на массу обездоленного населения, влачащую нищенское существование, но по-прежнему выполняющую важнейшие общественные функции.

По нашему мнению, к подобным последствиям, наряду с другими причинами внутреннего характера привели методологически необоснованное, некритическое, матричное перенесение инноваций на неподготовленную локально-традиционалистскую почву, возведение под лозунгом борьбы с патернализмом идеи либерализма в абсолют, фактическое самоустранение государства из социальной сферы, ослабление регуляторной функции государства в экономике. По существу, в используемой технологии проведения социальных преобразований был предпринят отказ от поиска компромиссных вариантов, обеспечивающих социальное равновесие на основе баланса интересов и разумного соотношения традиционно существующих в обществе социальных регуляторов и востребованных временем инновационных привнесений. Такой методологический подход имеет следствием состояние амбивалентности, в котором пребывает большинство народонаселения, двойную институциональность, совмещающую продолжающие функционировать в качестве социальных регуляторов «отмирающие» традиционные институты и легальные, но нелегитимные нежизне- и недееспособные инновационно-институциональные нововведения.

Радикальная политика постсоветских реформаторов крайне либерального толка имела следствием несвоевременный и необоснованный уход государства из тех сфер общественной жизни, которые и должны были стать объектом инновационных изменений, а, следовательно, и требовали повышенного внимания, но были оставлены без государственного контроля, в надежде на последующую самоорганизацию. Однако в ситуации социальной бифуркации исторически прослежена и эмпирически наблюдается недостаточность механизма самоорганизации системы, в связи с чем значимость государственного управления в переходный период неизмеримо возрастает. Динамическая концепция социального развития предполагает осознание общих перспектив и возможных альтернатив разумного выбора. «В действительности неперенным условием успешного развития любого общества является гармоническое взаимодействие в нем процессов самоорганизации и организации» [6, с.68]. Так, на примере рынка можно показать, что самоорганизация сама по себе не способна обеспечить социальную справедливость в жизни людей. В современных условиях политика невмешательства государства в регулирование экономики, преувеличение самоорганизующей роли рынка может дорого стоить народам, вступившим на путь модернизации своих обществ. «Надежда на чисто рыночную самоорганизацию общества применительно не только к странам, где еще не сложились развитые рыночные отношения, но и даже к странам с развитым рынком, сегодня не может быть оправдана» [6, с.72]. На практике «шоковая терапия» и всеобщая либерализация экономики, ориентированная на рыночную саморегуляцию, к которой прибегли радикальные реформаторы в ряде постсоветских стран, не могла обернуться ничем иным как невиданным спадом производства, галопирующей инфляцией, перекачкой национального капитала за границу, спекулятивными коммерческими структурами, ростом коррумпированности общества. Обоснованная критика правительственных программ реформ и перехода к рынку воспринимается враждебно, как попытка сопротивления политике «прогрессивных» преобразований.

Отсутствие догм, существование различных взглядов, конкуренция идей – имманентное состояние духовной жизни свободного общества. Но ложная преданность новым демократическим признакам и нигилистическое отрицание недавних идеологических приверженностей и социальных достижений, фундаментальных наработок наук об обществе вырисовывают знакомую историческую картину, когда личные и групповые амбиции выдаются за интересы всей нации, а новые идеологические постулаты используются для того, чтобы подчинить интересы общества карьерным причудам новоявленных политиков и политико-экономическим устремлениям стоящих за ними социальных групп. В результате маховик разрушения экономики и государственности таких стран продолжает раскручиваться. Самоустранение государственных структур от регулирования социальными процессами в переходный период оборачивается тем, что стихия становится детерминирующим фактором развития модернизирующихся обществ, грозящим ввергнуть их в пучину хаоса и смуты. В то время как «государственное регулирование социально-экономической жизни является аксиомой для всех развитых стран мира и необходимым условием социально-экономического развития» [7, с.300].

Социально-исторический анализ жизни общества убеждает: в той мере, в какой исторический выбор необратим и чаще всего не может быть однозначно просчитан, в такой же мере необходимо знание запретов на некоторые социальные действия, потенциально содержащие в себе возможность катастрофических последствий. К подобным кризисным сценариям могут привести процессы «ложной» модернизации, имеющие место в ряде трансформирующихся стран, когда суть догоняющей модернизации, насущно необходимые преобразования общественного устройства, структурные и технологически-качественные изменения в экономике подменяются имитацией образа жизнедеятельности стран-«эталонов». «Общим знаменателем всех этих проявлений выступает массовое превращение субъектов социальной деятельности в объекты манипуляции с помощью экономических, политических, идеологических, психологических и т.п. средств» [8, с.9]

Для элиминирования нежелательных изменений и ускорения процессов рестаблизации системы необходимо целенаправленное государственное регулирование. Например, в экономической сфере регулирующая роль государства состоит в формировании правового и социально-экономического пространства и выполнении следующих важнейших функций:

- обеспечение безопасности субъектов рынка;
- легитимность приобретения и гарантированность прав частной собственности;
- поддержание стабильных и транспарентных хозяйственных правил;
- формирование реальной конкурентной среды;
- поддержка предпринимательской деятельности и экономической активности населения;
- содействие инвестиционной деятельности [9].

Роль современного государства необходимо рассматривать в контексте достижения эффективной общественной координации, а также обеспечения устойчивого и безопасного развития социума. В области социальной координации основным объектом регулирования являются формальные институты, а также структуры и организации, регламентирующие поведение социальных субъектов. В условиях переходного периода государство выступает в двойном статусе – субъекта и объекта трансформации, т.е., выступая субъектом реформирования, само становится объектом изменений. Для ограничения государственного произвола необходимы общественные «противовесы» – зрелые правовые и демократические институты, структуры гражданского общества. В противном случае, при отсутствии общественного контроля, происходит узурпация власти узкой группой лиц, сращивание государства и бизнеса, что блокирует саму возможность прогрессивных преобразований. Этот феномен наблюдается в большинстве постсоветских стран, где на смену жестким комму-

нистическим режимам пришли не менее жесткие авторитарные режимы, поддерживаемые бессмертной номенклатурной бюрократией.

Революционные реформы общества подразумевают в первую очередь реформирование социальных институтов. В связи с этим возникает основание говорить об уникальности постсоветской институционализации. Бывшие соцстраны Восточной Европы в самом начале трансформации имели исторически сложившиеся легальные и легитимные институты – рыночную экономику, католическую церковь, сильное профсоюзное движение. Более того, только в постсоветских условиях возник феномен тотальной коррумпированности, который подорвал процесс легитимизации новых социальных институтов. Только в постсоветских странах (за исключением стран Балтии) у всех поколений граждан практически полностью отсутствовал социальный опыт жизни в условиях политической демократии и рыночной экономики. Поэтому сохранение социальной интеграции и стабильности в странах «поздней коммунизации» имеет другие, нежели в постсоветских странах, институциональные основания, что дало им возможность в короткие сроки осуществить «шоковую терапию» и достигнуть позитивных социально-экономических результатов, в то время как экономика постсоветских стран ускоренно разрушалась, а в политической жизни ряда них развивались реставрационные процессы. Одним из наибольших общих для постсоветских стран проявлений амбивалентного отношения к институциональным основам (старым или новым) общества является двойственность в отношении разных общественных систем, в названиях которых уже содержится институциональное противоречие: капитализм – социализм. Наиболее яркое проявление подобный антагонизм находит в сфере распределения общественных благ, в особенности при распределении произведенной прибавочной стоимости, когда, сохраняя норму оплаты наемных работников на уровне социалистических производственных отношений, которые предусматривали частичную компенсацию низких норм оплаты путем предоставления «бесплатных» либо «льготных» социальных благ, работодатели в соответствии с капиталистическими производственными отношениями (свойственными только первоначальному периоду накопления капитала) исключают из затратной составляющей стоимости товара расходы на социальную сферу, получая в итоге высочайшие нормы прибыли, объясняющие появление новоиспеченных нуворишей.

Социальный взрыв, неминуемый при продолжительном подобном положении вещей, отчасти сдерживается проводимой декларативно имитацией модернизации, «псевдопреобразованиями», являющимися формой социальной мимикрии. Социальная мимикрия, являющаяся защитным приспособлением индивида или группы, имитирующих поведение и мнение окружения, проявляющаяся и в стремлении быть похожими на субъектов, от которых зависит или которых боится, путем перенятия внешних элементов, в том числе и особенностей быта, как социальный феномен давно известна в науке, как социальное явление – не раз была предметом специального изучения.

Существует типология подверженных социальной мимикрии общественных объектов:

1. Мимикрии-явления. Примеры: сохранившиеся на приватизированных предприятиях постсоветских пространств «старые» профсоюзы, объединяющие неоднородные группы людей, зачастую с противоположными интересами (работодателей, предпринимателей, представителей дирекции и рядовых работников); декларация свободы слова при отсутствии у большинства граждан реальной возможности получить доступ в СМИ в целях выражения собственного мнения.

2. Мимикрии-процессы. Пример: процесс становления демократии в трансформирующемся обществе, в его восприятии и в действиях людей разной социально-политической ориентации. Для одних она – самодовлеющая ценность, для других – возможность получения власти и захвата чужой собственности.

3. Мимикрии-образы. Пример: с одной стороны, миллионы граждан ведут трудовой образ жизни; с другой – экраны телевидения и страницы газет заполнены пропагандой богемных и девиантных стилей жизни.

4. Мимикрии-личности. Пример: предприниматель-коммунист. Двойные роли – народных избранников и активных участников предпринимательской деятельности, с узкочорыстным использованием вновь обретенных собственных полномочий, – исполняют выборные депутаты всех уровней, поскольку властные и коммерческие институты перешли на уровень «симбиотической связи» [10].

Подобное смешение антагонистических компонентов порождает в науке весьма пеструю палитру современных теорий и подходов, которые, тем не менее, объективно не носят позитивного прогрессивно-поступательного характера. Современная стратегия мышления и действия требует преодоления искусственного, неорганичного для трансформирующихся стран политико-идеологического, навязанного сверху или извне пути реформ, выражающего не столько мировые и общенациональные тенденции развития, сколько корпоративные интересы борющихся за власть и собственность.

Ценностный мир людей, переживающих период социальной трансформации, подвержен значительным маятниковым колебаниям (флуктуациям) в зависимости от территории проживания, принадлежности к социальной группе уровню жизни. В этом отношении выявленная П.А.Сорокиным тенденция к преобладанию на первичном этапе трансформации негативной ценностной поляризации и ее постепенному вытеснению позитивной подтверждается. В процессе трансформации начинается постепенное формирование социально-политических сил, заинтересованных в преодолении последствий дезинтеграции и поляризации, формировании новой системы ценностей, и, наконец, в выходе общества из состояния трансформации на путь устойчивого развития. Срабатывает эффект торможения, прозорливо предсказанный П.Сорокиным, ценностные установки общества отторгают неорганические привнесения, стремясь сохранить стабильность самой системы.

Положительным является опыт ряда стран Востока, проводивших востребованные социальные преобразования без радикальной смены своих социокультурных основ, не ставя цели предварительной смены своей идентичности, отказавшись от необходимости изменения своих традиций как предпосылки развития. Реформы базировались, в первую очередь, на использовании собственного человеческого капитала, сохраняя традиционалистскую самоидентификацию личности, соотношение социокультурных ценностей и социальных институтов в пользу доминирования ценностей и их способности производить институты. Считавшаяся архаикой традиционная община смогла ответить на задачи догоняющей модернизации лучше, чем еще не сформировавшийся индивид эпохи постмодерна и еще не сложившееся гражданское общество [11]. Создавались условия, которые медленно меняли людей, посредством образования, технологий, новых навыков и социальных структур, но при этом, тем не менее, не ставился в явной форме вопрос о смене идентичности как результате реформ [12]. Вступает в действие механизм консервативности социального сознания, которое не принимает того, что не соответствует традиции, ментальным константам и символам. Одному культурно-историческому типу нельзя передать начала цивилизации другого культурно-исторического типа. «Каждый тип вырабатывает ее для себя сам при большем или меньшем влиянии чуждых...» [13, с.115]. Культура в значительной мере является выражением этнопсихологических и социальных черт народа, которые и оказывают влияние на ее формирование; уничтожение даже небольшой части культурного наследия ведет или к перерождению, или к деградации и самоуничтожению нации.

Бытующая в западной науке теория модернизации возникла как гипотетическая версия идеального преобразования человеческого сообщества. Как всякая теория, теория модернизации и не претендовала на то, чтобы все ее конструкты принимали за реальность. Именно онтологизация этой частной модели развития одного культурно-

исторического типа приводит к концепции линейного прогресса, к попытке догнать Запад без выяснения, какую именно стадию предполагается догонять, а также к радикальным концепциям социальных трансформаций, примененных, к примеру, в Украине в конце XX века. Реализация теории модернизации на практике в глобальном масштабе превратила ее в инструмент идеологической борьбы западного общества, стремящегося под лозунгом помощи развивающимся странам закрепить собственные колониальные притязания, оставить за собой рынки труда и сбыта. Национальные хозяйства большинства стран мира, в условиях сложившегося исторически и объективно функционирующего Мирового Рынка, с жесткой дифференциацией и специализацией субъектов деятельности, лишены под давлением извне права выбора альтернативного пути развития, капитулируют перед блоком стран Запада, под угрозой самоизоляции и деградации. Государство в этих странах теряет национальный характер, становится по существу решаемых управленческих задач периферийным исполнителем воли регулирующего таким образом глобальную экономику Западного мира, а народонаселение – этнографическим материалом, пополняющим собой культурно-исторический тип «отмодернизированных» раннее обществ. Опыт действительно удачных модернизаций, в совершенно отличном от рассмотренного образца прочтении этого термина, в совершенно ином его категориальном понимании, проведенных в ряде незападных стран, догнавших и обогнавших по определенным качественным параметрам страны-эталон, доказывает, что органические социальные преобразования проходят не по сценарию западного «модернизирования», а ему вопреки.

Выводы: Органически прошедший переход от традиционного к «современному» состоянию западных обществ объясняется глубинными предпосылками социокультурного характера, обусловленностью подобного сценария развития западного культурно-исторического типа. Попытка изменить сами социокультурные основы обществ незападного типа, переиначить их на качественно другой, «современный» лад, перестроить устоявшуюся традиционную жизнь людей в пределах одного поколения, предоставляют исследователям уникальный материал для изучения подобного опыта и соответствующего вывода о превалировании среди остальных относительно гомогенных качественных параметров современных обществ социокультурной составляющей социальной системы, с возрастанием ее роли в точках бифуркации до доминантной.

Не вытекающее из модернизационных западных рецептов институциональное переустройство общества приведет его к благоденствию, созданию конкурентноспособного сильного государства постмодерности, а сильная государственная власть, опирающаяся на поддержку различных слоев населения и сохраняя самобытные социальные регуляторы и институты, способна провести насущно необходимые социальные преобразования, позволяющие повысить жизнестойкость общества, сохранить культурно-исторический тип, адекватно реагируя на экзогенные факторы изменяющейся социальной реальности. Не стремление к смене традиционной идентичности и отказ от традиционных социокультурных основ общества, не их разрушение, переиначивание на западный манер, а опора на них и органическое использование национальной самоидентификации в проведении социальных преобразований могут привести к успешным результатам. Каждая страна должна следовать тем путем развития, который в наилучшей степени отвечает ее историческим, политическим и культурным традициям. Государства, избравшие путь сопротивления дикой глобализации, проводят модернизацию, с одной стороны, принимающую вызовы информационной эпохи, а с другой, укрепляющую национальное хозяйство, национальное государство и тем самым превращающую страну в один из мировых центров глобализации, т.е. они не превращаются в периферию какого-либо мирового центра. Новая парадигма модернизации основывается на следующих положениях:

1. значимость сложившихся социокультурных типов как основ устойчивости и самостоятельности общества;
2. устойчивость ценностно-смысловых факторов в регуляции как политической, так и хозяйственной жизни;
3. большая вариативность институциональных, символических, идеологических интерпретаций, которые различные общества и цивилизации дают реальным процессам модернизации[14].

В подобном контексте предлагается использование в качестве методологии интегральный подход, который для получения целостной картины исследуемых объектов задействует весь комплекс факторов жизнедеятельности. В основе подхода лежит концептообразующее триединство совокупности заданных природных факторов (географический ареал, демографическая компонента, социальная антропология); факторов, возникающих в процессе жизнедеятельности (закономерности функционирования экономических механизмов, технологическая составляющая прогресса) и социокультурная составляющая, роль которой в условиях новой социальной реальности возрастает до доминантной. Возрастание роли социокультурных особенностей каждой страны обуславливается в условиях глобализирующегося информационного пространства важностью значения духовного производства, опирающегося на традиции прошлых эпох. Это обстоятельство и ложится в основу международного разделения труда и единой всемирной системы жизнеобеспечения мирового сообщества. Новый миропорядок на постиндустриальной основе (достижение этого уровня развития и преследуют догоняющие модернизации современности), таким образом, означает не унификацию по единому образцу, а органическое многообразие цивилизаций.

РЕЗЮМЕ

Розглядаються методологічні підстави технології соціальних перетворень на пострадянському просторі. Досліджено наявні підходи щодо проблеми наздоганяючої модернізації проведено критичний аналіз парадигмального поля і прикладного застосування. Аргументовано унікальність модернізаційних процесів кожного окремого суспільства відособленого культурно-історичного типу, яка зумовлена сукупністю алгоритмів, що лежать в підґрунті конкретної цивілізаційної матриці, з превалюючою роллю соціокультурної складової. Одержані результати дослідження дозволяють сформулювати теоретичні рекомендації для розробки науково обґрунтованої державної програми політичної і соціально-економічної модернізації суспільства.

SUMMARY

The methodological grounds of technology of social transformations on post soviet space are examined. The basic folded approaches to the problem of modernization are explored; the critical analysis of the paradigm field and its applied application is conducted. The uniqueness of modernizations processes of every separate society of the defined cultural and historical type, conditioned by the aggregate of algorithms lying in basis of concrete civilization matrix, is proofed, with the predominating role of social-cultural constituent. The results of research allow formulating of theoretical recommendations for development of the science-based governmental program of political and socio-economic modernization of society.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Сорокин П.А. Социальная и культурная динамика. – СПб.: изд-во РХГИ, 2000. – 681с.
2. Богомолов О.Т. Моя летопись переходного времени. – М.: Аграф, 2000. – 237 с.

3. Федотова В.Г. Типология модернизаций и способов их изучения. //Вопросы философии. – М., 2000, №4. – С.22-37.
4. Кулинченко В.А., Кулинченко А.В. О духовно-культурных основаниях модернизации России //Политические исследования. – М., 2003, № 2. – С.152-161.
5. Маслов Н.А., Серкин П.Е. Теория социальной модернизации и объективное развитие техногенной цивилизации. – Йошкар-Ола: МарГУ, 2004. – 254 с.
6. Рузавин Г.И. Самоорганизация и организация в развитии общества. //Вопросы философии, 1995, №8. – С.68-78.
7. Осипов Г.В., Кузнецов В.М. Социология и государственность. – М.: «Вече», 2005 – 810 с.
8. Андреев Э.М. Культура патриотизма и консолидация общества/ РИЦ ИСПИ РАН. – М., 2004. – 210 с.
9. Сорочан О.П. Социально-экономические трансформации: специфика постсоциализма. Монография. – Кишинэу: Изд-во ASEM, 2002. – 408 с.
10. Тощенко Ж.Т. «Кентавр-проблема в познавательной и преобразующей деятельности человека»//Социологические исследования, 2005, №6. – С.3-14.
11. Китахара А. Реальность и идеальный образ общины (Япония и Таиланд) // Философские науки. – М., 1996, № 1-6.
12. Сычев Ф.В. Индонезия и мусульманский мир в конце XX века, РАН, Ин-т востоковедения. – М.: Русаки, 2003. – 455 с.
13. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М.: Изд-во «Известия», 2003. – 607 с.
14. Панкратов С.А. Модернизация как исторический феномен. – Волгоград: Изд-во ВГУ, 1999. – 242 с.

Надійшла до редакції 25.10.2006 р.

П Е Д А Г О Г І К А

УДК 371.001.2: 81

КОММУНИКАТИВНО-СИТУАТИВНІ УПРАЖНЕННЯ ЯК
СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ

Л.В.Мельникова

Современная образовательная компетентностно ориентированная парадигма ставит перед учителем ряд актуальных проблем. Одна из них – формирование жизненных компетентностей и предметных компетенций школьников. Задание учителя – сопровождать учащегося на пути его личностного развития.

Известные русские педагоги В.В.Краевский и А.И.Хуторской различают термины *компетентность* и *компетенция*, поясняя, что компетенция в переводе с латинского *competentia* обозначает круг вопросов, в которых человек хорошо разбирается, понимает их и имеет опыт; компетентность в определённой отрасли – это соединение соответствующих знаний и способностей, позволяющее обоснованно судить об этой сфере и эффективно действовать в ней [1, с.3-10].

О.И.Пометун считает, что «компетенция – объективная категория, общественно признанный уровень знаний, умений, навыков, отношений и т.п. в определённой сфере деятельности человека как абстрактного носителя. Предметная компетенция – это совокупность знаний, умений и характерных черт в рамках предмета, которая позволяет личности исполнять определённые действия через личное отношение» [2, с.93].

Анализ контекста употребления понятия *компетенция* позволяет понимать его как социально закреплённый образовательный результат, то есть компетенции могут быть сформулированы как реальные требования к усвоению учащимися совокупности знаний, способов деятельности, опыта отношений в определённой отрасли знаний, качеств личности, которая действует в социуме [3, с.49].

Содержание компетентности не является для педагогики чем-то принципиально новым. В её состав входят знания, умения, навыки, опыт деятельности и эмоционально-ценностные отношения. В Государственном стандарте базового и полного среднего образования первостепенное значение придаётся лингвистическому образованию, так как оно призвано обеспечить формирование у школьников стойкой мотивации к изучению языков, развитие коммуникативной компетенции учащихся [4].

Лингвистическое образование обретается в процессе овладения содержанием основных линий языкового компонента Стандарта. Реализация речевой линии лингвистического компонента образовательной отрасли «Языки и литературы» в условиях минимального учебного времени мотивирует поиск наиболее эффективных путей обучения и учения. «Взаимосвязанное обучение видам речевой деятельности рассматривается как наиболее эффективный путь овладения коммуникативно-речевыми умениями», – утверждает В.И.Стативка [5, с.6].

О.Я.Гойхман, Т.М.Надеина пишут: «Речевая деятельность как один из видов деятельности человека характеризуется целенаправленностью и состоит из нескольких последовательных фаз: ориентировки, планирования, реализации и контроля. В соответствии с этими фазами осуществляется каждое отдельное речевое действие» [6, с.10]. Исходным моментом любого речевого действия является речевая ситуация, то есть такое стечение обстоятельств, которое побуждает человека к речевому действию (например, к высказыва-

нию). Речевая ситуация порождает мотив высказывания, который в отдельных случаях перерастает в потребность совершения этого действия. В реализации речевого действия выделяются следующие этапы: подготовка высказывания, когда происходит осознание мотивов, потребностей, целей, осуществляется вероятностное прогнозирование результатов высказывания на основе прошлого опыта и на основе учёта обстановки (успех речевого действия зависит от того, насколько активно знание языка, насколько сформированы у человека речевые навыки и умения); структурирование высказывания, когда осуществляется выбор слов, расположение их в нужной последовательности и грамматическое оформление; переход к внешней речи. О результатах речевого действия судят по его восприятию и по реакции на него, то есть обратной связи. Для каждого типа коммуникации существуют специфические языковые средства (слова, грамматические конструкции и т.д.), тактики поведения, умение применять которые на практике является необходимым условием достижения успеха в процессе речевой коммуникации.

Итак, в каждой ситуации общения используется своя стратегия. Под стратегией в данном случае понимается «осознание ситуации в целом, определение направления развития и организации воздействия в интересах достижения цели» [6, с.208]. Стратегия общения реализуется в речевых тактиках – речевых приёмах, позволяющих достичь поставленных целей в конкретной ситуации.

Чтобы обучить школьника анализу жизненных ситуаций общения, научить его употреблять слова, выражения, интонации применительно к целям определённой коммуникации, используют различные учебно-методические приёмы: деловая/ролевая игра, имитационное моделирование, неимитационная игра и др. Учащийся, оказываясь в условиях, близких к реальным, имеет возможность оценить свои силы, знания, умения и навыки, убедиться в необходимости восполнять, корректировать и совершенствовать их. В систему предваряющих деловые игры упражнений рекомендуется включать тренинги по обучению монологическим высказываниям, коммуникативная цель которых – убедить слушателей/экспертов/наблюдателей в своей правоте, согласиться либо не согласиться с ними, обосновав свою точку зрения.

«Коммуникативный подход к работе по развитию речи существенно меняет методы обучения, выдвигая на первый план моделирование речевого высказывания. Он реализуется в различного рода ситуативных упражнениях, основанных на учёте факта зависимости содержания и речевого оформления высказывания от речевой ситуации», – утверждает В.И.Капинос [7, с.41].

Одним из продуктивных видов деятельности по развитию жизненных/ключевых компетентностей и речевой компетенции учащихся на уроках русского языка является выполнение коммуникативно-ситуативных упражнений. Предлагаем модель проведения коммуникативного практикума/тренинга.

Форма работы – индивидуально-групповая. Форма предъявления – монологическое высказывание. Модели организации работы могут быть следующие:

I-й вариант: после коллективного обсуждения предложенной коммуникативной ситуации лидер группы презентует полный ответ в соответствии с заданными критериями (так называемая модель «Спикер»); его ответ оценивается в баллах; участие остальных членов мини-группы оценивается только вербально.

II-й вариант: каждый член группы даёт собственный законченный вариант ответа (модель «Снежинка»); все ответы оцениваются по соответствующим критериям.

III-й вариант: каждый участник имитационной/неимитационной игры формирует коллективный ответ (первый произносит предложение или 2-3, но не более предложений, следующий продолжает мысль и т.д., последний завершает монологическое высказывание – может быть несколько вербальных кругов); такую модель можно называть «Снежный ком».

IV-й вариант: каждая из 2-х (3-х) мини-групп репрезентует свой собственный ответ – модель «Альтернатива».

Время обсуждения ситуации – 3-5 минут (учитываются возрастные особенности и степень подготовленности участников речевого практикума). Время презентации – до 5-6 минут (группа или лидер); длительность предъявления ответа может варьироваться в зависимости от количества участников. Оценивание – только презентуемый ответ (остальные – только вербально). Учащиеся самостоятельно выбирают форму презентации; допустим вариант распределения формы предъявления учителем в зависимости от уровня сформированности речевой и языковой компетенций; возможна жеребьёвка. Продукт речевой деятельности – текст как речетворческое произведение, выдержанное в определённом стиле и характеризующийся композиционно-смысловой целостностью, логической последовательностью, взаимообусловленностью всех входящих в него частей.

Предлагаются следующие критерии оценивания навыков монологического устного высказывания (тип – коммуникативно-ситуативное упражнение): при проверке созданных учащимися (учащимися) высказываний учитывается степень самостоятельности, оригинальность, значимость, эмоциональность, точность и мера помощи учителя.

Проверяются умения:

- проявлять определённый уровень знания темы упражнения; придерживаться темы упражнения; опираться на собственный социальный опыт;
- составлять высказывание, соответствующее предложенной речевой ситуации и цели высказывания;
- знать и использовать предложения для составления собственного высказывания в соответствии с формулами речевого этикета;
- уметь аргументировать высказанные тезисы с целью быть понятым, убедительным собеседником; понимать возможность наличия разных точек зрения на эту же проблему;
- соблюдать правила общения;
- соблюдать нормы литературного языка.

Проверка сформированности монологической речи с помощью коммуникативно-ситуативного упражнения осуществляется индивидуально: учитель предлагает коммуникативно-ситуативное упражнение и даёт учащимся определённое время на подготовку. Ученики в течение 3-5 минут обдумывают ситуацию, составляют предложения и озвучивают их перед другими группами. Возможен самоанализ/взаимоанализ речевой деятельности (рефлексия) по заранее известным критериям. Материал для контрольного задания зависит от подготовки учащихся и степени их самостоятельности во время выполнения задания – предложенная учителем/другими учащимися или учащимся ситуация или самостоятельная формулировка коммуникативно-ситуативного упражнения и его речевое оформление. Единица контроля – устное высказывание учащегося (учащихся). Время звучания устного высказывания учащегося (учащихся) – от 1-й до 5-ти (6-ти) минут. Размер высказывания ориентировочно определяется по таблице 1, в которой приводится минимальное количество предложений (разных типов и видов) [7].

Таблица 1

Классы	Вариант I	Вариант II – А	Вариант II – Б
5-й	От 4 до 6-7	От 3 до 5-6	От 3 до 4-5
6-й	От 4 до 7-8	От 4 до 6-7	От 3 до 5-6
7-й	От 5 до 8-10	От 4 до 7-8	От 4 до 6-7
8-й	От 6 до 10-12	От 5 до 8-9	От 4 до 7-8
9-й	От 7 до 12-14	От 5 до 9-10	От 5 до 8-9
10-й	От 8 до 14-16	От 6 до 10-11	От 5 до 9-10
11-й	От 9 до 16-18	От 6 до 11-12	От 6 до 10-11

Высказывания учащихся оцениваются по таким критериям:

начальный уровень – 1, 2, 3 балла получают учащиеся, которые выстраивают лишь отдельные фразы или пересказывают отдельные фрагменты ситуации, добавляют 1-2 слова; допускают значительное количество ошибок в речевом оформлении;

средний уровень – 4, 5, 6 баллов получают учащиеся, которые составили высказывание – хоть и не очень удачно, при этом были допущены отклонения от темы, высказывание отличалось определённой связностью, но обеднённым содержанием, отсутствием вступительной и заключительной фразы, недостаточно метким словоупотреблением, наличием ошибок в речевом оформлении;

достаточный уровень – 7, 8, 9 баллов получают учащиеся, которые самостоятельно, в целом правильно составили высказывание, продемонстрировали надлежащий уровень речевой культуры; высказали, но недостаточно обосновали свои взгляды на ситуацию; допустили определённые недостатки в структуре высказывания; в отдельных случаях использовали слова, не связанные с темой ситуации; допустили ошибки в структуре высказывания (отсутствовала вступительная и/или заключительная фразы) и речевом оформлении высказывания;

высокий уровень – 10, 11, 12 баллов получают учащиеся, которые продемонстрировали высокую речевую культуру; умение кратко формулировать свою мысль, представили не только свои мысли, но и смогли сопоставить различные точки зрения на данную ситуацию, подобрали аргументы «за» и «против»; составили высказывание, структура, речевое оформление которого отвечают нормам.

Баллы в рамках каждого уровня дифференцируются в зависимости от содержательного аспекта высказывания, качества его речевого оформления, соблюдения речевого этикета.

Оценка за высказывание зависит не только от его содержания, но и от качества речевого оформления, которое оценивают ориентировочно, основываясь на опыте учителя и не подсчитывая ошибки (учитывая технические трудности фиксирования ошибок разных типов в устной речи).

Предлагаем модель технологической карты оценивания результатов выполнения коммуникативно-ситуативного упражнения, где каждый критерий оценивается по 2-балльной системе.

Таблица 2*

№ п/п	Ф.И. учащегося	Количество предложений в соответствии с нормой	Степень раскрытия темы	Логичность и последовательность	Умение формулировать мысль	Речевое оформление	Грамматическое оформление	Всего баллов
1	Бойко Антон	-	+-	+-	+-	-	-	6
2	Волкова Ирина	+	+-	+-	+-	+-	+-	9
3	Дашков Олег	+	+	+-	+-	+	+	11

*Обозначения:

- + высокий уровень (2)
- + - достаточный (1,5)
- + средний (1)
- начальный (0,5)

Такой мониторинг позволяет установить реальную картину сформированности определённых умений каждого ученика, а также реализовать индивидуальный подход к коррекции умений каждого школьника, спроектировать индивидуальную траекторию развития личности, смоделировать дифференцированное педагогическое сопровождение развития.

Предлагаемая система упражнений-ситуаций наряду с другими предречевыми упражнениями (имитационные, конструктивные, трансформационные, комбинированные [5, с.175-213]) даёт возможность на уроках русского языка развивать коммуникативную компетенцию и ключевые компетентности учащихся: познавательную, самообразовательную, личностную, социальную, компетентность отношения к своему здоровью [8].

Модель коммуникативно-ситуативного упражнения такова: жизненная ситуация, мотивация коммуникативных действий, речевая задача, форма/вид/модель предъявления информации. Такая модель даёт чёткую установку на вид высказывания, требует от учащихся самостоятельного отбора языковых средств в соответствии с задачами речевого общения, позволяет включать усвоенные знания в деятельность общения.

Итак, под познавательной компетентностью предлагается понимать совокупность компетенций ученика в сфере самостоятельной познавательной деятельности, включающей элементы логической, методологической, общеучебной деятельности, соотнесённой с реальными познаваемыми объектами. Сюда входят знания и умения целеполагания, планирования, анализа, рефлексии, самооценки учебно-познавательной деятельности.

Ученик овладевает креативными навыками продуктивной деятельности: добытием знаний непосредственно в их реальности, овладением приёмами действий в нестандартных ситуациях, эвристическими методами решения проблем. В рамках этой компетентности определяются требования соответствующей функциональной грамотности: умение отличать факты от домыслов, владение измерительными навыками, использование вероятностных, статистических и иных методов познания [9].

Приводим примеры КСУ (коммуникативно-ситуативное упражнение) по развитию познавательной компетентности учащихся: «Вы получили задание раскрыть лексическое значение слова *менталитет* и составить предложение, где это слово будет обобщающим. Но Вы не знаете лексического значения данного слова, у Вас нет с собой толкового словаря. Работа контрольная. Как Вы выполните данное задание? Какие словари, пособия и др. будете использовать? Аргументируйте свои действия. При моделировании ответа используйте стилистически нейтральные слова». Или «Известный русский поэт Николай Гумилёв подчеркивал духовную близость поэзии Шарля Бодлера славянскому мировосприятию. Представьте, что вы исследователь творчества Шарля Бодлера. Докажите или опровергните это утверждение Николая Гумилева. При ответе используйте разные виды сложных предложений».

Самообразовательная компетентность включает в себя готовность ученика к дальнейшему продолжению образования и самообразования, что позволит ему стать субъектом процесса образования (самообразования). Ученик должен иметь представление об основных учебных дисциплинах, необходимых для освоения будущей профессией; о главных социальных функциях образования и системе непрерывного образования; о характере влияния образования и взаимодействии образования с другими сферами общественной жизни; об образовательных возможностях учебных заведений своего города, региона, других областей Украины. Школьник должен уметь выбирать сферу образовательной деятельности, соответствующую его интересам и наклонностям; владеть структурой познавательной деятельности: определять цель и проектировать образовательную деятельность; использовать её разные формы и способы; оценивать результаты, соответствующие поставленной цели; находить решения познавательных заданий в нестандартных ситуациях, использовать теоретические знания на практике, в конкретных жизненных обстоятельствах. Образцы КСУ: «На уроке народоведения Вы получили задание: разработать творческий проект «История создания игрушки». Какие шаги Вы предпримите? Какую литературу будете изучать? Какой будет презентация? Включите в неё рассказ о том, какие русские игрушки известны с давних времен. По каким признакам они получили свое название, с какими произведениями украинских народных умельцев их можно сравнить? При конструировании ответа используйте

причастные и деепричастные обороты». Или «Вы готовитесь к семинарскому занятию. К каким источникам информации Вы обратитесь при подготовке реферата или дополнительного домашнего задания? Каждый этап работы аргументируйте. Используйте разные виды сложноподчинённых предложений с придаточными обстоятельственными». Или «Представьте, что Вы биограф А.П. Чехова. Фактами из его жизни докажете высказывание одного из героев романа В. Гроссмана «Жизнь и судьба»: «Путь Чехова – это путь русской свободы. Он сказал, что никто до него, даже Толстой, так не сказал: все мы прежде всего люди, понимаете ли вы, люди, люди, люди! Сказал в России, как никто до него не говорил. Он сказал: самое главное то, что люди – это люди, а потом уже они архиереи, русские, лавочники, татары, рабочие. «Аргументируя ответ, не забудьте о вводных словах и конструкциях».

Личностная компетентность – это компетентность школьника в сфере мировоззрения, связанная с ценностными представлениями ученика, его способностью видеть и понимать окружающий мир, ориентироваться в нём, осознавать свою роль и предназначение, уметь выбирать целевые и смысловые установки для своих действий и поступков, принимать решения. Эта компетентность обеспечивает механизм самоопределения ученика в ситуациях учебной и иной деятельности. От неё зависит индивидуальная образовательная траектория ученика и программа его жизнедеятельности в целом. Вариант КСУ: «В Вашем классе проводится анкетирование. Вы должны оценить Вашего одноклассника. Напишите ли Вы правду о нём? Дадите ли ему объективную характеристику? Согласны ли Вы с тем, что каждый имеет право на свое личное мнение, каково бы оно ни было? Подпишите ли Вы свою анкету? Покажете ли друзьям? Аргументируйте свой ответ. Используйте бессоюзные сложные предложения».

Социальная компетентность означает владение знаниями и опытом в гражданско-общественной деятельности (выполнение роли гражданина, наблюдателя, избирателя, представителя); в социальной сфере (права потребителя, покупателя, клиента, производителя); в области семейных отношений и обязанностей; в вопросах экономики и права; в профессиональном самоопределении. В эту компетентность входит, например, умение анализировать ситуацию, действовать в соответствии с личной и общественной выгодой, владеть этикой гражданских взаимоотношений. Ученик овладевает минимально необходимыми для жизни в современном обществе навыками социальной активности и функциональной грамотности [9]. Примеры КСУ: «Юноша закончил 11 классов. Стал перед выбором будущей профессии. Родители настаивают выбрать профессию врача (это семейная традиция), а юноша хочет быть экономистом-финансистом. Убедите родителей, что профессия, которая импонирует Вам, нужнее и современному обществу. Доказывая точку зрения, используйте вводные слова и обращения». Или «В «личных книжках» А.П.Чехова есть интересные записи: «Когда живешь дома, в покое, то жизнь кажется обыкновенною, но едва вышел на улицу и стал наблюдать, расспрашивать, например, женщин, то жизнь – ужасна». Пospорьте с Чеховым о том, что судьба женщин XXI века ина и женщины иные. Аргументируя свой ответ, используйте разнообразные формулы речевого этикета». Или «Вы – член суда присяжных. Слушается дело. Истец обвиняет ответчика в том, что он хочет разрушить старинный храм и на его месте построить развлекательный комплекс. Ответчик мотивирует свои действия тем, что комплекс – это новые рабочие места и оживление в бизнесе, которые так необходимы данному району. Суд вынес решение признать действия ответчика неправомерными. Ваш голос стал решающим. Аргументируйте свое решение. При ответе используйте вводные конструкции и междометия».

Мотивацию компетентностного отношения к собственному здоровью направлены формировать упражнения, где реальным объектом выступает сам ученик. К этой компетентности относятся правила личной гигиены, забота о собственном здоровье, половая грамотность, внутренняя экологическая культура. Сюда входит комплекс качеств, свя-

занных с основами безопасной жизнедеятельности. Ученик должен осознавать свою психофизиологическую природу (темперамент, природные свойства) и в соответствии с этим выстраивать свое поведение и взаимоотношения с окружающими. Эта компетентность направлена на обеспечение, сохранение и укрепление здоровья ученика, физического состояния и совершенство его внешнего вида, на повышение физической, трудовой активности, творческой энергии, способствовать социальному, духовному и психическому здоровью. Варианты КСУ: «Представьте, что Вам предложили выступить с сообщением на тему: «Закаливание как один из способов здорового образа жизни». Определите, кто будет адресатом Вашей речи, какова цель Вашего выступления (информировать или убедить в чём-нибудь). Составьте текст сообщения, учитывая особенности выбранной Вами речевой ситуации и категории слушателей. Озвучьте монолог, используя в речи слова с изученными орфограммами». Или «В современной школе изучается новый предмет – валеология (наука о здоровье). Главная ее задача – научить человека не болеть, ценить собственное здоровье и сохранять его. Представьте себе, что Вам необходимо, пользуясь правилами валеологии, разработать основные положения кодекса здоровья и разъяснить их слушателям, объяснив, что даже частичное следование им принесет несомненную пользу. Презентуйте свою речь, используя глаголы повелительного наклонения». Или «Робинзон Крузо, герой одноименного произведения Д. Дефо, волею судьбы стал отшельником, попав на необитаемый остров. Подумайте и ответьте, остался ли он здоровым человеком, покинув остров, если в уставе Всемирной организации здравоохранения записано: «Здоровье – это состояние полного физического, психологического и социального благополучия, а не только отсутствие болезней или физических дефектов». Обоснуйте свою точку зрения. При ответе используйте сложноподчинённые предложения с придаточными обстоятельственными цели и причины».

Коммуникативно-ситуативные упражнения – необходимое подспорье в практической деятельности учителя русского языка. Такие упражнения повышают интерес учащихся к овладению речевыми нормами и нормами общения, способствуют диагностике, мотивируют коррекцию речевых умений и овладение знаниями. Данная система упражнений апробирована в педагогическом процессе, в ходе мониторинговых исследований и показала высокую результативность при коммуникативной направленности обучения, достаточный и высокий уровень развития речевой компетенции учащихся основной и старшей школы.

РЕЗЮМЕ

У статті представлено модель розвитку життєвих компетентностей і мовленнєвої компетенції учнів засобами комунікативно-ситуативних вправ, проект моніторингу рівня сформованості мовленнєвої діяльності, критерії оцінювання рівня розвитку даної компетенції.

SUMMARY

A model of forming and the development of speaking and key competence by means of communicative exercises are given. A monitoring scheme of the formed level of activities and their evaluation criteria are suggested.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Краевский В.В., Хуторской А.В. Предметное и общепредметное в образовательных стандартах // Педагогика. – 2003. – №3. – С.3-10.
2. Пометун О.І. Реалізація компетентнісного підходу в 5 класі // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / Заг. ред. О.В.Овчарук – К.: «К.І.С.», 2004. – 112 с.

3. Бібік Н.М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування// Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / Заг. ред. О.В.Овчарук – К.: «К.І.С.», 2004. – 112 с.
4. Державні стандарти базової і повної освіти / Директор школи / №6-7 (246-247). – лютий, 2003. – С.3-17.
5. Стативка В.И. Взаимосвязанное обучение умениям речевой деятельности: Монография. – Сумы: Редакционно-издательский отдел СумГПУ им. А.С.Макаренко, 2004. – 332 с.
6. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Речевая коммуникация: Учебник / Под ред. Проф. О.Я. Гойхмана. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 272 с. – (Высшее образование).
7. Капинос В.И. Активизация методов работы по развитию речи // Совершенствование методов обучения русскому языку / Сост. А.Ю. Купалова. – М.: Просвещение, 1981. – С.34-43.
8. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти. – К.: Ірпінь, 2004. – 176 с.
9. Регіональна програма впровадження компетентісно орієнтованого підходу в навчально-виховний процес. – Донецьк, 2004. – 30 с.
10. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. – №2 – С.63.

Надійшла до редакції 28.04.2006 р.

УДК 159.9: 378

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ ДО НАВЧАННЯ В ВИЩОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

М.В.Рева, О.В.Крюкова

У період реформування вищої школи зростає увага до теоретичних і прикладних аспектів проблеми адаптації студентської молоді до нових умов навчання. Головна мета і завдання освіти щодо її реалізації визначаються законами України «Про освіту», «Про вищу освіту», Національною доктриною розвитку освіти тощо. Швидкі соціальні зміни, що характеризують сучасне життя, змушують молодого спеціаліста постійно переглядати свої життєві позиції й змінювати себе, адаптуючись до нових умов життєдіяльності. Це стосується й студентської молоді, яка повинна адаптуватися до умов конкретного вищого навчального закладу.

Період навчання у вищому навчальному закладі характеризується одночасним перебігом ряду специфічних процесів, обумовлених як особливостями навчальної діяльності, так і соціального середовища. До таких динамічних процесів можна віднести: професійне самовизначення й розвиток професійно значущих якостей студентів; особистісне самовизначення, що включає формування системи особистісних смислів і ціннісних орієнтацій; властиво адаптацію до умов навчання й соціального середовища, що включає засвоєння студентами соціальних норм і цінностей. У зв'язку з тим, одним із важливих елементів підготовки майбутніх спеціалістів є розвиток особистості студента в процесі адаптації до умов навчання у вищих навчальних закладах.

Дослідження феномена адаптації до навчання у вузі мають певну динаміку вивчення. У 70-х – 80-х роках ХХ століття виявляються компоненти, фактори адаптації, робиться спроба показати процес адаптації в динаміці (В.Г.Асєєв [1], О.Г.Смирнов [2] та ін.). Дослідження процесу адаптації студентів до навчання у вузі 90-х років розглядається в

аспекті аналізу процесу розвитку особистості, її психологічних механізмів (Т.В.Алексеева [3], Г.О.Бал [4], В.В.Лагерев [5], О.О.Налчаджян [6], О.О.Панькович [7] та ін.).

Мета нашої статті – проаналізувати стан досліджуваної проблеми, провести дослідження з метою виявлення особливостей соціально-психологічної адаптації студентів до навчання. На цій основі запропонувати основні напрями діяльності щодо адаптації студентів, спрямовані на подолання труднощів початкового періоду навчання.

На думку Б.Мещерякова, В. Зинченка [8], адаптація людини до навчальної діяльності містить у собі біологічні й соціальні компоненти. Автори визначають адаптацію як обмежений, специфічний процес пристосування чутливості аналізаторів до дії подразника. Ж.Піаже [9] розглядає процес соціальної адаптації як єдність процесів акомодатії (засвоєння правил середовища, «уподібнення» їй) і асиміляції («уподібнення» собі, перетворення середовища), тобто як двосторонній процес і результат активності суб'єкта й соціального середовища.

О.О.Налчаджян [6] розглядає об'єктивно-суб'єктивний характер адаптації й укажує, що завдяки соціальній адаптації людина засвоює необхідні для життєдіяльності стандарти, стереотипи, за допомогою яких активно пристосовується до повторюваних обставин життя.

В.В.Лагерев [5] визначає адаптацію студентів до навчання у вузі як «інтенсивний і динамічний, багатосторонній і комплексний процес життєдіяльності, у ході якого індивід на основі відповідних пристосувальних реакцій виробляє стійкі навички задоволення тих вимог, які пред'являються до нього в ході навчання й виховання у вищій школі». Завдяки цьому на першому й другому курсах відбувається адаптація до соціального середовища вузу, а на старших курсах - до обраної професії.

Г.О.Бал [4], О.Г.Смирнов [2] виділяють дві сторони соціальної адаптації студентів:

– професійну адаптацію, під якою розуміють пристосування до змісту, умов і організації навчального процесу, вироблення навичок самостійності в навчальній і науковій праці;

– соціально-психологічну адаптацію – пристосування індивіда до групи, взаємин у ній, вироблення власного стилю поведінки.

О.Г. Смирнов розглядає процес адаптації студентів у вигляді послідовного проходження наступних етапів: визначального, коли відбувається ламання старого шкільно-домашнього стереотипу поведінки й формується новий, що істотно відрізняється від попереднього (1-3 семестри), накопичувального (4-6 семестри) та завершального (7-10 семестри). Проведений Т.В.Алексеевою [3] аналіз проявів адаптації особистості студентів на трьох рівнях (психофізіологічному, індивідуально-психологічному та соціально-психологічному) в період їх навчання у вузі від першого до четвертого курсу дозволив розглянути зв'язок та співзалежність між факторами, які впливають на процес адаптації студентів та його проявами на різних стадіях адаптації (переадаптація, адаптування, постадаптація, попереднє адаптування до професії в умовах навчання у вузі).

На підставі запропонованих В.Г. Асєєвим [1] критеріїв оцінки успішності виробничої адаптації, можна сформулювати наступні показники ефективності адаптації студентів до процесу навчання у вузі:

- група об'єктивних критеріїв: успішність навчальної діяльності, стабільність функціонального стану організму студентів у процесі навчання, відсутність яскраво виражених ознак стомлення при виконанні навчальної діяльності;
- група суб'єктивних критеріїв: задоволеність процесом навчання, колективом і сформованими в ньому відносинами, прояв студентами активності в навчальній і суспільній діяльності.

З огляду на зазначені підходи ми розглядаємо адаптацію студента до навчання у вузі як процес пристосування особистісних якостей до умов даного вузу й формування на цій основі нових особистісних, соціально й професійно значущих якостей, що забез-

печують реалізацію особистісного потенціалу студентів. Аналіз основних характеристик адаптації студентів дозволив на їх основі виділити компоненти адаптації такі як: соціально-психологічна адаптація до навчання та професійна адаптація до діяльності.

Соціально-психологічна адаптація студентів - це процес пристосування особистості до умов навчання у вузі. Професійна адаптація студента до діяльності зводиться до формування в нього професійно значущих якостей, набуття навичок виконання певних професійних функцій. Провідну роль у процесі адаптації першокурсників до навчання у вузі слід відвести соціально-психологічній адаптації.

Слід зазначити, що період адаптації студентів до навчання, пов'язаний із руйнуванням попередніх стереотипів, може зумовлювати низьку успішність та труднощі в спілкуванні. Тому знання індивідуально-психологічних особливостей студента, на основі яких будується система його включення в нові види діяльності й нове коло спілкування, дає можливість запобігти дезадаптивному синдрому, зробити процес адаптації рівним і психологічно комфортним.

На думку Б.Г.Ананьєва [10], студентський вік – це вік переоцінки цінностей і мотивації поведінки, посилення свідомих мотивів поведінки; це період найбільш інтенсивного дозрівання особистості, формування якостей характеру та інтелекту; це пора самоаналізу й самооцінок. Протягом перших курсів у студентів формуються навички раціональної розумової праці, встановлюється система роботи щодо самоосвіти й самовиховання професійно-значущих якостей. У період адаптації студентів до навчання іде освоєння нового способу життя, якісно інших форм стосунків з викладачами й адміністрацією, нового соціального середовища, побутових умов. Всі функціональні системи організму працюють не на оптимальному рівні. Дослідження фізіологів [10; 11] показали, що енергетичні резерви першокурсників, фізіологічні показники стану організму, рівень пізнавальних і емоційно-вольових процесів знижені. Тільки в другому семестрі стан функціональних систем першокурсників стабілізується.

У навчальному процесі вузу труднощі, пов'язані з розподілом аудиторного фонду, стислим розкладом, не дозволяють досить повно враховувати динаміку працездатності студентів. Це приводить до певних втрат в оволодінні ними навчальною інформацією. Так, заняття на перших парах припадають на період, що характеризується більш низькою в порівнянні з оптимально можливою працездатністю. Заняття на четвертій-п'ятій парах припадають на період субкомпенсації (надмірної напруги пізнавальних можливостей) або декомпенсації (нездатності організму подолати з навантаженням, зниженням рівня пізнавальних і емоційно-вольових процесів) [11]. Аналогічні зміни відбуваються протягом робочого тижня, навчального року.

Слід зазначити, що дана динаміка характерна для умов, коли навчання поєднується з нормальним відпочинком. У протилежному випадку накопичується стомлення, тобто стан, що характеризується виснаженням потенціалу активності організму, його внутрішніх ресурсів і неузгодженістю в роботі функціональних систем, що забезпечують діяльність. Психологічними ознаками стомлення є: поява почуття слабосилля, розладів уваги, сенсорних процесів, пам'яті; зниження рівня продуктивності мислення; накопичення негативних емоційних реакцій; послаблення здатності до вольового зусилля; зниження наполегливості, витримки, рішучості, самоконтролю.

Навчальна діяльність студентів характеризується високими емоційними перевантаженнями, регулярною перевтомою, періодично виникаючими стресовими ситуаціями. Головним фактором, що викликає нервово-психічні перевантаження, перевтому, є інформаційний стрес - необхідність засвоєння великої кількості інформації в жорсткий термін. Навчальні стрес-фактори породжують негативні емоційні реакції, які можуть дезорганізувати навчальну діяльність, особливо в період екзаменаційної сесії. Серед них можна виділити низьку успішність під час семестру, конфлікти з викладачами, нерозуміння або недостатнє знання предмета, страх перед імовірністю виявитися відрахованим з вузу через неуспіш-

ність, дефіцит часу, високі темпи й швидкість складання окремих іспитів і заліків, необхідність засвоєння величезних обсягів навчальної інформації.

Студенти, що володіють професійною спрямованістю ставляться до труднощів як до незначущих, другорядних і згодом успішно їх переборюють. Ті ж студенти, які потрапили у вуз випадково, не мають конкретної професійної перспективи, ставляться навіть до дрібних труднощів як до фрустраторів, починають зазнавати сумніви в правильності зробленого вибору. Фрустрації, що виникають у процесі навчання, можуть викликати небажані зміни на особистісному рівні. Найпоширенішими наслідками фрустрацій у навчальній діяльності є: формування негативних рис характеру; блокування цілей навчання у вузі, переструктурування мотиваційної системи за рахунок знецінювання мотивів, пов'язаних із змістом і специфікою відповідної професійної діяльності; зміна позитивної думки про обрану спеціальність на протилежну; зміна позитивної думки про себе, свої професійні здібності, особистісні якості; зниження рівня домагань і самооцінки; блокування позитивної думки про свій колектив, групу, курс, факультет, педагогічний колектив і адміністрацію вузу.

Негативним станом, що виникає в результаті психологічно неграмотної організації навчально-виховного процесу, є також виучена безпорадність. Стан виученої безпорадності виникає як наслідок систематичних невдач у навчанні або в діяльності. Суб'єктивно вона проявляється у вигляді емоційних розладів (депресії або невротичної тривоги). Виникнувши й закріпившись в одній якійсь ситуації, вона розповсюджується на багато подій. Людина перестає справлятися навіть із тими завданнями, які легко піддаються вирішенню.

Тому метою нашого дослідження було виявити особливості соціально-психологічної адаптації студентів до навчання у вузі, предметом дослідження - уявлення студентів про соціально-психологічну адаптацію до навчання. В основу дослідження покладено припущення, що порівняння уявлень студентів про соціально-психологічну адаптацію до навчання із сучасними науковими концепціями дасть можливість виявити її особливості та розробити основні напрямки діяльності вузу щодо адаптації студентів, спрямовані на подолання труднощів початкового періоду навчання.

Дослідження здійснювали методом письмового опитування-анкетування серед студентів-першокурсників біологічного факультету Донецького національного університету у 2005-2006 навчальному році. У дослідженні взяло участь 120 студентів першого курсу. Анкетування показало, що на адаптацію студентів впливають особливості організації навчального процесу у вузі й психологічні аспекти.

Слід зазначити, що 95% студентів обрали біологічний факультет за покликанням, 1% опитуваних вважає головним фактором свого вибору відсутність на факультеті корупції, 4% прийшли на факультет не за власним бажанням.

Організація навчального процесу в університеті влаштовує 60% опитуваних. Серед позитивних моментів навчання вони називають високий професіоналізм більшості викладачів факультету, дисципліну, вимогливість, систематичність контролю підготовки до навчальних занять тощо. Багатьом студентам подобається форма навчального процесу у вигляді чергування лекцій і лабораторних занять, кредитно-модульна система організації учбового процесу, методика викладання дисциплін.

До негативних моментів для успішного навчання першокурсники відносять недостатній рівень шкільної підготовки (25% опитуваних), обмаль часу для домашніх занять внаслідок великого об'єму інформації (34%), недостатню кількість підручників. Із бесіди зі студентами і за власними спостереженнями серед труднощів, що виникають перед студентами 1-го курсу слід назвати невміння конспектувати, працювати з першоджерелами, каталогами, словниками; відсутність навиків самостійної роботи, пошук оптимального режиму праці та відпочинку та ін.

Важливе місце в процесі адаптації й наступного навчання мають психологічні відносини в колективі. Більшість студентів позитивно оцінюють моральний клімат у

своїх академічних групах, але відзначають, що існують проблеми в об'єднанні групи. Тому понад 90% першокурсників вважають, що для цього їм потрібний куратор.

Стосовно стосунків «студент – викладач», більшість студентів (понад 90%) відзначають доброзичливість, пошану до їхньої особистості з боку викладачів поруч із принциповістю, вимогливістю. Але з боку окремих викладачів студенти відчувають необ'єктивність, відсутність індивідуального підходу. Це, несумлінно, відштовхує студента, пригнічує його бажання до навчання. З приводу цього хочеться навести висловлювання одного із студентів: «У навчальному процесі мене задовольняє те, що є такі дисципліни, на які просто йду із задоволенням, і є такі викладачі, до яких я із задоволенням іду на предмет».

В цілому, процес звикання до нового колективу характеризується наступними даними: з перших днів перебування в новому колективі адаптувалися близько 40% опитуваних, протягом декількох тижнів звикали до нового оточення – 51%, протягом декількох місяців процес звикання йшов в 9 % студентів.

Серед причин погіршення успішності протягом семестру можна виділити наступні: складність навчання (49%), стомленість (42%); частина студентів (9%) не бачать сенсу в збереженні високої успішності.

За результатами дослідження простежується залежність успішності студентів під час сесії від частоти відвідування занять. У студентів, що відвідують заняття без пропусків (або пропустили заняття з поважної причини), а таких 68%, середній бал за підсумками складання екзаменів – 4,5; у тих, що відвідують заняття вибірково (27%) – середній бал 3,7; у тих, що відвідують рідко (5%), середній бал склав 3,0.

За підсумками дослідження в цілому можна сказати, що переважна більшість студентів 1-го курсу набору 2005 року продемонструвала непогані показники адаптації. Цей висновок підтверджують відповіді студентів про те, як вони самі оцінюють свою адаптацію до вузу. 97% відповіли, що, незважаючи на труднощі, вони адаптувалися до системи освіти у вузі й готові продовжувати навчання.

Таким чином, результати дослідження підтвердили висунуту гіпотезу про те, що порівняння уявлень студентів про соціально-психологічну адаптацію до навчання із сучасними науковими концепціями дало можливість виявити її особливості та розробити основні напрямки діяльності щодо адаптації студентів, спрямовані на подолання труднощів початкового періоду навчання.

У розробці напрямів діяльності вузу щодо адаптації студентів до навчання були задіяні підструктури вузу, які безпосередньо взаємодіють із студентами перших курсів: викладачі загальноосвітніх дисциплін, куратори академічних груп, громадські організації, взаємодіючі з вузом, викладачі випускаючих кафедр, самі студенти. Основними напрямками діяльності є:

- психолого-педагогічна діагностика готовності студентів до навчання, особливо в період модернізації навчального процесу у вищих навчальних закладах у контексті Болонського процесу;
- консультування викладачів і студентів з питань психології, їх практичного використання в організації навчально-виховного процесу;
- консультативна допомога викладачам і студентам у розв'язанні гострих життєвих проблем, криз, внутрішніх конфліктів;
- консультативна психологічна допомога студентам у виробленні адекватних форм поведінки, комунікативних умінь у різноманітних життєвих, навчальних та професійних ситуаціях;
- допомога студентам і викладачам у навчальних ситуаціях, що викликають значну емоційну напругу (під час сесії, навчальної практики), сприяє позитивному розв'язанню конфліктів у педагогічних колективах, студентських групах тощо.
- розробка та впровадження розвивальних, корекційних програм навчально-виховної діяльності з урахуванням індивідуальних, статевих особливостей студентів;

• проведення циклу соціально-психологічних тренінгів, що передбачає загальний вплив на особистість студента, створює оптимальні умови для регуляції цілісного організму, сприяє підвищенню емоційної стійкості студентів.

Висновки. Підбиваючи підсумок аналізу феномена адаптації студентів до навчання у вищому навчальному закладі, відзначимо, що адаптація студента до навчання - це процес пристосування особистісних якостей до умов даного вузу й формування на цій основі нових особистісних, соціально й професійно значущих якостей, що забезпечують реалізацію особистісного потенціалу студентів. Компонентами адаптації є: соціально-психологічна адаптація до навчання та професійна адаптація до діяльності.

Дослідження проявів соціально-психологічної адаптації студентів-першокурсників підтвердили висунуту гіпотезу про те, що порівняння уявлень студентів про соціально-психологічну адаптацію до навчання із сучасними науковими концепціями дало можливість виявити її особливості та розробити основні напрями діяльності вузу щодо адаптації студентів, спрямовані на подолання труднощів початкового періоду навчання.

Особливості адаптації студентів у вузі можуть враховувати в своїй роботі викладачі, куратори груп, громадські організації з метою прискорення процесу адаптації, удосконалення процесу формування спеціалістів, підвищення якості їх професійної підготовки.

Перспективи подальших наукових досліджень ми бачимо у вивченні психологічних особливостей стадійності процесу адаптації на основі лонгітюдного дослідження.

РЕЗЮМЕ

В статті проаналізована проблема адаптації студентів до навчання в вищому навчальному закладі. Проведено дослідження соціально-психологічної адаптації студентів, в ході якого виявлено її особливості. Предложено основные направления педагогической деятельности по адаптации студентов к обучению, направленные на преодоление трудностей начального периода обучения.

SUMMARY

In article is analyzed the problem of adaptation students for the studies. Investigated the peculiarity social and psychological adaptation students for the studies. Proposed a course of pedagogical action for adaptation students for the studies.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Асеев В.Г. Теоретические аспекты проблемы адаптации // Адаптация учащихся и молодежи к трудовой и учебной деятельности. – Иркутск, 1996. – С.3-17.
2. Смирнов А.Г. Вопросы динамики протекания социально-психологической адаптации студентов к вузу // Психологические условия профессионального становления личности в свете реформы общеобразовательной и профессиональной школы. – М., 1988. – С. 100-110.
3. Алексеева Т.В. Психологічні фактори та прояви процесу адаптації студентів до навчання в вищому навчальному закладі: Автореферат дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. – К., 2004. – 20 с.
4. Балл Г.А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности // Вопросы психологии. – 1999. – №1. – С. 32-40.
5. Лагерева В.В. Адаптация студентов к условиям обучения в техническом вузе и особенности организации учебно-воспитательного процесса с первокурсниками. – М., 1999. – 48 с.
6. Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности. (Формы, механизмы и стратегии). – Ереван, 1998. – 263 с.

7. Панькович О.О. Проблеми адаптації у вищому закладі освіти // Психологічна адаптація студентів першого курсу до умов навчання у вищому закладі освіти: 36. наук. ст. – Луцьк: держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1999. – С.70-71.
8. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В.Зинченко. – СПб: ПРАИМ-ЕВРОЗНАК, 2004. – С.19-21.
9. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М.: Просвещение, 1999. – 435 с.
10. Ананьев Б.Г. К психофизиологии студенческого возраста: Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. – Л., 1974. – С. 5-8.
11. Семиченко В.А. Психические состояния. – К.: «Магістр-S», 1998. – С.7-10.

Надійшла до редакції 05.12.2006 р.

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 15.370

КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНА ОСОБИСТІСТЬ ТА ВИВЧЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО НЕЇ У СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Л.С.Яковицька

Освітня система роками декларує розвиток творчої, конкурентноспроможної особистості як мету, але не може реально спрямувати освітній процес на досягнення цієї мети, оскільки традиційно існуючи технології, особливо в галузі технічної освіти, орієнтовані здебільшого на реалізацію інформативної, а не розвиваючої функції.

Складність у реалізації розвиваючої технології, на думку І.С.Якиманської, полягає в тому, що організація психічних процесів, яка відбувається в способі навчальної роботи, безпосередньо не витікає з предметних знань, але не може і не враховувати їх. Здатність до створення образів виявляється індивідуально, але вона тісно пов'язана із змістом предмета, тобто загальна здатність до створення образів в такій ситуації перетворюється на спеціальну. Таким чином, становлення способу значною мірою залежить від змісту предмета, але не породжується їм однозначно. Джерелом становлення способу є людина, її індивідуальний життєвий досвід, але реалізуватися спосіб не може поза конкретним предметним змістом. Такий спосіб – це не тільки нормативно заданий прийом, але й особистісне утворення, яке може впливати на навчання та перетворювати його, забезпечувати його активність, самостійність, цілеспрямованість. До такого способу в нашому дослідженні ми і відносимо прийоми створення цілей, дій, їх рефлексії, що формують базу для самореалізації студентів у процесі навчання.

Професійний розвиток студентської молоді передбачає їх активне намагання вплинути на зовнішні обставини, усвідомлення людиною своїх дій і відповідальності за те, що відбувається з нею, планування і постановку мети професійної діяльності, внутрішню роботу над собою заради її досягнення.

Будь-які перешкоди на цьому шляху за певних умов можуть гальмувати розвиток. До таких умов можна віднести труднощі, які людина не може владнати протягом тривалого часу і які кінець кінцем починають здаватися нездоланими; як наслідок – постійне перебування в стані емоційної напруги, зниження самооцінки.

Метою нашого дослідження є вивчення психологічних складових конкурентноспроможності особистості і уявлень про них у студентської молоді.

Конкурентноспроможність особистості ми розглядаємо як одну з складових результату розвитку креативного потенціалу особистості, а ефективним методом формування такої особистості є її заглиблення в спеціально створену ситуацію. Позитивна стимулююча функція навчальних професійних ситуацій, що вимагають прийняття рішень, носить потенційний розвиваючий характер і реалізується за умов її усвідомлення та продуктивного розв'язання.

Роботі з вдосконалення механізмів і прийомів розвитку креативного потенціалу в освітньому середовищі вищої школи сприяють і такі обставини, що ринок професій зараз надзвичайно динамічний, на зміну так шанованому раніше монопрофесіоналізму приходить поліпрофесіоналізм, окрім того сама людина постійно змінюється і згодом вона може забажати змінити професію або кваліфікацію, а для цього необхідно мати

психологічний потенціал і бути готовим до того, що знань і вмінь отриманих під час навчання не вистачить на все життя. Таким чином, не можна готувати спеціалістів без урахування змін в світі професій і перспективи розвитку особистості.

Д.Й.Фельдштейн в своєму дослідженні наголошує на суспільно-історичній природі становлення людини як особистості. Становлення особистості розглядається як процес виникнення і росту особливої системної якості індивіду в різноманітних соціальних відношеннях. Саме індивід своєю діяльністю в соціальному середовищі напроцьовує здатність бути особистістю, розвиватися як особистість. Найважливішою в цьому процесі є здатність до самовираження, яка створює умови для розв'язання завдань перетворення себе і оточуючих, розвитку в собі творця.

А.А.Мелік-Пашаєв (1994) розглядає поняття «творець» і «майстер», при цьому не отожденоючи їх. Майстерність є засобом реалізації творчого Я. Своє розуміння співвідношення цих двох понять пропонує А.Б.Орлов. Майстер є слугою творця, а майстерність – засобом самоактуалізації, творчості, тобто спеціаліст, що добре володіє сучасними ефективними технологіями, але не обтяжується власним пошуком вдосконалення професійних навичок і засобів, не реалізує свій творчий потенціал. Проте не оволодів достатнім рівнем майстерності, жоден з спеціалістів не зможе реалізувати свої творчі задуми.

Саме на стадії самореалізації формується життєва філософія людини, усвідомлюється сенс життя, власна соціальна цінність, тим самим ми не тільки вдосконалюємо свою професійну майстерність, але й гармонізуємо свою особистість. Тому сучасна загальна і професійна освіта повинна будуватись на ідеї розвитку і саморозвитку для того, щоб відповідати вимогам часу, якісно змінюватися і змістовно, і процесуально. Процесуальність – це не тільки зміна процесів і складових діяльності, але й всіх складових цієї діяльності, її настанов, ціннісних орієнтацій, механізмів, засобів.

Проблема співвідношення зовнішнього і внутрішнього і до сьогодні породжує жваві дискусії. Значним внеском в розв'язання цієї проблеми стали фундаментальні роботи С.Л.Рубінштейна. Виходячи з положень, розроблених С.Л.Рубінштейном, можна стверджувати, що соціальні фактори діють через посередництво внутрішніх умов, поведінка не зароджується безпосередньо від внутрішніх якостей і задатків людини, але й не визначається характером зовнішніх впливів. Зовнішні впливи приводять до тих чи інших наслідків лише проходячи через всю складну систему внутрішніх умов. Ця формула ілюструє вплив на психіку соціальних причин. Для того, щоб підкреслити другий важливий аспект – творчу активність особистості людини, яка перетворює як соціальні, так і внутрішні характеристики розвитку, треба звернутись до методолого-теоретичних робіт О.М.Леонтьєва, який акцентує увагу на тому, що внутрішнє діє через зовнішнє і цим само себе змінює. Ці концепції повною мірою відображають постійну взаємодію внутрішнього і зовнішнього, буття і свідомості.

У роботах А.Маслоу неодноразово підкреслюється, що справжня творчість виявляється у людини не тільки в мистецтві чи науковій діяльності, але і в повсякденному реальному житті, в щоденному виборі життєвих ситуацій. Студент, викладач, інженер, робітник, підприємець – кожен може актуалізувати свій потенціал, виконуючи найкращим чином свої завдання. Специфічні форми самоактуалізації дуже різнобічні, тому що на найвищому рівні ієрархії потреб люди найсильніше відрізняються один від одного.

Значним внеском в розробку концепції самоактуалізації є ідеї К.Роджерса. Він вважав, що все людство і всі живі істоти мають природне прагнення рухатись вперед в напрямку незалежності креативності і зрілості. Ця поведінка регулюється одним об'єднуючим мотивом – тенденцією актуалізації. Людиною керує процес росту, в умовах якого її особистісний потенціал реалізується. Тенденція самоактуалізації – це процес реалізації людиною свого потенціалу з метою стати повноцінною особистістю, при цьому самоактуалізуватися людина може тільки самостійно, ніхто не може її в

цьому напрямку рухати, однак принципово важливими є умови, в яких відбувається становлення особистості людини.

Виходячи з цих теоретичних засад і з власної практики, К.Роджерс виділяє головні принципи побудови міжособистісних стосунків: позитивне ставлення до клієнта як особистості, адекватне емпатичне розуміння почуттів і сенсів клієнта, конгруентність як ступінь відповідності між висловлюваннями та дійсними переживаннями людини. Дотримання цих принципів, на думку автора, дозволяє вивільнити і реалізувати закладені в кожній людині ресурси продуктивного особистісного росту. Очевидно, що позитивне ставлення до іншої людини і його активне емоційне вираження підвищує самооцінку особи, що сприяє розкриттю креативного потенціалу особистості. Впевненість кожної особистості у власній цінності для значимого іншого дає їй можливість для більш повної реалізації.

В.Франкл протиставляє ідеї самореалізації концепцію реалізації людиною трансцендентних цінностей і сенсів життя. Кожна людина повинна носити в душі своє призначення, яке вимагає самореалізації. Ми можемо знайти сенс життя трьома способами: виконуючи справи, спрямовані на досягнення соціально значимої мети; переживаючи гуманістичні цінності; шляхом страждань і подолання.

Спираючись на ці теоретичні засади, ми сформулювали завдання дослідження: визначити психологічні складові конкурентноздатної особистості, що є суттєвими за думкою сучасних студентів. Дослідження проводилось серед студентів денної форми навчання Донецького національного технічного університету в 2006-2007 навчальному році. Студентам було запропоновано творче завдання: уявити, якими особистісними властивостями повинна володіти сучасна молода людина, щоб бути конкурентоспроможною на ринку праці та в умовах сучасного виробництва. Нами було отримано 56 характеристик. Найбільш поширеними серед них були такі: комунікабельність (назвали 100% респондентів), освіченість і цілеспрямованість (34%), впевненість у собі і наполегливість (32%), вміння виплутатись з будь-якої ситуації (31%). Отже, у свідомості сучасного молодого покоління ми бачимо домінує соціальний стереотип, сформований засобами масової інформації і сірими піар-технологіями: потрібні комунікабельні, гнучкі, наполегливі. В отриманих матеріалах не має відповідей, які б містили думки, спрямовані на діяльність, розвиток, або такі, що свідчили про готовність до неї. Лише 3% опитаних назвали працелюбність як складову конкурентоспроможності, 5% – відповідальність і 16% – розвинене мислення. Конкурентоспроможність в уявленні опитаних – це певний імідж, який може «приміряти» на себе будь-хто залежно від обставин чи за власним бажанням.

На наступному етапі ми намагались дослідити, наскільки уявлення про ідеального студента збігаються з образом конкурентоспроможної особистості. Аналіз результатів показав, що уявний ідеальний студент також є комунікабельним (50%), цілеспрямованим (38%), освіченим (31%) і таким, що може виплутатися з будь-якої ситуації (31%). Знову риси, що свідчать про спрямованість на діяльність, розвиток, не містяться в отриманих відповідях. Вміння «виплутатися» не є мотивацією досягнення, студент намагається не діяти в ситуації, не розвиватися в ній і навіть не опанувати ситуацію. Він намагається вийти з ситуації, на жаль, сьогодні це досить поширена мотивація серед студентської молоді. Навіть освіченість – це скоріше данина сучасним вимогам роботодавця, ніж поважне ставлення до знань.

Далі ми перевірили знання студентів щодо соціальних очікувань викладачів, які особистісні характеристики, на їх думку, мають бути у ідеального студента. Природно, що студенти знають про соціальні очікування з боку викладачів: знання предмету (86%), пунктуальність (50%), поважне ставлення до викладача (46%), інтерес до предмету і старанність (34%), розвинене мислення (30%). Коли їх запитали, чи не вбачають вони протиріч в тих образах, що вони змалювали. Учасники дослідження були здивовані, вони ніколи не звертали уваги на цю невідповідність. Несуперечливі образи «ідеального» студента змалювали 16% опитаних і всі вони були респондентами жіночої

статі. Такі гендерні відмінності можна пояснити тим, що жінки в соціальному плані більш чутливі щодо вимог та очікувань.

Відомо, що ціннісні орієнтації опосередковують відношення людини до предмету і процесу діяльності. Особистісні цінності, як і соціальні цінності, існують у вигляді моделей належного. Але, у відмінності від соціальних, саме особистісні цінності задають індивіду кінцеві орієнтири його діяльності, спонукають його до активності. Таким чином, цінності народжуються в діяльності, до діяльності і повертаються, але вже у виді заданих конкретних змістів і відносин, тому зберігаючись вони закріплюють мотиви, що переходять на рівень ціннісних відносин. Через усвідомлення власних цінностей людина одержує можливість виробити своє відношення до власної діяльності, оцінювати і свідомо програмувати її характер. Для введення поняття особистісних цінностей до логіки нашого дослідження ми не тільки намагалися встановити їхній зв'язок з іншими поняттями, але й вивели його з нашого емпіричного дослідження, яке вказувало на формальне ставлення учасників дослідження до діяльності.

Для рішення поставлених завдань була використана методика «Ціннісні орієнтації», розроблена М.Рокичем, яка дозволяє дослідити систему термінальних та інструментальних цінностей особистості, які умовно автором поділені на три сфери: цінності, що спрямовані на власне Я; цінності взаємодії, у нашому дослідженні ми їх назвали цінностями дозвілля; та цінності діяльності. Отримані дані показали, що лише 5% досліджених включили до першої п'ятірки цінностей цінності діяльності як до шкали термінальних (ШТ), так і до шкали інструментальних (ШІ) цінностей. 11% опитаних включили цінності діяльності до ШТ і така ж кількість опитаних – до ШІ. 28% студентів цінності дозвілля виділили для ШТ і власні цінності для ШІ. Переважна більшість (45%) для обох шкал назвала цінності Я. Такий вибір цінностей не може спонукати їх носіїв до активності, не дозволяє свідомо оцінювати і програмувати характер майбутньої діяльності.

Для того щоб підтвердити наші висновки, ми вирішили за допомогою спеціальної проєктивної методики, розробленої Є.Ільїним, визначити рівень потреби в активності у досліджуваних студентів. Результати підтвердили, що майже всі студенти орієнтовані на діяльність мають високу потребу в активності, також високу потребу в активності має третина студентів, що в ШТ були орієнтовані на дозвілля, взаємодію; більшість має або середню, або низьку потребу в активності. Якщо цей факт співвіднести з тим, що більшість студентів переконана в силі і можливостях свого Я, то виникає необхідність діагностики мотивації досягнення наших досліджуваних. Для рішення цього завдання нами було використано особистісний опитувальник Ю.М.Орлова «Потреба в досягненні». Отриманні дані підтвердили наші припущення: переважна більшість студентів має високий рівень домагань. Природно, що в цій позиції криється найбільша кількість наших особистісних протиріч, дослідження показало, що студент з найнижчим рівнем активності має найвищий рівень домагань; 16% досліджуваних з низькою і високою потребою в активності мають низький рівень мотивації досягнення, всі інші – високий. Це різке протиріччя, над яким більшість майже не замислюється, може призвести в недалекому майбутньому до великих соціальних, професійних, внутрішньоособистісних проблем і конфліктів.

Проведене емпіричне дослідження дозволяє зробити наступні висновки:

- професійний розвиток особистості передбачає активне намагання вплинути на зовнішні обставини, постійну роботу над собою і в ситуації заради досягнення мети;
- процес реалізації людиною свого потенціалу може відбуватись тільки самотійно, однак принципово важливими є умови, в яких відбувається становлення особистості людини;
- бачення студентською молоддю своєї конкурентоспроможності є дуже суперечливим: у більшості відсутня особистісна цілісність, високий рівень домагань не підкріплений бажанням і спроможністю діяти.

Таким чином, загальними принципами підходу, розвиваючого конкурентоспроможність особистості сучасного студента, є осмислення; аналіз і переосмислення студентами свого емпіричного досвіду, вчинків, дій; розвиток гуманістичних цінностей; рефлексія значимих життєвих ситуацій, вивчення старих способів рішення навчальних і професійних ситуацій і створення нових шляхом заглиблення в спеціально створені обставини; культивування рефлексивних здібностей і можливостей їхнього саморозвитку.

У перспективі нашого дослідження ми бачимо розробку на основі вчинкового та діяльнісного підходів низки занять, які сприятимуть формуванню готовності діяти, змінювати діяльність як змістовно, так і процесуально; виробленню свого стійкого позитивного ставлення до діяльності, вміння об'єктивно оцінювати і свідомо програмувати її характер.

РЕЗЮМЕ

Общими принципами подхода, развивающего конкурентоспособность личности современного студента, является осмысление и анализ студентами своего эмпирического опыта, поступков, действий; рефлексия значимых жизненных ситуаций; изучение старых способов решения учебных и профессиональных задач и создание новых.

SUMMARY

The main approach principles developing the personality competitive capability of a contemporary student are contemplation and student analysis of her imperical experience, actions, the reflection of the impotent living situations, the leaning of out date ways of solving the academic and professional tasks and creating the new ones.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Маслоу А.Г. Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
2. Митина Л.М. Психология развития конкурентоспособной личности. – 2-е изд., стер. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2003. – 400 с.
3. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб: Питер, 2000. – 720 с.
4. Орлов А.Б. Личность и сущность: внешнее и внутреннее Я человека //Вопросы психологии, 1995, №2. – С.5-19.
5. Основы психології: Підручник / За заг.ред. О.В.Киричука, В.А.Роменця. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 1996. – 632 с.
6. Фельдштейн Д.И. Психология развивающейся личности. – Москва –Воронеж: 1996. – 512 с.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
8. Якиманская И.С. Разработка технологии личностно-ориентированного обучения //Вопросы психологии, 1995, №2. – С.31-42.

Надійшла до редакції 05.12.2006 р.